

66/౪-౪౩

సురభారత్యులకొర గ్రంథమాల : ద్వితీయ కుసుమము

జే.మేన్స్ కృతయః

జై చి త్య వి చా ర చ ర్చా

క వి క జ్ఞా భ రణ మ్

సు వృ త్త తి ల కం చ

Handwritten signature or initials.

బాలానన్దిన్యాఖ్యాయా

ఆంధ్రభాషావ్యాఖ్యాయా

సముల్లసితాః

వ్యాఖ్యాయాః రచయితా :

పు ల్లె ల శ్రీ రా మ చ ం ద్రః

ACCNO 5325

సురభారత్యలంకారగంధమాల : ద్వితీయకుసుమము

క్షేమేష్టకృతయః

ఔచిత్యవిచారచర్చ

కవికణ్ఠాభరణమ్

సువృత్తతిలకం చ

డా॥ పుల్లెల శ్రీరామచంద్రేణ విరచితయా

బాలానన్దన్యాఖ్యయా

ఆంధ్రభాషావ్యాఖ్యయా

సముల్లసితాః

సురభారతీ సమితి

హైదరాబాదు-500 007

ACCNO 5325

ఔచిత్యవిచారచర్చా, కవికంఠాభరణమ్,
సువృత్త తిలకమ్.

Auchityavicharacharcha
Kavikanthabharanam,
Suvrttilakam

ప్రథమముద్రణము
జనవరి 1983

First Edition
January 1983.

91.2.10
SP.1

వెల రూ॥ 21-00

Price Rs. 21-00

పుస్తకాలకు -
కార్యదర్శి,
సురభారతీసమితి,
ఉస్మానియా యూనివర్సిటీ కాంపస్
హైదరాబాద్-500 007

For Copies -
Secretary
Surabharati Samiti,
Osmania University
Campus,
Hyderabad - 500 007.

All Rights reserved

ముద్రణ ,
మహిళా ప్రెస్,
ఆంధ్ర మహిళా సభ,
విద్యానగర్
హైదరాబాద్-500 044

Printed at:
Mahila Press,
Andhra Mahila Sabha,
Vidyanagar,
Hyderabad - 500 044

DEDICATED TO

Late Dr. N. Ramesan, I. A. S.,

Whose love for "Surabharati" led to this blossoming
of
Publication Programme.

సమిత్వాం సురభారత్యాః యః శక్తిం సమచీకృపత్
గ్రంథప్రకాశనీం తస్మై రమేశాయ నమర్ప్యతే.

పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడు

సు రభా ర తీ స మి తి పృ చు రణ లు

1. భామహుని కావ్యాలంకారము : 8-00
తె. వ్యా. డా॥ పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడు
2. విదురనీతి : తెలుగు ప్రతిపదార్థతా : 10-00
శ్రీమతి పి. సుజాత
3. రామాయణంలోని రత్నాలు : 6-50
ప్ర. తా. డా॥ వి. అనసూయ
4. సామాన్య ధర్మములు : 6-00
శ్రీ కేశవ పంతుల నరసింహశాస్త్రి
5. శాంతి పర్వంలోని సూక్తులు : 6-00
ప్ర తా. డా॥ తె. కమల
6. ఈశఐతరేయ కఠోపనిషత్తులు : 6-00
ప్ర. తా. శ్రీ వి. సుందరశర్మ
7. The Unique view Point of a Poet : 5-00
Sri A. V. Subramanian
8. శ్రీకృష్ణకర్ణామృతము : 16-00
డా॥ బి. రామరాజు
9. భాగవతములోని రత్నాలు : 8-00
శ్రీ ఎమ్. రంగచార్యులు
10. సుందరపాండుని ఆర్యా : 5-00
డా॥ పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడు
11. శివానందలహరి - సౌందర్యలహరి 10-00
డా॥ దివాకర్ల వెంకటావధాని
12. నీలకంఠదీక్షితుని కలివిడంబన - సభారంజన - 6-00
వై రాగ్యశతకములు :
డా॥ పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడు
13. క్షేమేంద్రుని సేవ్యసేవకోపదేశము : 1-00
డా॥ పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడు
14. ఔచిత్యవిచారచర్చ, కవికంఠాభరణము, 21-00
స్మృవృత్తతిలకము

డా॥ పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడు
సురభారతీ పమితి,
హైదరాబాద్-500007

F O R E W O R D

In this volume Surabharati Samiti presents to lovers of Sanskrit three works of Kshemendra, a renowned poet of the eleventh century, and the author of many works of which only eighteen are available at present. Out of these the Samiti has chosen to publish in this volume Ouchitya Vichara Charcha, Kavi Kanthabaranam, and Suvritta Tilakam.

The first deals with the important aspect of Ouchitya (propriety) in a kavya. In this work Kshemendra gives 107 examples of verses of various authors including 36 of Kshemendra himself. In order to fully appreciate the importance of Ouchitya, Kshemendra very boldly gives examples of verses suffering from lack of Ouchitya of even such great poets as Kalidasa, Bhavabhuti and Bana.

The second work included in this volume describes how to acquire mastery over the art or science of writing poetry from the most elementary stages to the stage of perfection. Some great poets no doubt are born and not made. But There are many others who by constant effort and application and devotion to the subject succeed in establishing themselves as poets of repute and this work is a valuable asset to them.

The last work of this volume is Suvritta Tilakam which deals with the science of chandas (metre). As Dr. Sri Ramachandrudu points out in his introduction, there has been no other work on this subject comparable to this either before Kshemendra's time or thereafter.

Dr. Sri Ramachandrudu has done a distinct service not only to the Surabharati Samiti of which he is the Secretary but also to all those who are Interested in Sanskrit poetry by giving an excellent translation of these important works along with his Comments. It is hoped that like all prior publications of the Samiti, this volume will earn the appreciation of lovers of Sanskrit literature.

ALLADI KUPPUSWAMI

Chief Justice of A. P. (Retd)

President

Surabharati Samiti.

Hyderabad,

1-1-1983.

అవతరణిక

అలంకారశాస్త్రచరిత్రలో 10-11 శతాబ్దాలు చాలా ప్రధాన మైనవి. ఈ రెండు శతాబ్దాల కాలంలో, ఎన్నో అలంకార శాస్త్రగ్రంథాలు, ప్రధానంగా కాశ్మీర మాల్వా దేశాల నుంచి వెలువడ్డాయి. అభినవగుప్తుడు, మమ్మటుడు, కుంతకుడు, మహామభట్టు, ధనంజయుడు, ధనికుడు, హలాయుధుడు, భోజుడు మొదలైన వారు వీరిలో చెప్పుకోదగినవారు. ఈ కాలానికే చెందిన క్షేమేంద్రుడు, మహాకవి, అలంకారికుడూ కూడా.

క్షేమేంద్రుడు క్రీ.శ. 1028 నుండి 1063 వరకూ కాశ్మీరదేశాన్ని పాలించిన అనంతవి ఆస్థానంలోనూ 1063 నుండి 1089 వరకూ రాజ్యం పాలించిన అనంతవి కుమారుడు కలకుని ఆస్థానంలోనూ ఉండేవాడు. ఈతడు బృహత్కథామంజరి 1039 లోనూ, సమయమాతృక 1050 లోనూ, దశావతారచరితము 1066 లోనూ పూర్తిచేసినట్లు వ్రాసుకున్నాడు. అభినవగుప్తుని దగ్గర అలంకారశాస్త్రం అభ్యసించినట్లుగా కూడా చెప్పుకున్నాడు. అభినవగుప్తుని గ్రంథరచనాకాలం క్రీ.శ. 990-1020 సంవత్సరాల మధ్య కాలం అని పండితుల నిర్ణయము. అందుచేత క్షేమేంద్రుడు పదకొండవ శతాబ్ది ప్రథమపాదంలో జనించి ద్వితీయ, తృతీయ పాదాలలో గ్రంథరచన సాగించి ఉంటాడని ఊహించవచ్చును.

క్షేమేంద్రుని తండ్రి పేరు ప్రకాశేంద్రుడు. ఈయన గొప్ప శివ భక్తుడు; అనంతైశ్వర్యవంతుడు. దేవతలకోసమూ, బ్రాహ్మణుల దానాల కోసమూ, మతాలకోసమూ మూడు కోట్లు ఖర్చుపెట్టినాడట. ఈ విధంగా క్షేమేంద్రుడు గొప్ప ఐశ్వర్యవంతుల కుటుంబంలో పుట్టినాడు. గంగకోపాధ్యాయుడు, అభినవగుప్తుడు, సోమాచార్యుడు అను పండితులవద్ద విద్యాభ్యాసం చేసినాడు. క్షేమేంద్రుడు తాను సర్వమనీషిశుష్కడ నని చెప్పుకున్నాడు.

అందుచేత ఈతని గురువైన అభినవగుప్తుడు దాదాపు ఇరవైమంది పండితుల వద్ద విద్యాభ్యాసం చేసినట్లు ఇతడు కూడా అనేక పండితులవద్ద విద్యాభ్యాసం చేసి ఉండవచ్చును. అభినవగుప్తుని వద్ద దాదాపు 1200 మంది విద్యార్థులుండేవారట. వారిలో ఒకడు క్షేమేంద్రుడు. ఈతని వద్ద కూడా ఎందరో రాజులూ, రాజకుమారులూ విద్యాభ్యాసం చేసి ఉన్నారు. ఉదయసింహు డనే రాజకుమారునికొరకై ఔచిత్యవివారచర్చ రచించినట్లు గ్రంథాంతంలో చెప్పి ఉన్నాడు. సజ్జనానందుని కోరికను అనుసరించి, వీర్యభద్రు డనే బౌద్ధపండితుని సహాయంతో బౌద్ధావదాన కల్పలతలోని 107 పల్లవాలు వ్రాసినాడు. చివరి 108వ పల్లవం క్షేమేంద్రుని కుమారుడు సోమేంద్రుడు పూర్తి చేసినాడు. రామయశస్సు అనే మిత్రుని కోరిక ప్రకారం ఎన్నో గ్రంథాలు రచించాడు. సూర్యసూరి అనేవాడు క్షేమేంద్రుని వద్ద వ్రాయసగాడుగా ఉండే వాడట. ఈతని పేరు, ఈతని తండ్రి-కాడుల పేర్లు పట్టిచూడగా ఈ కుటుంబం లోని వారి పేర్లు 'ఇంద్ర' శబ్దాంతములుగా ఉండే వని తోచుచున్నది.

క్షేమేంద్రునికి వ్యాసుని మీద అమిత మైన భక్తి, మహా భారతాన్ని సంక్షిప్తంగా వ్రాసి "భారతమంజరి" అనే గ్రంథం రచించి "వ్యాసదాస" అనే బిరుదం సంపాదించినాడు. (మన వారైతే-"అపరవ్యాస" అనో 'ఆంధ్రవ్యాస' అనో, బిరుదు తగల్చుకొనేవారు.) జన్మతః పరమమాహేశ్వరుడే అయినా సోమపాదు డనే గురువు ప్రభావంచేత విష్ణుభక్తుడై 'దశావతార చరితము' రచించినాడు.

క్షేమేంద్రుని రచనలు:- క్షేమేంద్రుడురచించిన అనేక గ్రంథాలలో పద్దెనిమిది గ్రంథాలు మూత్రమే ఇపుడు లభ్యం అవుతున్నాయి. పదిహేడు గ్రంథాలను ఈతడు అక్కడక్కడ పేర్కొని ఉండడం చేత వాటి స్వరూపాన్ని గూర్చి కొంతవరకు ఊహించడానికి వీలవుతున్నది.

లభ్యమవుతున్న గ్రంథాలు:- ఈసంపుటంలో ఔచిత్య వివారచర్చ, కవి కంఠాభణము, సువృత్తతిలకము అనే మూడు గ్రంథాలు చేర్చబడి ఉన్నాయి. వాటిని గూర్చి తరువాత చర్చించెదము.

1. జోధావదాన కల్పలత: - ఇది బుద్ధుని జాతక కథల సంగ్రహము వల్ల నాలు అనే పేరుతో 108 అధ్యాయాలు ఉన్నాయి. చివరిది ఈతని కుమారుడైన సోమేంద్రుడు వ్రాసినది. ఇది మిథిలా గంధమాలలో 1958 లో ప్రకటింపబడింది.

2. భారతమంజరి :- హరివంశంతో కూడా కలిపి 19 పర్వాలలో మహా భారతకథ 10692 శ్లోకాలలో సంగ్రహింపబడింది. చాలా కాలంక్రితం కావ్యమాలలో ప్రకటింపబడింది.

3. బృహత్కథామంజరి :- ఇది గుణాధ్యుని బృహత్కథకు సంగ్రహము. 13 లంబికాలు, 7639 శ్లోకాలు ఉన్నవి. కావ్యమాలలో ప్రకటితము. బృహత్కథను షేమేంద్రుని సమకాలీనుడైన సోమదేవుడు “కథాసరి త్సాగరం” అనే పేరుతోతూ, 900 ప్రాంతంవదైన బుద్ధస్వామి “బృహత్కథా శ్లోక సంగ్రహము” అనే పేరుతోను సంగ్రహించి ఉన్నారు.

4. దశావతారచరితము :- కావ్యమాలా ప్రచురణము, 1764 శ్లోకాలలో దశావతారవర్ణనాత్మకము.

5. నీతి కల్పతరువు:- “కుసుమములు” అనే 138 అంతర్విభాగాలతో రాజ నీతిని బోధించే గ్రంథము. భండార్ కర్ ఇన్స్టిట్యూట్, పూనా, 1956లో ప్రకటించినది.

6. రామాయణమంజరి:- ఏడు కాండలలో రామాయణ కథను సంగ్రహించిన 6186 శ్లోకాల గ్రంథము. కావ్యమాల ప్రచురణ.

7. లోకప్రకాశము:- హిందువుల దైనందిన జీవితానికి, కాశ్మీర దేశ పరిపాలనా విధానాదులకీ సంబంధించిన గ్రంథము, దీని కర్తృత్వం విషయంతో అభిప్రాయభేదాలు ఉన్నాయి.

8. చతుర్వర్ణసంగ్రహము:- ఇది నాలుగు పరిచ్ఛేదాలలో ధర్మార్థకామ మోక్ష లనే నాలుగుపురుషార్థాలను గూర్చి చక్కగా వర్ణించిన 108 శ్లోకాల గ్రంథము.

9. చారుచర్య:- ఇందు మంచి నడవడికను ఉపదేశించే 101 అనుష్టుప్ శ్లోకాలు ఉన్నాయి. శ్లోకంలోని పూర్వార్థం ఒక నీతిని ప్రతిపాదిస్తుంది. ఉత్తరార్థం, రామాయణ మహాభారతబృహత్కథాదులనుంచి ఉదాహరణగా ఒక కథను నిర్దేశిస్తుంది.

10. దర్పదలనము:- సాధారణంగా మానవునికి దర్పం కలిగించేవి ఏడు- కులము, ధనము, విద్య, రూపము, శౌర్యము, దానము, తపస్సు. వీటి వల్ల ఏ విధంగా దర్పం కలుగుతుందో, జాగ్రత్తగా పరిశీలిస్తే అదంతా ఎంత అర్థవిహీనమో, వ్యర్థమో బోధిస్తూ ఏడు “విచారాల”లో వ్రాసిన 596 శ్లోకాల గ్రంథం ఇది. ఇది నీతిబోధనకై ఉద్దిష్టమైన అధిక్షేపణ కావ్యము (Satire).

11. సేవ్యసేవకోపదేశము:- సేవకుల కష్టాలను వర్ణిస్తూ సేవ్యసేవకుల మధ్య ఎలాంటి సత్సంబంధాలు ఉంటే బాగుంటుందో సూచించే 61 శ్లోకాల లఘుకృతి. సురభారతీ సమితి ప్రచురించింది.

12. కలావిలాసము:- ఇందులో 557 శ్లోకాలు, 10 సర్గలు ఉన్నాయి.

13. దేశోపదేశము:- ఇందులో ఎనిమిది ఉపదేశాలు (విభాగాలు) 300 శ్లోకాలు ఉన్నవి.

14. నర్మమాల:- ఇందులో మూడు “పరిహాసాలు” (విభాగాలు) 386 శ్లోకాలు ఉన్నాయి.

15. సమయమాతృక:- ఇందులో 8 సమయాలు (విభాగాలు) 639 శ్లోకాలు ఉన్నాయి. ఈ నాడుగు రచనలలో క్షేమేంద్రుడు తన కాలంలో ఉన్న దురాచారాలనూ, దుష్ప్రభువులనూ, అధికారుల అన్యాయాలనూ, వర్తకులు, స్వర్ణకారాది వివిధ శిల్పులు, మతగురువులు, వేష్యులు, గాయకులు, బిక్షకులు మొదలైన వాళ్ళు చేసే మోసాలను వ్యంగ్యోక్తిభరితమైన కైలిలో చక్కగా చిత్రించినాడు. సంస్కృత కావ్యాలలో ఉండే హాస్యానికి,

అధిక్షేపావికీ (Satire) ఇవి అత్యుత్తమ మైన ఉదాహరణలు. 'సమయ మాతృక'లో వేశ్యావృత్తికి సంబంధించిన అతివిస్తృతవర్ణనం ఉన్నది. 8-15 సంఖ్యలు గల లఘుకృతులు సంస్కృత అకాడమీ, ఉస్మానియా యూనివర్సిటీవారు ప్రచురించినారు.

లభించని గ్రంథాలు:- 1. అమృతతరంగము: దేవదానవులు చేసిన క్షీర సాగర మథనం వర్ణించే కావ్యమై ఉంటుంది.

2. అవతారసారము:- ఎవరో గొప్పరాజును, బహుశా తనకు ఆశ్రయ మిచ్చిన అనంతరాజును వర్ణించే కావ్యము.

3. చిత్రభారతము:- మహాభారతకథతో వ్రాసిన రూపకము.

4. కనకజానకి:- బహుశా రాముడు అరణ్యవాసంనుంచి తిరిగి వచ్చిన పిమ్మట జరిగిన కథను ఆధారంగా చేసుకొని వ్రాసిన రూపకం అయి ఉంటుంది.

5. కవికర్ణిక:- కవి శిక్షాగ్రంథం అయి ఉంటుంది

6. క్షేమేంద్రప్రకాశము:- కవికంఠాభరణంలోని 10వ శ్లోకంలో చెప్పినట్లు క్షేమేంద్రత్వాన్ని సంపాదించ గల మంత్రసిద్ధిని గూర్చి చెప్పే గ్రంథం అయి ఉండవచ్చును.

7. లలితరత్నమాల:- రత్నవతీ వత్సరాజుల ప్రణయగాథను చిత్రించే రూపకం అయి ఉంటుంది

8. లావణ్యవతీకావ్యము:- అత్రివసువు అనే శోత్రియుణ్ణి వశం చేసుకోవడంకొరకై ప్రయత్నించిన లావణ్యవతి అనే వేశ్యకథను చిత్రించే కావ్యము.

9. ముక్తావలి:- ఒక యోగీంద్రుని జీవితచరిత్రను వర్ణించే కావ్యము.

10. మునిమతమీమాంస:- వ్యాసుని ఉపదేశాల సారాన్ని సంగ్రహించి వ్రాసిన రచన

11. నీతికల్పలత:- రామాయణంలోని చిన్న కథాంశాలను ఉదాహరణలుగా చూపుతూ వ్రాసిన నీతికావ్యము.

12. నృపవతీ లేదా రాజావతీ:- కాశ్మీరరాజులకు సంబంధించిన ఐతిహాసిక కావ్యము. దీనిని గూర్చి రాజతరంగిణి ద్వారా తెలుస్తూన్నది.

13. పద్యకాదంబరి:- బాణుని కాదంబరికి పద్యరూప సంగ్రహము.

14. పవన పంచాశిక :- వాయువును వర్ణించే 50 శ్లోకాల లఘు కావ్యము.

15. శశివంశము :- చంద్రవంశరాజుల చరిత్రలను వర్ణించే మహాకావ్యం అయి ఉంటుంది.

16. వాత్స్యాయన సూత్రసారము:- వాత్స్యాయనుని కామసూత్రాల విషయ సంగ్రహమై ఉంటుంది.

17. వినయవతీ :- మహాభారతంలోని ఏబో ఒక కథను ఆధారంగా తీసుకొని వ్రాసిన కావ్యం అయి ఉండవచ్చును.

బౌద్ధత్య విచారచర్చ ప్రారంభంలో క్షేమేంద్రుడు-

“కృత్వాపి కావ్యాలక్ష్కారాం క్షేమేష్వః కవి కర్ణికామ్

తత్కలంకం వివేకం చ విధాయ విబుధప్రియమ్”

అని వ్రాసి ఉన్నాడు. ఇక్కడ బహుశా ‘కావ్యాలక్ష్కారాన్’ అనే పాఠం ఉండి ఉండాలి. దానిని పొరబాటుచేత “కావ్యాలక్ష్కారాం” అని వ్రాసి ఉంటారు. కాని అలక్ష్కార శబ్దం నిత్యపుంలింగం అవడం చేత కావ్యాలంకారం. అని ఉండాలి కాని “కావ్యాలంకారాం” అని కాదు. “కావ్యాలంకారాన్” అనే పాఠం ఉన్నట్లు అంగీకరిస్తే “కవికర్ణిక” తత్కలంకము అనగా “కవి కలంకము” “కవి వివేకము” అనే కావ్యాలంకారములను రచించి అవి అర్థం చెప్పవచ్చును. ఏ అలంకార గ్రంథానికైనా “కావ్యాలం

కారం" అనేది సాధారణనామధేయంగా వాడడం పరిపాటియే కదా. అందుచేత క్షేమేంద్రుడు పై రెండు అలంకారశాస్త్ర గ్రంథాలు కూడా వ్రాసి ఉండవచ్చును అని నా అభిప్రాయము.

ఈ పంపుటలో ఔచిత్యవిచారచర్చ, కవికంఠాభరణము, సువృత్త తిలకము అనే మూడు గ్రంథాలు బాలానందిని అనే తెలుగు వ్యాఖ్యతో ప్రియ రింపబడుచున్నాయి.

ఔచిత్యవిచారచర్చ. - కావ్యంలో ఔచిత్యం చాలా ప్రధానమైనది అనే విషయాన్ని ప్రతిపాదించే గ్రంథం ఇది. కావ్యానికి రసం జీవితం అయితే రసానికి కూడా జీవితం ఔచిత్యము. ఇది లేని పక్షేన గుణాలంకారాలు ఎన్ని ఉన్నా వ్యర్థమే; రసచర్యణ కూడా సాధ్యం కాదు అని క్షేమేంద్రుని అభిప్రాయము. ఈ విషయమే ఈ గ్రంథంలో సవిస్తరంగా వివరింపబడింది. ఇతే క్షేమేంద్రుడు ఈ గ్రంథానికి ఈ పేరు ఎందుకు పెట్టినాడో స్పష్టం కాదు. "విచారము" అన్నా "చర్చ" అన్నా అర్థం ఒకటే. అందుచేత "ఔచిత్య విచారం" అని కాని, "ఔచిత్య చర్చ" అని కాని పేరుపెడితే చాలు. రెండు పదాలప్రయోగం అనావశ్యకము. ఈ పేరు ఈతడు పెట్టినదే కాని ఇతరులు గ్రంథాద్యంతాలలో చేర్చినది కాదు. మూడవ శ్లోకంలో "ఔచిత్య వ్య విచారం" అని అన్నా, ఉపపంహారశ్లోకాలలోని మూడవ శ్లోకంలో "ఔచిత్య విచారచర్చామ్" అనే పదం ప్రయోగించి ఉన్నాడు. "చర్చా" అనే పదానికి 'విమర్శ' అనే సామాన్యార్థం చెప్పకాని ఔచిత్యవిచార మనే చర్చ అని అర్థం గ్రహించి ఏదో విధంగా సరిపెట్టుకోవాలి. "సంఖ్యా చర్చా విచారణా" అని అమరంలో కూడా ఈ రెండూ సమానార్థకాలుగానే చెప్పబడ్డాయి.

కావ్యంలో అనౌచిత్యాన్ని మించిన రసభంగహేతువు మరొకటి లేదనీ, రసంలో ఉన్న రహస్యం అంతా ఔచిత్యసంరక్షణమే అనీ ఆనందవర్ధనుడు ధ్వన్యాలోకంలో స్పష్టీకరించి ఉన్నాడు.

"అనౌచిత్యాదృతే నాన్యద్రసభగ్గస్య కారణమ్.

ఔచిత్యోపనిబధ్నస్తు రసస్యోపనిషత్పురా" (ధ్వ. III. ఉద్ద్యో)

ప్రబంధంలో రసాన్ని ఏ విధంగా నిర్వహించాలి అని చెప్పే ఘట్టంలో ఆనందవర్ధనుడు దీనికి సంబంధించిన ఎన్నో విషయాలు చెప్పి ఉన్నాడు— విభావానుభావ సంఘాదిభావాలలో ఔచిత్యం పాటించాలి. మూల కథలో ఉన్న, రసానికి అనుగుణంగా లేని విషయాలు త్యజించాలి. సంధి సంధ్యంగాదులు రసానికి అనుగుణంగా ఉన్నంతవరకే కూర్చాలి. శాస్త్రంలో చెప్పినారు కదా అని కూర్చు కూడదు. చేతనాను కదా అని ఎక్కువ అలంకారాలు గుప్పించ కూడదు. ప్రధానరసాన్ని మర్చిపోకూడదు. సామాన్య మానవుల చరిత్రను చిత్రించే సందర్భాలలో వారికి అలోకికకక్షు లున్నట్లుగా వర్ణించకూడదు. అన్ని విధాల ఔచిత్యాన్ని పాటిస్తేనే రసనిర్వహణంలో కవి సఫలడౌతాడు. ఈ విధంగా రసం విషయంలో పాటించదగిన ఔచిత్యాన్ని కూర్చి ఆతడు ప్రతిపాదించినాడు. ఈ విషయం చెప్పిన తరువాత ఆనందవర్ధనుడు సుప్రతిజ్ఞ విభక్తి ప్రత్యయాలు, వచనాలు, సంబంధము, కారకాలు, కృత్-తద్గిత ప్రత్యయాలు, సమాసాలు, నిపాతలు, ఉపసర్గలు, కాలాదులూ కూడా రసాదులను వ్యంజింపజేయడానికి ఉపకరిస్తాయని సోదాహరణంగా నిరూపించినాడు. పద-వాక్య-ప్రబంధాలకి వ్యంజకత్వాన్ని ముందుగానే ప్రతిపాదించి ఉన్నాడు.

క్షేమేంద్రుడు ఈ విషయాన్ని వ్నుతనీ ఆకళించుకొని తన సిద్ధాంతానికి అనుగుణంగా మలచుకొని మరికొన్ని విషయాలు చేర్చి కావ్యానికి జీవితం ఈ ఔచిత్యమే అనీ, ఇది పద-వాక్య-ప్రబంధార్థ-గుణ-రవ-అలంకార-క్రియా-కారక-లింగ-వచన - విశేషణ - ఉపసర్గ - నిపాత - కాల - దేశ - కుల-వృత్ - సత్త్వ - తత్త్వ - అభిప్రాయ - స్వభావ - సారసంగ్రహ - ప్రతిభా - అవస్థా - విచార - నామ - ఆశీస్సులనే 27 కావ్యాంగాలను ఆశ్రయించి ఉంటుందనీ ప్రతిపాదించాడు. వీటి కన్నింటికీ లక్షణాలు చెప్పి, ఉదాహరణ ప్రత్యుదాహరణలతో విశదీకరించినాడు. ఈ గ్రంథంలో మొత్తం 38 కారి కలు, 107 ఉదాహరణ-ప్రత్యుదాహరణ శ్లోకాలు ఉన్నాయి. వీటిలో 38 శ్లోకాలు క్షేమేంద్రునివే కాను ఏ ఔచిత్యాన్ని గూర్చి చెప్పినాదో ఆదిఉన్న శ్లోకాన్ని ఉదాహరణముగా చూసి, అందులో ఉన్న ఔచిత్యాన్ని తన మాట

లలో విశదీకరించి, ఆ ఔచిత్యం లేని స్లోకం ప్రత్యుదాహరణంగా ఇచ్చి, అందులో, ఔచిత్యం ఏ విధంగా లోపించిందో స్పష్టీకరించడంచేత విషయం అతిస్పష్టంగా తెలుస్తున్నది. ఆయా ఔచిత్యాలకి ప్రత్యుదాహరణంగా (ఔచిత్యం లేకపోవడానికి ఉదాహరణంగా) అమరుక - కాలిదాన - భవ భూతి - బాణ - కుమారదాన - మాఘ - రాజశేఖరాదుల వంటి మహామహాల స్లోకాలు కూడా చూపడానికి వెనుకాడకపోవడమే కాకుండా తన స్లోకాలు కూడా చూపించి క్షేమేందుగ్గు తత్త్వనిర్ణయవిషయంలో ఎలాంటి నిష్పాక్షికదృష్టి ఉండవలెనో నిరూపించినాడు. ఐతే ఈ విభేదాలలో కొన్ని చెప్పాలికదా అని చెప్పినట్లు ఉంటాయి. ముఖ్యంగా కారకాచిత్య కాలాచిత్య భేదాలలో ఇది కనబడుతుంది. సంప్రదాన-అపాదాన- అధికరణాద్యౌచిత్యాలకు ఇచ్చిన ఉదాహరణలలో ఆ కారకాలలో విశిష్టమైన ఔచిత్యం ఏమున్నదో సరిగా అర్థం కాదు. అక్కడ ఆ కారకాన్నీ, ఆ విభక్తిని, తప్ప మరొకటి ఏదీ ప్రయోగించడానికి అవకాశమే లేదు కదా? భూతవర్తమానాదికాలాల విషయంలో కూడా ఇంతే.

మొత్తంమీద ఔచిత్యవిచారచర్యలో ఏదో నూతనత్వం ఉన్నట్లు ఆపాతతః కనబడినా ఇది ఆనందవర్ధనుడు చెప్పిన విషయాల పునఃసంకలనమే అని చెప్పక తప్పదు. అందుచేత ఈ ఔచిత్యసిద్ధాంతానికి అలంకార-ధ్వని సిద్ధాంతాదుల వలె స్వతంత్రప్రతిపత్తి ఇవ్వవలసిన పని లేదని నా అభిప్రాయము. ఇలాంటి విషయా లన్నీ సంగ్రహించి రేపు మరొకరు “వివేక సిద్ధాంతం” వంటి పేర్లతో మరి కొన్ని సిద్ధాంతాలు కూడా లేవదీయవచ్చు. తానన్మాత్రంచేత దానికొక నూతన వైశిష్ట్యం కల్పింపజాలం కదా?

కవికంతాభరణము:- కవిత్యం వ్రాయదలచినవాళ్లు ఏమేమి చెయ్యాలో ఉపదేశిస్తూ కొన్ని గ్రంథాలు ఉన్నాయి. వీటికి “కవిశిక్ష” అని పేరు. ఇవి అలంకారశాస్త్రగ్రంథాలకి అనుబంధం అని చెప్పవచ్చు. రాజశేఖరుని ప్రసిద్ధ గ్రంథం, కావ్యమీమాంస ఈ కోవకి చెందినదే. జైనపండితులు ఈ రకమైన గ్రంథాలు చాలా వ్రాసినట్లు కనబడుతుంది. ఉదాహరణకి-హేమచంద్రుడు,

ఇద్దరు వాగ్భటులూ కూడా (వీరుముగ్గురూ జైనులే) తమ కావ్యాలంకారాలలో కవిశిక్షకు సంబంధించిన విషయాలు ఎక్కువగా చేర్చినారు. ఐతే ఈ విషయానికి సంబంధించిన స్వతంత్ర గ్రంథాలలో జయమంగళాచార్యుని (12వ శతాబ్ది ప్రారంభము) “కవిశిక్ష” మొదటి దని చెప్పవచ్చును. అజ్ఞాతకర్తృక మైన “కవికల్పలతావివేకం” కూడా ప్రాచీనమైనదే. దీని ప్రాచీన లిఖిత ప్రతిలో క్రీ.శ. 1148-49 సంవత్సరానికి పరిపోయే 1205 విక్రమవర్షం గుర్తించబడింది. క్రీ.శ 13 వ శతాబ్దానికి సంబంధించిన అరిసింహుడు, అమరచంద్రసూరి అనే ఇద్దరు పండితులు కలిసి రచించిన “కావ్యకల్పలత” ప్రసిద్ధ మైనది. దీనికి అమరచంద్రసూరి, “కావ్యశిక్ష” అను పేరుతో ఒక వ్యాఖ్య వ్రాసి ఉన్నాడు. ఈ కాలంలోనే వినయచంద్రాచార్యుడు “కావ్యశిక్ష” అనే పేరుతో మరొక గ్రంథం రచించినాడు. 14 వ శతాబ్దం ప్రాంతం వాడైన దేవేశ్వరుడు పైన చెప్పిన కావ్యకల్పలతను అనుకరిస్తూ మరొక కావ్యకల్పలతను రచించినాడు. ఈ శిక్షగ్రంథాలన్నీ గుజరాతుకు చెందిన జైనపండితులు వ్రాయడం గమనించతగిన విషయము. క్షేమేంద్రుని కవికంఠాభరణం కూడా ఒక “కవిశిక్ష”. ఇందులో “సంది” అనే పేరుతో ఐదు విభాగాలున్నాయి “కవిత్వప్రాప్తి” అనే ప్రథమ సందిలో కవితాశక్తిని సంపాదించుకొనే దేవతానుగ్రహపురుషప్రయత్నరూపాలు లైన ఉపాయాలు చెప్పబడ్డాయి. ప్రారంభదశలో వృత్తనిర్మాణంలో చెయ్యి తిరగడం కోసం, లేదా నోరు తిరగడం కోసం, అర్థం ఉన్నా లేకపోయినా ఏవో పదాలు కూర్చి పద్యాలు అల్లుతూ ఉండాలట. (I-21-1) ప్రసిద్ధ మైన కాలిదాసాదిశ్లోకాలు తీసుకొని కొన్ని పదాలు మార్చి కొత్త పదాలు చేరుస్తూ—

“వాగ్భావివ సంపృక్తౌ వాగర్థప్రతిపత్తయే
జగతః పితరో వస్తే పార్వతీపరమేశ్వరో” — అని ఉంటే
“వాణ్యర్థావివ సంయుక్తౌ వాణ్యర్థప్రతిపత్తయే
జగతో జనకౌ వస్తే శర్వాణీశశశేఖరో”

ఇత్యాదివిధంగా మార్చి వ్రాస్తూ ఉండాలట. కొన్నాళ్ళకి స్వయంగా కవిత్వం వ్రాయడం అలవాటు అవుతుంది.

“శిక్షకథనమ్” అనే ద్వితీయసంధిలో, చాయోపజీవి (పూర్వకవుల కావ్యాలలోని అర్థచ్ఛాయలను ఆధారంగా తీసికొని కవిత్వం వ్రాసేవాడు) పదకోపజీవి (పదాలు తీసుకొనేవాడు) పాదోపజీవి (నాల్గోవంతు తీసుకొనే వాడు) సకలోపజీవి (అంతా ఇతరులనుండే తీసికొనే వాడు) అని నాలుగు విధాల కవులుంటా రని సోదాహరణంగా చెప్పి కవిత్వం నేర్చుకోవడానికి 20 కారికలలో నూరు ఉపాయాలు చెప్పినాడు. “చమత్కారకథనమ్” అనే చతుర్థసంధిలో శబ్ద-అర్థ-అలంకార-రసాదులలో ఉండే చమత్కారాన్ని సోదాహరణంగా విశదీకరించాడు. “గుణదోషవిభాగః” అనే చతుర్థసంధిలో శబ్ద వైమల్యము, అర్థవైమల్యము, రసవైమల్యము అనే మూడు కావ్యగుణాలను, శబ్దకాలుష్యము, అర్థకాలుష్యము, రసకాలుష్యము అనేమూడు కావ్యదోషాలను సోదాహరణంగా విశదీకరించాడు. కవిత్వం వ్రాయయదలచినవానికి ఏయే శాస్త్రానితో, కళలతో పరిచయం ఉండాలో “పరిచయప్రాప్తి” అనే పంచమ సంధిలో చెప్పినాడు. ఈ విధంగా “కవికంఠాభరణం”లో క్షేమేంద్రుడు ఎన్నో విషయాలు చక్కగా ప్రతిపాదించి ఉన్నాడు.

సువృత్త తిలకము:- ఇది చందఃశాస్త్రానికి సంబంధించిన గ్రంథము. ఇందులో వత్తావచనయము, గుణదోషదర్శనము వృత్తవినియోగము అనేమూడు “విన్యాసాలు” ఉన్నాయి. మహాకవులు తరుచుగా ఉపయోగించే ప్రసిద్ధమైన 26 వృత్తాలు లక్షణ లక్ష్యాలతో విశదీకరింపబడి ఉన్నాయి. ఇవి అనుష్టుభ్, భుజంగశిశుభృత, దోధక, దృతవిలంబిత, చూరిణీ, ఇంద్రవజ్రా, కుమారలలితా, మందాక్రాంతా, మాలినీ, నర్మక, ప్రహర్షిణీ, ప్రమాణీ, ప్రృథ్వీ, రథోద్ధతా, శాలినీ, శార్దూలవిక్రీడిత శిఖరిణీ, వ్రగ్ధరా, స్వాగతా, తనుమధ్యా, తోటక, ఉతజాతి, ఉపేంద్రవజ్రా, విద్యున్మాలా, వంశస్థ, వసంతతిలక వృత్తాలు ఈ వృత్తాలను ఏ విధంగా నడిపిస్తే అందంగా ఉంటుందో ఎలా నడిపించకూడదో, ఏయే రసాలకి ఏయే వృత్తాలు అనుకూలంగా ఉంటాయో ఉదాహరణ ప్రత్యుదాహరణలతో, విరూపింపబడింది. పూర్వకవులలో ఏ కవికి ఏ వృత్తం నడిపించడంలో మంచి నేర్చుకొన్నదో క్షేమేంద్రుడు చెప్పి

ఉన్నాడు. అభినందుడు అనుష్టుప్సునీ, పాణినీ ఉపజాతినీ, భారవి వంశస్థ వృత్తానీ, రత్నాకరుడు వసంతతిలకానీ, కాలిదాసు మందాక్రాంతానీ, రాజ శేఖరుడు శార్దూలవి కీడితానీ నడవడంలో మంచి నేర్పు కలవారట. వృత్తాలను గూర్చి ఇంత సునిశిత దృష్టితో చేసిన పరిశీలన క్షేమేంద్రునికి పూర్వం కాని. తరువాత కాని జరగలేదు. దీనిలో క్షేమేంద్రుని ప్రతిభావిశేషం స్పష్టంగా గోచరిస్తున్నది.

క్షేమేంద్రుని ఈ మూడు కావ్యశాస్త్రగ్రంథాలనూ సురభారతీసమితి “బాలానందిని” అనే ఆంధ్రభాషా వ్యాఖ్యతో ఆంధ్రలోకానికి అందజేస్తూ వారు దీనిని సాదరంగా పరిగ్రహిస్తారని ఆశిస్తున్నది. ఈ వ్యాఖ్య వ్రాసే అవకాశం ఇచ్చిన సురభారతీసమితి కార్యవర్గ సభ్యులకూ, ఈ గ్రంథానికి ఆంగ్ల భాషలో తొలిపలుకు వ్రాసిన ఆంధ్రప్రదేశ్ భూతపూర్వ ప్రధానన్యాయ మూర్తులూ, సురభారతీ సమిత్యధ్యక్షులూ అయిన శ్రీ అల్లాడి కుప్పుస్వామి గారికి నా కృతజ్ఞతలను తెలుపుతున్నాను.

పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడు

హైదరాబాదు

30-12-1982

కార్యదర్శి-సురభారతీసమితి

రీడర్, సంస్కృత విభాగము;

డైరెక్టర్ - సంస్కృత అకాడమీ

ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయము

విషయ సూచిక

జౌచిత్యవిచారచర్చ 1-142

జౌచిత్యప్రాధాన్యము	1	కరణపద	71
జౌచిత్యస్థానములు	5	సంప్రదాన	74
పదగతౌచిత్యము	6	అపాదాన	76
వాక్యగతము	10	అధికరణ	78
ప్రబంధార్థగతము	14	లింగౌచిత్యము	81
గుణగతము	18	వచనౌచిత్యము	84
అలంకారగతము	22	విశేషణౌచిత్యము	87
శృంగారరసగతము	27	ఉపసర్గౌచిత్యము	91
హాస్యగతము	31	నిపాత	93
కరుణగతము	34	కాల	96
రౌద్రగతము	36	దేశ	101
వీరగతము	38	కుల	104
భయానకగతము	41	ప్రత	107
బీభత్సగతము	44	తత్త్వ	109
అద్భుతగతము	46	సత్త్వ	112
శాంతగతము	48	అభిప్రాయ	115
రససంకరము	51	స్వభావ	117
క్రియాపదగతము	62	సారసంగ్రహ	120
కారకౌచిత్యము	66	ప్రతిభా	123
కర్తృపదగతము	66	అవస్థా	126
కర్మపద	69	విచార	130

నామ	133	ఉపసంహారము	141
ఆశీర్వాచన	137		

కవికంఠాధరణము 143-202

విషయోద్దేశము	144	శబ్దవై మల్యము	177
అకవేః కవిత్వశక్తిః	145	అర్థవై మల్యము	177
దివ్యప్రయత్నము	145	రసవై మల్యము	187
పౌరుషప్రయత్నము	147	శబ్దికాలుష్యము	178
భాయోపజీవి	154	అర్థకాలుష్యము	179
పదకోపజీవి	155	రసకాలుష్యము	179
పాదోపజీవి	156	సగుణము	180
సకలోపజీవి	157	నిర్గుణము	180
భువనోపజీవ్యుడు	158	సదోషము	181
100 కవిశిక్షలు	158	సగుణదోషము	181
చమత్కారప్రాధాన్యము	165	తర్కపరిచయము	184
దశవిధచమత్కారాలు	167	వ్యాకరణ	185
అవిచారితరమణీయము	168	భరత	185
విచార్యమాణరమణీయము	168	చాణక్య	186
సమస్త సూక్త వ్యాపి	169	వాత్సాయన	187
సూక్తైకదేశదృశ్యము	170	భారత	187
శబ్దిగతము	171	రామాయణ	188
అర్థగతము	171	మోక్షోపాయ	189
శబ్దార్థగతము	172	ఆత్మజ్ఞాన	189
అలంకారగతము	173	ధాతువాద	190
రసగతము	174	రత్నపరీక్ష	191
ప్రఖ్యాతవృత్త గతము	174	పైద్యక	191

జ్యోతిఃశాస్త్ర	191	దేశ	196
ధనుర్వేద	192	వృక్ష	196
గజలక్షణ	192	వనేచర	197
తురగలక్షణ	193	ఔదార్య	197
పురుషలక్షణ	194	అచేతనచేతనాధ్యారోప	198
ద్యూత	194	భక్తి	199
ఇంద్రజాల	195	వివేక	199
చిత్ర	195	ప్రళమ	200

సువృత్త తిలకమ్ 203-284

మంగళాచరణము	203	స్వాగత	215
గురులఘ్వాదిపంజ్జలు	205	తోటకము	215
తనుమధ్య	205	వంశస్థము	216
కుమారలలితమ్	206	ద్రుతవిలంబితము	217
విద్యున్మాల	207	ప్రహున్నిణి	218
ప్రమాణి	208	వసంతతిలక	218
అనుష్టుప్	208	మాలిని	219
భుజగ శిశుభృత	209	నర్మకటము	220
రుక్మవతి	210	వృద్ధి	221
ఇంద్రవజ్ర	211	హరిణి	222
ఉపేంద్రవజ్ర	211	శిఖరిణి	223
దోధకవృత్తము	212	మందాక్రాంత	223
శాలిని	213	శార్దూలవిక్రేడితము	224
రథోద్ధత	214	ప్రగర్ధర	225

గుణదోషదర్శనము	227	మందాక్రాంత	254
అనుష్టుప్పవిషయం	227	శార్దూలవిక్రీడితము	256
ఉపజాతులు	228	స్రగ్ధర	261
దోఢకము	230	శాస్త్రీకావ్యము	266
శాలిని	231	కావ్యశాస్త్రము	266
రథోద్ధత	234	వృతాలవినియోగము	267
స్వాగత	234	అనుష్టుప్	268
తోటకము	236	ఉపజాతి	271
వంశస్థము	236	రథోద్ధత	272
ద్రుతవిలంబితము	238	వంశస్థము	272
ప్రహర్షిణీ	239	వసంతతిలకము	273
వసంతతిలక	240	శిఖరిణీ	275
మాలిని	242	పృథ్వీ	276
నర్మకటము	246	మందాక్రాంత	276
పృథ్వీ	247	శార్దూలవిక్రీడితము	277
హరిణీ	249	ఆయా కవులకు ఇష్టమైన	280
శిఖరిణీ	251	వృత్తాలు	

దౌచిత్యవిచారచర్చ

కృతార్థివశ్యనే దృష్టిర్యేనాజ్ఞానమలీమసా

అచ్యుతాయ నమస్తస్మై పరమాచిత్యకారిణే

1

బాలానందినీ వాఖ్యా

నత్వా శ్రీతాతపాదాదీన్ శాస్త్రమంత్రాదిస్సద్గురూన్

దౌచిత్యనద్యిచారస్య చర్చామాంద్ర్యాం వివృణ్మాహే

శత్రువులను వంచిండు సమయమున కెడలను కాటుకతో నల్లగా ఉండునట్లు చేసికొని మంచి దౌచిత్యజ్ఞానము చూపించిన (మోహినీ రూప దాయినై) ఆ అచ్యుతునకు నమస్కారము.

వివరణము :- చెడ్డవారి విషయమున మలినదృష్టిని ప్రసరింపజేయుటయే ఉచిత్రజ్ఞతకు లక్షణమని భావము. తేమేంద్రుడు తాను రచించిన ఈ దౌచిత్యవిచారచర్చ అను గ్రంథములో, కవి తనకావ్యములో వివిధ విషయాలను పర్చించు సందర్భములలో దౌచిత్యమును ఎట్లు పాటించవలెనో చెప్పుచున్నాడు. ఈ దౌచిత్యా నౌచిత్యజ్ఞానము చాలావరకు లోకవ్యవహారజ్ఞానమును బట్టి నిర్ణయించ వలసి ఉండును. శత్రువు విషయములో కుటిలముగా ప్రవర్తించుటలోనే దౌచిత్య మున్నది. అట్టి దౌచిత్యమును ప్రదర్శించిన శ్రీ పహావిష్ణువునకు నమస్కారమని చెప్పుచు, గ్రంథ ప్రారంభమున నిర్విఘ్న పరిసమాప్తితై చేసిన మంగళ శ్లోకమునందు కూడా ఇతడు దౌచిత్యజ్ఞానమును చూపినాడు.

కృత్యాపి కావ్యాలజ్ఞారాం(రం) తేమేస్త్వః కవికర్ణికామ్

తత్కలజ్ఞం వినేకం చ విధాయ విబుధస్త్రియమ్

2

ఔచిత్యస్య చమత్కారకారిణశ్చారుచర్వణే
రసజీవితభూతస్య విచారం కురుతేఽధునా.

3

క్షేమేంద్రుడు కావ్యాలంకారమైన “కవికర్ణికను” పండితులు మెచ్చిన “కవికలంకమును”, “కవి వివేకమును” రచించి, ఇప్పుడు, రసానికి జీవితమైనదియు, (రసమును) బాగా ఆస్వాదించుటలో చమత్కారమును కలిగించునదియు అయిన ఔచిత్యముయొక్క, విచారమును చేయుచున్నాడు.

వి క్షేమేంద్రుడు ‘కవికర్ణిక’ ‘కవికలంకము’ ‘కవివివేకము’ అనే గ్రంథాలను కూడా రచించినట్లు దీనిని బట్టి తెలియుచున్నది. కాని అలభించుటలేదు. ‘చర్వణే’ అనగా “రసచర్వణే” అని అర్థము. ‘చారువి’ అనే దానిని క్రియావిశేషణముగా గ్రహించి “ఽక్కగా చేయుచున్నాడు” అని కూడా అర్థము చెప్పవచ్చును.

కావ్యస్యాలమలజ్కారైః కిం మిథ్యాగుణైః ప్రైర్గుణైః
యస్య జీవితమాచిత్యం విచిన్త్యాపి న దృశ్యతే.

4

ఏకావ్యములోని జీవితమైన ఔచిత్యము ఎంత ఆలోచించినను కనబడదో అట్టి కావ్యమునకు అలంకారములచే ఏమిప్రయోజనము? వ్యర్థముగా లెక్కింపబడిన గుణాలచేత ఏమి ప్రయోజనము ?

వి. ‘విచిన్త్య’కు బదులు ‘విచిత్య’ అన్న పాఠమున్నచో యుక్తముగా ఉండును. విచిత్యాపి—ఎంత వెదకినను.

అలజ్కారాస్త్యలజ్కారా గుణా ఏవ గుణాః సదా
ఔచిత్యం రససిద్ధస్య స్థిరం కావ్యస్య జీవితమ్.

5

(కావ్యమునకు) అలంకారాలు అలంకారాలే, గుణాలు గుణాలే. రససిద్ధమైన కావ్యమునకు స్థిరమైన జీవితము ఔచిత్యమే.

పరస్పరోపకారకరుచిరశబ్దార్థరూపస్య కావ్యస్య ఉపమో త్రేక్షాదయో యే ప్రచురాలజ్కారాస్తే కటకకుణ్డలకేయూరహారాదివత్ అలజ్కారా ఏవ బాహ్యశోభాహే తుత్వాత్. యేషి కావ్యగుణాః కేచన తల్లక్షణ విచక్షణైః సమామ్నాతాః, తేఽపి శ్రుత సత్యశీలాదివత్ గుణా ఏవ, ఆహార్యత్వాత్. బౌచిత్యం త్వక్రేవక్ష్య మాణలక్షణం స్థిరమవినశ్వరం జీవితం కావ్యస్య, తేన వినాఽస్య గుణా లజ్కారయుక్తస్యాఽపి నిర్దీవత్వాత్. రసేన శృణ్ణరాదినా సిద్ధస్య ప్రసిద్ధస్య కావ్యస్య ధాతువాదరససిద్ధస్యేవ తజ్జీవితం స్థిరమిత్యర్థః

పరస్పరము ఉపకారకాలుగా ఉండు అందమైన శబ్దార్థములే కావ్య స్వరూపము. అట్టి కావ్యమునకు ఉత్పేక్ష, ఉపమ మొదలైన అధిక సంఖ్యాకములైన లేదా ప్రసిద్ధమైన (ప్రచుర) ఏ అలంకారాలు ఉన్నవో అవి (మనిషికి) కటకకుండల కేయూరహారాదులు వలె అలంకారాలు మాత్రమే. ఏందుచేత ననగా - అవి బాహ్యమైన శోభను మాత్రమే కలిగించును. గుణలక్షణాలు నిరూపించుటలో సమర్థులైన వారు చెప్పిన కావ్యగుణాలుకూడా విద్య, సత్యము, శీలము మొదలైన గుణాలవలె గుణాలు మాత్రమే; అవి ప్రయత్న పూర్వకముగా సంపాదించదగినవి కదా? (తెచ్చిపెట్టుకున్నవికదా?) ముందు చెప్పబోవు లక్షణముగల బౌచిత్యమో - అది కావ్యానికి, స్థిరమైన, నశించని, జీవితము. అది లేనిచో ఇది (కావ్యము) గుణాలంకారయుక్తమే అయినా నిర్దీవమేకాదా? రససిద్ధస్య శృంగారాదిరసముచేత ప్రసిద్ధమైన, కావ్యముయొక్క బౌచిత్యరూపమైన జీవితము (ధాతువాద) రససిద్ధుని జీవితము వలె స్థిరమైనది.

వి. శబ్దార్థములే కావ్యస్వరూపము. అందుచేతనే భామహుడు శబ్దార్థౌ సహితౌ కావ్యమ్—“కలసి ఉన్న శబ్దారా లే కావ్యము” అని చెప్పిఉన్నాడు. శబ్దారాలు ఎల్లప్పుడూ కలిసియే ఉండునుకదా? ఇట్లు చెప్పటలో విశేషము ఏమున్నది? అందుచేత దీనికి కొంత వివరణము చేర్చి తరువాతివారు దేనిలో శబ్దము అర్థానికి ఉపకారకముగా ఉంటూ అర్థము శబ్దానికి ఉపకారకముగా

ఉంటూ, అన్యూనానతి రిక్తములుగా అవి (హెచ్చు రగ్గులు లేకుండా) కలిసి మెలిసి ఉంటాయో అది కావ్యము. అని భాషామూని చాత్యానికి అర్థం చెప్పినారు. ఆ వివరణము ప్రకారమే క్షేమేంద్రుడు ఇక్కడ “పరస్పరోపకారచిరశబ్దార్థరూపవ్య” అని వ్రాసినాడు.

పాదరసానికి భాషావచముతో (భాషాపులకు-లోపా రసాదులకు సంబంధించిన శాస్త్రంలో) చెప్పిన ప్రకారము శుద్ధిచేసి దానిని నేవించినదైతే మనిషి స్థిరజీవి అవుతాడు. అట్టివానికి రససిద్ధుడు అని పేరు. దానివలెనే రససిద్ధమైన కావ్యము అనగా శృంగారాది రసములచే ప్రసిద్ధమైన కావ్యము స్థిర జీవితమై ఉండును. ఆ జీవనము దౌచిత్యము.

ఉక్తార్థస్యైవ విశేషచూహ—

ఉచితస్థానవిన్యాసాదలంకృతిరలంకృతిః

బౌచిత్యాదమ్యతా నిత్యం భవన్త్యైవ గుణా గుణాః. 6

పైన చెప్పిన విషయానికే సంబంధించిన విశేషమును చెప్పుచున్నాడు. “తగిన స్థానములో ఉంచినప్పుడు మాత్రమే అలంకారము అలంకారము అవును. దౌచిత్యమునుంచి భ్రష్టములు కానప్పుడు మాత్రమే గుణాలు గుణాలవును”.

వి. ‘ఏవ’ను “అచ్యుతాః” అనుదానితో అన్వయించుకొనవలెను— అచ్యుతాఃఏవ—చ్యుతములు కానప్పుడే అని భాషము.

అలంకృతి రుచితస్థాన విన్యాసాదలంకృత్యం క్షమా భవతి అన్యథాత్వలంకృతి వ్యవదేశమేవ నలభతే. తద్వత్ బౌచిత్యాద పరిచ్యుతా గుణా గుణతామాసాదయన్తి; అన్యథా పునరగుణా ఏవ. యదాహ

తగిన స్థానాలలో ఉంచినప్పుడే అలంకారము అలంకరించుటకు సమర్థమైనవి అగును అట్లు కానప్పుడు దానికి అలంకారమనే పేరే లభించదు. అదేవిధముగా దౌచిత్యము ఉన్నంతవరకునే గుణాలు గుణాలుగా

పరిగణించబడును. బౌచిత్వము లేని వజైన అవి గుణాలే కావు. ఈ విషయమే చెప్పచున్నాడు.

1. కణే మేఖలయా నితమ్బఫలకే తారేణ హారేణ వా
పాణౌ నూపురబద్ధనేన చరణే కేయూర పాశేన వా.
శౌరేణ్య ప్రణతే రిపౌ కరుణయా నాయాన్తి కే హాస్యతామ్
బౌచిత్యేన వినా రుచిం ప్రతనుతే నాలంకృతిర్న గుణాః

కంఠమునవడ్డాణము ధరించుట చేత, ఫలకమువలె విశాలమైన నితంబము మీద మంచి ముత్యాలహారముచేత, చేతిమీద అందలిచేత, పాదము మీద దండకడియముచేత, నమస్కరించినవాని విషయమున శౌర్యము చూపుటచేత. శక్రపుమీద రుణచూపుటచేత, ఎవరై నాహాస్యాస్పదులు కాకుండా ఉండురా? బౌచిత్వములేని అలంకారాలు గాని, గుణాలు కాని రుచిని కలిగించజాలవు.

కిం తదౌచిత్యమిత్యాహ—

ఉచితం ప్రాహురాచార్యాః సదృశం కిల యస్య యత్

ఉచితస్య చ యో భావస్తదౌచిత్యం ప్రచక్షతే 7
యత్కిల యస్యానురూపం తదుచితముచ్యతే తస్య భావ మకౌచి
త్యం కథయన్తి

వ్యా. ఆ బౌచిత్వము అనగా ఏమో చెప్పచున్నాడు. “ఏది దేనికి తగి ఉంటుందో దానిని ఉచిత మని ఆచార్యులు చెప్పదురు. ఉచితమైనదాని ధర్మమే “బౌచిత్వము” అని అందురు.

ఏది దేనికి అనురూపమో అది ఉచితమని చెప్పబడును. దాని ధర్మమును “బౌచిత్వము” అని అందురు.

అథునా సకలకావ్య శరీరజీవిత భూతస్య బౌచిత్యస్య ప్రాధా
న్యేనో పలభ్యాం స్థితిం దర్శయితుమాహ—

పదే వాక్యే ప్రబంధారే గుణైః జ్ఞరణేరసే
 క్రియాయాం కారకే బిజ్జే వచనే చ విశేషణే 8
 ఉపసర్గే నిపాతే చ కాలే దేశే కులే ప్రతే
 తత్త్వే సత్యే ప్రవృత్తిప్రాయే స్వభావే సారసంక్లషే 9
 ప్రతిభాయా మవస్థాయాం విచారే నామ్నస్థాశిషి
 కావ్యస్యాజ్ఞేషు చ ప్రాహుకాచిత్వం వ్యాపి జీవితమ్ 10
 ఏతేషు పదప్రభృతిషు స్థానేషు మర్శస్వీవ కావ్యస్య సకలశరీర
 వ్యాపి జీవితమౌచిత్వం స్థులత్వేన స్ఫురదవభాసతే

ఇప్పుడు సకలకావ్యశరీర జీవితమైన దైచిత్యము ప్రధానముగా ఎక్కడెక్కడ ఉండునో చూపుటకై చెప్పుచున్నాడు.

“దైచిత్యమనే జీవితము పదములోను, వాక్యములోను, ప్రబంధ కథావస్తువులోను, గుణములోను, అలంకారములోను, రసములోను క్రియ లోను, కారకములోను, లింగములోను, విచనములోను, విశేషణములోను, ఉపసర్గలోను, నిపాతములోను, కాలములోను, దేశములోను, కులము లోను, ప్రతములోను, తత్త్వములోను, అభిప్రాయములోను, స్వభావము లోను, సారసంగ్రహములోను, ప్రతిభలోను, అవస్థలోను, విచారములోను, పేరులోను, ఆశీర్వాదములోను, ఈ విధముగా కావ్యాంగాలన్నింటిలోనూ వ్యాపించి ఉండును అని చెప్పుదురు”.

ఒక ప్రాణి జీవితము కణతలు గుండె మొదలైన మర్మస్థానాలన్నింటి లోనూ వ్యాపించి ఉన్నట్లుగా కావ్యజీవితమైన దైచిత్యము పదము మొదలైన అన్ని స్థానాలలోనూ, ఉంటూ కావ్యముయొక్క సకల శరీరమును వ్యాపించి స్పష్టముగా స్ఫురించుచు భాసించును.

తేషూదాహరణాని క్రమేణ దర్శయితుమాహ:-

తిలకం బిభ్రతి సూక్తిర్భాత్యేకముచితం పదమ్
 చంద్రాననేవ కస్తూరీకృతం శ్యామేవ చాన్దనమ్.

ఏకమేవోచితం పదం తిలకాయమానం బిభ్రాణా సూక్తిః సముచిత పరభాగశోభాతిశయేన రుచిరతామావహతి. యథా పరిమలస్యః:-

వీటికి వరుసగా ఉదాహరణలు చూపుటకై చెప్పుచున్నాడు.

“చంద్రుని వంటి (తెల్లని) ముఖముగల యువతి కస్తూరీతిలకము ధరించినట్లు చామనచాయగల యువతి మంచి గంధపు తిలకము ధరించినట్లు ఉచితమైన తిలకాయమైన ఒక్క పదము ఉన్న సూక్తి అనగా కావ్యము (ఒక్క శ్లోకమైనను, వాక్యమైనను, ఆలంకారికుల లక్షణము ప్రకారము కావ్యమే) మనోహరముగా ఉండును. ఉచితమైన, తిలకాయమైన (నుదుట పెట్టిన బొట్టువలె చక్కగా, స్పష్టముగా కనబడెడు) ఒక్క పదమున్నను ఆ సూక్తి, తగినదియు ఉన్నతస్థాయికి చేరినదియు అయిన శోభాతిశయముతో సౌందర్యము కలిగేటట్లు చేయును. ఉదాహరణకు పరిమలని శ్లోకము.

2. మగ్నాని ద్విషతాం కులాని సమరే త్వత్ప్రదగ్ధరాకులే
నాథాస్మిన్నితి బద్ధివాచి బహుశో దేవ శ్రుతాయాం పురా.
ముగ్ధా గుర్జరభూమిపాలమహిషీ ప్రత్యాశయా పాథసః
కాంతారే చకితా విముఞ్చతి మహుః పత్యుః కృపాణే దృశౌ.
అత్ర ‘ముగ్ధా’ పదేన అర్థాచిత్త్యచమత్కారకారిణా సూక్తిః
శరదన్దువదనేవ శ్యామతిలకేన శ్యామేవ శ్రుభవిశేషకేణ విభూషితా
సకలకవికులలలామభూతాం విచ్ఛిత్తి మాతనోతి.

“మహారాజా! నీ ఖడ్గధారచేత వ్యాకులమైన ఈ యుద్ధములో ఎన్నో శత్రువంశాలు మునిగిపోయినవి” అని అనేక పర్యాయాలువంది మాగధుల మాటలు పూర్వము వినబడినవగు చుండగా (వినబడి ఉండుటచేత) ఓ మహారాజా! ముగ్ధ అయిన గుర్జరాఖభార్య ఆరణ్యములో భయపడుచూ, (దప్పికతో బాపడుచు) ఉదకము లభించుననే ఆశతో మాటి మాటికి భర్త ఖడ్గము వైపు దృష్టిని ప్రసరింపచేయుచున్నది.

వి. 'చారా' శబ్దానికి 'జలచారా' అనీ 'ఖడ్గము యొక్క పడునైన భాగము' అనీ రెండు అర్థాలు. గూర్జరరాజును వర్జించుచు పూర్వము వంది మాగదులు "నీ ఖడ్గధారలో శత్రువులు మునిగి పోయినారు" అని అనుచుండెడి వారు. ఇప్పుడా రాజు ప్రస్తుతము కవి వర్జించుచున్న రాజు చేతిలో ఓడి పోవుటతో అరణ్యాలలో సంచరించుచున్న ఆతని భార్య దప్పికతో బాధ పడుచు వందిమాగధుల మాటలు స్మృతికి వచ్చి ఈ ఖడ్గధారతో దప్పిక తీరు నేమో అను ఆశతో దానివైపు చూచుచున్నది అని భావము.

ఇక్కడ ప్రయోగించిన 'ముగ్ధా' అను పదము ఇక్కడ చెప్పిన అర్థానికి టౌచిత్వం కల్పించి తద్వారా చమత్కారజనకము అవుతున్నది. అట్టి ఈ ముగ్ధా శబ్దముచేత, ఈ సూక్తి నల్లని తిలకముచేత శరదందువదన వలె, తెల్లని తిలకముచేత చామనచాయ గల యువతివలె అలంకరింపబడినదై సకలకవికులశ్రేష్ఠమైన సౌందర్యమును, (అనగా ఈ కవికి సకలకవిలలామత్వమును సంపాదించ గలిగిన) శోభను కూర్చుచున్నది.

వి. ఆమె ముగ్ధ కావుననే ఈ విధముగా వర్జించుటకు వీలుకలిగినది. ఆ ఒక్కపదము ప్రయోగించని పక్షాన ఈ వర్ణన అర్థవిహీనముగా కనబడి ఉండేది. అందుచేత ఇందులో ఉన్న అర్థ చమత్కారము అంతయు ఒక్క పదము మీదనే ఆధారపడి ఉన్నది గాన ఇది పదౌచిత్యమునకు ఉదాహరణము.

న తు యథా ధర్మకీర్తేః—

3. లావణ్యదవిణవ్యయో న గణితః క్లేశో మహాన్ స్వీకృతః
స్వచ్ఛందస్య సుఖం జనస్య వసతశ్చింతాజ్వరో నిర్మితః.
ఏషా పి స్వయమేవ తుల్యరమణాభావాత్ పరాకీర్తితా
కోఽర్థశ్చేతసి వేధసా వినిహితస్తన్వాస్తనం తన్వతా.

అత్ర 'తన్వాస్త' ఇతి పదం కేవలశబ్దానుప్రాసవ్యసనితయా నిబద్ధం న కాంచిత్థౌచిత్య చమత్కారకణికా మావిష్కరోతి.

“సుందర్యాః” ఇత్యత్ర పదమనురూపం స్యాత్. అన్యాని వా నిరతి శయలావణ్యవృజ్ఞకాని. ‘తస్మి’ పదం తు విరహ విధుర రమణీజనే ప్రయుక్తమథౌచిత్యశోభాం జనయతి. యథా శ్రీహర్షస్య :-

కాని. ధర్మకీర్తి ప్రయోగించిన విధముగామాత్రము ప్రయోగించ కూడదు.

“లావణ్యధనము వ్యయమైపోవుచున్నదని లెక్క చేయలేదు. చాలా శ్రమ కూడా స్వీకరింపబడినది. స్వేచ్ఛగా హాయిగా ఉంటూన్న వ్యక్తికి చింతాజ్వరము కల్పింపబడింది. సరియైన రమణుడు లేకపోవుటచేత. పాపం! ఈ దీనురాలు బాధింపబడుచున్నది. బ్రహ్మ ఏమి ప్రయోజనమును ఉద్దేశించి (ఎందుకోసం) ఈ తన్వియొక్క శరీరం నిర్మించినాడో తెలియదు”.

వి. శ్రమపడి ఇంతటి అతిలోక సౌందర్యవతిని సృష్టించివందుకు ఈమెకు తగిన అతిలోకనుందరుని కూడా సృష్టించి ఉన్నచో బాగుండెడిది అని భావము.

ఇచట “తన్వ్యాః” అనే పదము కేవలము శబ్దానుప్రాస కుదరవలెను అను దృష్టితోడనే ప్రయోగింపబడినది. ఈ పదము అర్థాచిత్యమునకు ఉపయోగించు చమత్కారలేశమునుకూడా పోషించుటలేదు. ఇక్కడ ప్రయోగించవలసిన పదము “సుందర్యాః” అనే పదము లేదా నిరతిశయమైన లావణ్యమును వ్యంజింపజేయు అలాంటి పదాలను మరి వేటినైనా ప్రయోగించవచ్చును. విరళాముతో బాధపడుచున్న వ్యక్తి విషయంలో ప్రయోగించినట్లైతే ‘తస్మి’ పదము అర్థాచిత్యశోభనుకలిగించును. ఉదాహరణకు. శ్రీహర్షుని శ్లోకము

4. పరిహ్లానం సీనస్త నజఘనసజ్జాదుభయత

స్తనోర్మధ్యస్యాస్తః పరిమిలనమప్రాప్య హరితమ్.

ఇదం వ్యస్తన్యాసం శ్లఘభుజలతాక్షేపవలనైః

కృశాఙ్గాః సంతాపం వదతి విసిసీపత్రశయమ్ ॥

(రత్నావళి-2-13)

అత్ర సాగరికాయా విరహావస్థానూచక్ర “కృశాఙ్గాః” ఇతి
పదం పరమవకాచిత్యం పుష్టాతి.

“పీనమైన స్తనజఘనాల సంసర్గముచేత రెండు వైపులను (పైనను
క్రిందను) వాడిపోయినదియు, నడుముదగ్గర శరీరసంసర్గము కలగకపోవుటచేత
(మధ్యభాగములో) ఆకుపచ్చగా ఉన్నదియు, భుజిలతలను శిథిలముగా జార్చి
వేయుటచేతనూ, ఇటు అటు త్రిప్పుటచేతనూ కదిలిపోయిన (ఆకుల) కూర్పు
కలదియు అయిన ఈ తామరాకులతో చేసిన శయనము ఆ కృశాఙ్గియొక్క
సంతాపమును చెప్పుచున్నది”.

వి. విరహాతుర యైన సాగరిక కొంతసేపు విసిసీపత్ర (తామరాకుల)
శయనంమీద శయనించి వెడలిపోయిన తరవాత ఆ శయనమును చూచిన
రాజు అన్నమాటలు ఇవి.

ఇక్కడ “కృశాఙ్గాః” అనే పదము సాగరికయొక్క విరహావస్థను
సూచించుచు, ఔచిత్యమును చక్కగా పోషించుచున్నది.

ఇలాంటి స్థలాలలో “తన్వ్యాః,” “కృశాఙ్గాః” వంటి పదాలు ప్రయో
గించిన ఔచిత్యహేతువులుగా ఉండును పై శ్లోకంవంటి సందర్భాలలో కాదు
అని భావము.

వాక్యగతమౌచిత్యం దర్శయితుమాహ :-

ఔచిత్యరచితం వాక్యం సతతం సంఘటం సతామ్

త్యాగోదగ్రమివైశ్వర్యం శీలోజ్జ్వలమివ శ్రుతమ్ ॥ 12

వాక్యములో ఉండెడి ఔచిత్యమును చూపుటకై చెప్పుచున్నాడు.

“ఔచిత్యముతో రచింపబడిన వాక్యము త్యాగముచేత గొప్పదైన ఐశ్వర్యము

వలె, శీలముతో ప్రకాశించే శాస్త్రజ్ఞానమువలె పశ్చురుపులకు ఎల్లప్పుడూ అంగీకారయోగ్యముగా ఉండును”

భౌచిత్యరచితం వాక్యం కావ్యవివేకవిచక్షణానామభిమత తమమ్. యథా మను వినయవల్ల్యామ్ :-

భౌచిత్యంతో రచించిన వాక్యము. కావ్యవివేచనమున సమర్థులైనవారికి చాలా ప్రీతిజనకముగా ఉండును, ఉదాహరణకు నా ‘వినయవల్లి’ నుంచి:-

5. దేవో దయావాన్ విజయో జితాత్మా
యమా మనఃసంయమమానసీయా.
ఇతి బ్రువాణః స్వభుజం ప్రమార్ష్టే
యః కీచకాకాలికకాలదణ్డమ్.

6. ధీరః స కిర్మీరజటాసురారిః
కుబేర శౌర్యపతే మోపదేష్టా.
దృష్టో హిడిమ్బాదయితః కురూణాం
పర్యంత రేఖాగణనాకృతాంతః.(యుగమ్)

అత్ర భీమస్య భీమచరితోచిత కీచకాకాలికకాలదణ్డ-హిడిమ్బా
దయితాదిభిః పదైరున్నిదరాద్రసస్య రూపానురూపో వాక్యార్థః స-
జీవ ఇవావధానతే.

“అన్నగారు దయగలవాడు; అర్జునుడు ఆత్మనిగ్రహము కలవాడు, కవలలు మనఃసంయమనముచేత గౌరవింపదగినవారు అని పలుకుచూ ఎవ్వడు కీచకుని అకాలయమదండ మైన తన భుజమును చరచుచున్నాడో, అట్టి ధీరుడూ, కిర్మీరజటాసురులకు శత్రువూ, కుబేరుని శౌర్యము ఎలా శాంతింపచేయవలెనో ఉపదేశించినవాడూ, హిడింబాప్రియుడూ, కౌరవుల చివరి రేఖను లెక్కించిన యముడూ అయిన భీమసేనుడు చూడబడినాడు.”

ఇచట భీముఁ భయంకర చరిత్రకు తగిన “కీచకాకాలికకాలదండ్రి” “హిడిమ్మ దయిత” మొదలైన పదాలతో వికసించిన రౌద్రరసమునకు అనురూప మైన వాక్యార్థము పజీవమువలె ప్రకాశించుచున్నది.

యథా వా రాజశేఖరస్య :-

7. సమ్మస్థీ పురుభూభుజాం మనసిజవ్యాపారదీక్షాగురు
 క్షౌరాక్షిపదనోపమాపరిచితస్తారావధూవల్లభః.
 సద్యోమూర్జితదక్షిణాత్యతరుణీదంతావదాతద్యుతి
 శ్చంద్రః సుందరి దృశ్యతామయమితశ్చక్షణీశచూడామణిః

(బా. రా. 10-41)

అత్రాపి చంద్రమనః శృంగారస్తరజైరనన్తోద్దీప్తవనైః పదై
 ర్నిర్వర్తితో వాక్యార్థః సదృశాచిత్తసామర్థ్యేనాత్యర్థ మర్థసియతాం
 ప్రాప్తః.

లేదా ఉదాహరణకు రాజశేఖరుని శ్లోకము :-

“ఓ మందరీ! పురుషంశానికి చెందిన రాజుల బంధువూ, మన్మథకార్య
 కలాపాల విషయమున దీక్ష ఇచ్చే గురువూ, తెల్లటి శరీరముగల యువతుల
 ముఖానికి ఉపమానంగా పర్వపరిచితుడూ, శారమహిళల వల్లభుడూ, అప్పుడే
 తోమిన దాక్షిణాత్య స్త్రీల దంతమువలె తెల్లని కాంతి కలవాడూ, సార్వత్రి
 ప్రియుని శిరోభూషణమూ అయిన చంద్రుడు ఇదిగో ఇటు వైపు చూడు.”

ఇచట శృంగారానికి చాలా దగ్గరగా ఉండునవీ, మన్మథోద్దీప్తకాలా
 అయిన చంద్రునికి పంబిందించిన (విశేషణంతో) పదాంతో ఏర్పడిన
 వాక్యార్థం మంచి అద్భుతాన్ని చూపగల సామర్థ్యముచేత ఎంతో కోరదగి
 నదిగా (ప్రశంసవీయంగా) ఉన్నది.

న త యథాఽప్యైవ :-

8. నాలే శౌర్యమహోత్పలస్య విప్రులే సేతౌ సమిద్వారిధేః
శశ్వత్ ఖడ్గభుజక్లచన్దనతరా క్రీడోపధానే శ్రియః.
అలానే జయకుజ్జరస్య సుదృశాం కన్దర్పదర్శే పరం
శ్రీదుర్యోధనదోష్టి విక్రమపరే లీలం జగన్నన్దత్రు.

(ప్ర. పా. 2-11)

అతాతీశయపర కర్మశసోత్కర్ష సుభల భుజస్తంభస్యాసము
చితేన కువలయనాలతులాధిరోపణేన వాక్యార్థః సోపహాసతయేవ
నిబద్ధః పరిజ్ఞాయతే.

ఐతే ఈతడే వ్రాసిన మరొక శ్లోకము వలె ఉండకూడదు :-

“శౌర్య మనే పద్మానికి నాలమూ (కాడ). యుద్ధ సముద్రానికి గొప్ప
సేతువూ, ఎల్లప్పుడూ ఉండే ఖడ్గమనే సర్పానికి చందనవృక్షమూ, లక్ష్మికి
విలాసార్థమైన తలగదా, జయ మనే గజానికి బంధనస్తంభమూ, శ్రీలకు
మన్మథ దర్పమూ, మహాపరాక్రమమూ అయిన దుర్యోధనుని బాహువు మీద
లీనమై (నిలచినదై) జగత్తు ఆనందించుగాక”

ఇవట ఆత్యంతము కర్మశ మైనదీ. ఉత్కర్షతో కూడినదీ అయిన,
మహాభటు డైన దుర్యోధనుని భుజస్తంభమును కలవకాడతో పోల్చుట అను
చితము ఇట్లు చేయుటచేత వాక్యార్థం ఏదో వేళాకోళంగా కూర్చినట్లు కనబడు
తున్నది.

వి. “వా పుంసి పద్మం నలినమరవిన్దం మహోత్పలమ్” అని అమ
రంలో చెప్పిన ప్రకారము ‘మహోత్పలము’ అనగా పద్మము. అందుచేత
‘కువలయనాల’ అనే క్షేమేంద్రుని నివరణము చింత్యము. ‘కువలయం’
అనగా కలవ. “స్వాదుత్పలంకువలయమ్” అని అమరుడు.

ప్రబంధాథాచిత్వం దర్శయితుమాహ:-

ఉచితార్థ విశేషేణ ప్రబంధార్థః ప్రకాశ్యతే

గుణప్రభావభవ్యేన విభవేనైవ సజ్జనః. 13

అమూలప్రతిభాప్రకర్షోత్త్రేక్షితేన సకలప్రబంధప్రాయోపి-యూష
వర్షేణ సముచితార్థ విశేషేణ మహాకావ్యం స్ఫురదీవచమత్కా
రితామాపద్యతే. యథా కాలిదాసస్య :-

ప్రబంధార్థము యొక్క ఔచిత్యమును చూపుటకై చెప్పచున్నాడు :-

“గుణాల ప్రభావమునుపట్టి పూజ్యమైన పైభవముచేత సజ్జనుడు ప్రకాశింప
చేయబడినట్లుగా, ప్రబంధార్థము ఉచితమైన అర్థవిశేషముచేత ప్రకాశింపచేయు
బడును.” వసివాడని ప్రతిభాప్రకర్షలచేత ఊహింపబడినదీ, ప్రబంధాన్నంతనీ
తృప్తిపరచే అమృతవర్షమూ అయిన సముచితమైన అర్థవిశేషముచేత
మహాకావ్యము నజీవమువలె (స్ఫురదీవ) చమత్కారజనకము అగును. ఉదా-
హరణకు కాలిదాసుని శ్లోకము.

9. జాతం వంశే భువనవిదితే పుష్కలావర్తకానాం

జానామి త్వం ప్రకృతిపురుషం కామరూపం మహోనః.

తేనార్థిత్వం త్వయి విధివశాద్ధూరభస్మగతోఽహం

యాచ్ఛా మోఘా వరమధిగుణే నాధమే లబ్ధకామా.

(మేఘమూతం-6)

అత్ర ఆచేతనస్య చేతనాధ్యారోపేణ మేఘస్య దాత్యయోగ్య
తాదానాయ ప్రథితపుష్కరావర్తకపర్జ్వవ్యవంశ్యత్వమ్. అమాత్య
ప్రకృతిపురుషత్వం చ యదుపన్యస్తం తేన సమస్తప్రబంధస్య అభిధాన
తోత్ప్రేక్షితేతి వృత్తరుచిరతరస్యనిరకీశయమాచిత్యమితిద్వ్యోతితమ్.

“నీవు లోకప్రసిద్ధమైన పుష్కరావర్తకమేఘాలవంశములో పుట్టిన
వాడ వనీ, కామరూపుడ వనీ, దేవేంద్రుని ప్రకృతిపురుషుడ వనీ, నేనెరుగు

దును. అందుచేతనే, దైవవశముచేత బంధువుకు (ప్రియురాలికి) దూరమైన నేను నీ దగ్గరకు సాహాయ్యార్థినై వచ్చినాను. గుణవంతుని యాచించుట, అది ఒకచేత సఫలము కాకపోయినను, మంచిదే, సఫలమైనాకూడా అధముని యాచించుట మంచిదికాదు”.

వి. కామరూపం = ఇష్టమువచ్చిన రూపము ధరించగలిగినవాడు.

ప్రకృతిపురుషం = ప్రధానపురుషుడు లేదా అష్టప్రకృతులలో ఒకడైన అమా త్యుడు.

ఇచట అచేతనమైన మేఘానికి దౌత్యయోగ్యత్వమును కల్పించుట కారకు ఆతనికి చేతనత్వమును ఆరోపించి, ఆతడు ప్రసిద్ధమైన పుష్కరా వర్తక మేఘాలవంశములో జన్మించినాడనీ, దేవేంద్రుని అమాత్యరూపుడైన ప్రకృతిపురుషుడనీ చెప్పబడినది. ఇలా చెప్పబడేత అభిధానంగా (మొత్తం కావ్యానికి ‘మేఘదూతం’ అనే పేరుగా) ఊహింపబడిన ఇతి వృత్తము చేత చాలా అందంగా ఉన్న మొత్తము ప్రబంధమునకంతకును నిరతిశయ మైన (ఆత్యధికమైన) ఔచిత్యము సూచితమైనది.

యథా వా భవభూతేః :-

(నేపథ్యే) 10. యోయమశ్వః పతాకేయమథవా వీరఘోషణా

సప్తలోకై కవీరస్య దశకణ్ఠకులద్విపః.

(ఉ. రా. 4 27)

లవః :- (సగర్వమివ) ఆహో సంతాపనాన్యక్షరాణి! భోభోః! క్రిమక్షత్రియా భూమిః యదేవముద్ఘోష్యతే (విహస్య) ఆః కిం నామ స్ఫురన్తి శస్త్రాణి (ధనురారోపయన్)

11. జ్యాజిహ్వాయా పలయితోత్కటకోటిదంష్ట్ర

ముద్గారిఘోరఘనఘర్జరఘోషమేతత్.

(గాసప్రసక్తహసదంతకవక్త్రయన్త్ర)

జృమ్భావిడమ్భివికటోదరమస్తు చాపమ్

(ఉ. రా. 4 29)

అత్రాథే రామాయణకథాతిక్రమేణ నూతనోత్పేక్షితా రామ తనయస్య సహజవిక్రమానుసారిణీ శౌర్యోత్కర్షభూమిః పరప్రతాప స్పర్శాసహజ్ఞతా ప్రబంధస్య రసబంధురాహాచిత్యచ్ఛాయాం ప్రయ చ్చతి.

లేదా మరొక ఉదాహరణము భవభూతినుంచి ఎట్లనగా:- “ (నేప థ్యంలో) ”- “ఈ అశ్వము, సప్తహికాలలో ఏకైక పీరుడును, రావణ వంశానికి శత్రువును, అయిన శ్రీరాముని పతాక; లేదా వీరఘోషణ” లవుడు:- (సగర్వంగా) ఏమిది! ఈ మాటలు చాలా సంతాపకరంగా ఉన్నవి. ఓయీ! భూమిమీద క్షత్రియులే లేకుండా పోయినా రవి అనుకొనుచున్నారా ఏమి, ఈ విధముగా చాటించుచున్నారు! (నవ్వి) అహో! ఆయుధాలు అదురు తున్నాయి. : (ధనస్సును ఎక్కుపెడుతూ)

“నారి అనే నాలుకచే చుట్టబడిన అగ్రభాగము లనే కోటలుగలదీ, హేరమైన మేఘధ్వని వలె పుర్వరధ్వని చేయుచున్నదీ, (అందుచేతనే) త్రేణ్వుచున్నదీ (ఉద్గారి,) (చూతాలను) మ్రింగడానికి ఉపక్రమించిన, అట్ట హాసం చేయుచున్న యముని ముఖయంత్రముయొక్క ఆవులింతను అనుక రించుచున్నదీ అయిన ధనస్సు వికటమైన మధ్యభాగం కలదిగా అగుగాక”.

ఇక్కడ, ఆర్థంలో రామాయణకథను అతిక్రమించి క్రొత్తగా ఊహింపబడినదీ, లవుని సహజపరాక్రమమును అనుసరించునదీ, శౌర్యోత్కర్షకు స్థానమూ అయిన ఇతరుల ప్రతాపాన్ని సహించకపోవుట అనునది ప్రబంధానికి రససుందరమైన ఔచిత్యశోభను సంపాదించుచున్నది.

న తు యథా రాజశేఖరస్య:-

“రావణః-

12. యత్పార్వతీహతకచగహణాపవీణే

స్థానౌ స్థితం పురభిదః శరదాం సహస్రమ్,

గీర్వాణసారకణవిర్మితగాత్రమత్ర

తన్మైఖలీక్రియధనం ధనురావిరస్తు. (బా. రా. 1. 39)

జనకః :- ఆవిరస్తు సమమగర్భసంభవయా సీతయా". అత్ర
 "ఆవిరస్తు సమం సీతయా" ఇతి జనకరాజేన యదగుచ్యతే, తేనాస్య
 పితృతాతనాయ తనయాప్రతిపాదనమభిరుతమిహోపలక్ష్యతే. న చైత
 ద్విద్యుః కథం భక్త్యభూతా కుసుమకోమలాగ్నీ పురుషాదాయ ప్రతి
 చాద్యతే; ఇత్యనౌచిత్యేన ప్రసిద్ధేన వృత్తవై పరీత్యం పరంహృదయ
 విసంవాదమాదధాతి.

ఇతే రాజశేఖరునిది మాత్రము ఉదాహరణముగా గ్రహించకూడదు.
 అది ఎట్లనగా -

"రావణుడు:-

ఏ ధనుస్సు బలాత్కారముగా పార్వతికొప్పు వట్టుకొనకలిగిన పురాం
 తకుని చూస్తములోవేయినవత్సరాలపాటు ఉండెనో, ఏది దేవతల సారకణ
 ములతో నిర్మింపబడెనో, మైఖిలిని కొనే ధన మైన ఆ ధనుస్సు నా ఎదుటకు
 వచ్చుగాక".

జనకుడు:- అయోనిజ యైన సీతతో కూడా (ఆధనస్సు) ఎదుటకు
 వచ్చుగాక.

ఇక్కడ జనకుడు "ఆవిరస్తు సమం సీతయా" అని చెప్పుటనువట్టి,
 తన కుమార్తెను ఆ పితృతాతననికి ఇచ్చుట అతనికి అభిమతమే అన్నట్లు కన
 బడుచున్నది. భక్త్యమైన కుసుమకోమలాంగి యైన ఆమె ఆ మనుష్యభక్ష
 కునికి భక్త్యముగా ఎలా నమర్పింపబడుచున్నదో మాకు అర్థము అవడంలేదు.
 ఈవిధముగా కొట్టవచ్చినట్లు కనపడుచున్న (ప్రసిద్ధేన) అనౌచిత్యముచేత
 (అతని) ప్రవర్తనలోని వైపరీత్యము (లేదా: కథలోని వైపరీత్యము) హృద
 యానికి ఏమాత్రము నచ్చడంలేదు.

కావ్యగుణముతో తీవ్రత్వమును పొంది. వేయి రెట్లుగా విక్రమోచిత్యరూప మైన గౌరవమును కలిగించుచున్నది.

15. యథా వా బాణభట్టస్య :-

హోరో జలార్ద్రావసనం నలినీదలాని

ప్రాలేయశీకరముచస్తుహినాంశుభాసః

యస్యేన్ధనాని సరసాని చ చన్దనాని

నిర్వాణమేష్యతి కథం స మనోభవాగ్నిః.

15

అత్రి విప్రలబ్ధభరథగ్నదైర్యాః కాదమృత్యా విర హావ్యథావర్జనా నూధుర్యసౌకుమార్యాదిగుణయోగేన, పూర్ణేన్ద్ర వదనేన ప్రియంవదత్వేన హృదయానన్దదాయినీం దయితమతా మాతనోతి.

మరియొక ఉచాహరణము బాణభట్టది ఎట్లనగా :-

“హారమూ తడిసిన వస్త్రమూ, శా రాకులూ, మంచతుంపరలను వర్షించే చంద్రకీరణాలూ, సరస మైన చందనమూ-ఇవన్నీ ఏ మన్మథాగ్నికి ఇందనాలుగా ఉపయోగపడునో అట్టి మన్మథాగ్ని ఎట్లు శాంతిచగలదు?” ఇక్కడ వియోగభారముచేత దైర్యము కోల్పోయిన కాదంబరివిరహావ్యథా వర్జనము పూర్ణేన్ద్రువదన యైన సుందరి ప్రియంగా కూడా మాటలాడుటచేత హృదయానందమును కలిగించుచు ఏ విధముగా ప్రియతమ అగునో అదే విధముగా మాధుర్యమూ, సౌకుమార్యమూ అనే గుణాలు ఉండుటచేత హృద యానందకర మైన ప్రియతమత్వమును కలిగించుచున్నది.

వి. విరహావర్జనమే సహజముగా మనోహరముగా ఉండును. దానికి తోడు మాధుర్యాదిగుణములు కూడా చేరినట్లైతే ఆవర్జన అత్యంతమనో హరముగా ఉండును. సహజసౌందర్యవతి యైన లలన ప్రియాలాపనిపుణ కూడా అయినట్లైతే ఆమె మనోహరత్వము నిరతిశయంగా ఉండును కదా?

న తు యథా చంద్రకస్య :-

- 16 యుద్ధేషు భాగ్యచపలేషు న మే ప్రతిజ్ఞా
దైవం నియచ్ఛతి జయం చ పరాజయం చ
ఏషైవ మే రణగతస్య సదా ప్రతిజ్ఞా
వశ్యన్తి యన్న రిపవో జఘనం హయానామ్.

అత్ర క్షతవృత్తిరివౌజసా కావ్యగుణేనాస్పృష్టా సుభ
టోక్తిరుచితార్థాపి తేజోజీవితవిరహితా దుర్గతగృహదీపశిఖేవ మన్దా
యమానా న విద్యోతితే.

ఐతే ఈ చంద్రకుని శ్లోకము ఉదాహరణముగా గ్రాహ్యము కాదు; -

“అదృష్టాన్ని పట్టి చంచలముగా ఉండే (లేదా అదృష్టము వలె చంచ
లముగా ఉండే) యుద్ధాల విషయములో (నేనే తప్పక జయించెదనని) నేను
ప్రతిజ్ఞ చెయ్యను. జయానైనా, పరాజయానైనా ఇచ్చేది దైవమే యుద్ధ
భూమిలో ఉన్నప్పుడు నేను ఈ ఒక్క ప్రతిజ్ఞ మాత్రమే చేయుదును. శత్రు
వులు నా గుఱ్ఱాల వెనకభాగమును ఎన్నటికిని చూడజాలరు. అనగా నేనెన్న
డును వెన్నిచ్చి యుద్ధభూమి నుంచి పారిపోవుట అనేది ఉండదు.”

ఈ సుభటోక్తిలోని అర్థము ఉచితముగానే ఉన్నను, ఓజస్సు (ప్రతా
పం) లేని క్షత్రియవృత్తివలె, ఓజస్సు అనే కావ్యగుణము లేకపోవుటచే
దరిద్రుల ఇండ్లలోని దీపమువలె, జీవితమైన తేజస్సు లేక, మిణుకు మిణుకు
మంటూ ఉన్నది.

యథా వా రాజశేఖరస్య:-

17. ఏతస్యాః స్మరన్తర్జ్వరః కరతలస్పర్శైః పరీక్ష్యో న యః
స్నిగ్ధేనాసి జనేన దాహభయతః ప్రస్థంపచః పాథసామ్

యథా వా కాలిదాసస్య:-

13. “ఊరుమూలనఖచూర్ణపజ్జీ-భిస్త త్ క్షణంహృతవిలోచనో

హరః

హాసనః ప్రశిథిలస్య సంయచుర కుర్వతీం ప్రియతమామ

హరయత్.”

(కు. సం. 8 87)

అత్ర తామ్యకాసమ్యాగవర్ణనే పామరసారీసముచితనిర్లజ్జసజ్జ
నఖరాజవిరాజితోరుమూలహృతవిలోచనత్వం | త్రిలోచనస్య భగవత
స్త్రీజగద్గురోర్యదుక్తం తేనానాచిత్వమేవ పరం ప్రబద్ధార్థః పుష్టాతి.

అనాచిత్వానికి ఉదాహరణముగా కాలిదాసుచేసినవర్ణన ఎట్లనగా:-

“ఊరుమూలముపైన ఉన్న నఖక్షతాల పంక్తులచేత అప్పుడే ఆకర్షింపబడిన
నేత్రాలు గల శివుడు శిథిలమైన వస్త్రమునుకట్టుకొనుచున్న ప్రమురాలిని
నివారించినాడు,

ఈ అరివికాసంభోగవర్ణనపుట్టంలో శ్రీజగద్గుడుపైన భగవంతు
డైన త్రిలోచనుని నేత్రాలు పామరస్త్రీల విషయములో మాత్రమే సముచితముగా
ఉండే రీతిలో నిర్లజ్జంగా కనబడేటట్లు చేయబడిన, (సజ్జ) నఖరాజులచే
ప్రకాశించుచున్న ఊరుమూలముచేత ఆకర్షింపబడినట్లు వర్ణించుటచేత ఈ
ప్రబంధారం ఎక్కువ అనాచిత్వమును మాత్రమే పోషించుచున్నది.

మూ. గుణాచిత్వం దర్శయితామాహ:-

ప్రస్తుతార్థోచితః కావ్యే భవ్యః సౌభాగ్యవాన్ గుణః

స్మృతతీర్థురిహనన్దం సంభోగావసరోదితః.

14

ప్రస్తుతస్వార్థస్యోచిత్యేన ఓజఃప్రసాదమాధుర్యసౌకుమార్యాదిలక్షణో

గుణః కావ్యే భవ్యః సౌభాగ్యవత్తామవాప్తః సహృదయానన్దసన్దోహమిస్తురివ

స్వస్థతి, యథా భట్టనారాయణస్య :-

గుణోచిత్యమును చూపుటకై చెప్పుచున్నాడు:-

కావ్యములో ప్రస్తుతమైన అర్థానికి అనుగుణముగా ఉండునదీ, (అందుచేతనే) తగినదై సుందరముగా ఉండునదీ అయిన గుణము, సంభోగసమయములో ఉదయించిన చంద్రుడువలె ఆనందమును ఒలుకబోయుచున్నది.

ప్రస్తుత మైన అర్థానికి ఉచిత మైన వద్దతిలో (కూర్చిన) ఓజస్సు, ప్రసాదము, మాధుర్యము, సౌకుమార్యమూ ఇత్యాదిరూపంలో ఉండే గుణము కావ్యములో పూజ్యమై (భవ్యః) సౌందర్యమును పొందినదై, చంద్రబింబము వలె, సహృదయులకు ఆనందసందోహమును ప్రవింపజేయును. ఉదాహరణకు భట్టనారాయణుని శ్లోకము.-

14. మహాప్రలయమారుతక్షుభిశ్చపుష్కరావర్తక

ప్రచణ్డఘనగర్జితప్రతిరవానుకారీ ముహూః

రవః శ్రవణభైరవః స్థగితరోదసీకన్దరః

కుతోఽద్య సమరోదధేరయమభూతపూర్వః పురః

(వే. సం. 34)

అత్ర ఓజస్వినః భటముకుటమణేరశ్వత్థామ్నః స్ఫూర్జదూర్జిత ప్రతాపానురూపం వాక్యమోజసా కావ్యగుణేన ఉదగ్రతామవాప్తం సహస్రగుణమివ విక్రమాచిత్యగౌరవమావహతి.

“మహాప్రలయవాయువుచేత ఊభపెట్టబడిన పుష్కరావర్తకమేఘాల ప్రచండ మైన గంభీర మైన ఉరుముల ప్రవృత్తినివలె ఉన్నదీ, వినుటకు భయంకరమైనదీ, చూస్తూకాశమధ్యగుహను కప్పివేయుచున్నదీ, ఇదివరకెన్నడూలేనిదీ, అయిన ఈ ద్వని యుద్ధసముద్రమునుంచి బయలుదేరుచున్నది; ఏమి కారణమో!”

ఇచట ఓజఃశాలియు, భటకీరీటరత్నమూ అయిన అశ్వత్థామవాక్యము, విజృంభించుచున్న ఆతని అత్యధికప్రతాపానికి అనుగుణమై ఓజస్సు అనే

నిర్విర్యకృతచన్దనౌషధవిధౌ తస్మిన్స్తడత్కారిణో
 లాజస్ఫోటమమీ స్ఫుటన్తి మణయః సర్వేఽపి హోర

స్రజామ్ 17.

(బా. రా. 5 11.)

అత్రవిరహవిధురరమణీమనోభవావస్థానురూపం మాధుర్య
 ముత్సృజ్య “తడత్కారిణో లాజస్ఫోటం స్ఫుటన్తి” ఇత్యోజితీ
 స్ఫుర్జితోర్జితస్వభావాధివాసితా సూక్తిర్లావణ్యపేశలతనుర్లలితలల
 నేవ పరుషభాషిణీ ఝటిత్యనౌచిత్యం చేతసి సంచారయతి.

(గుణానౌచిత్యమునకు) మరొక ఉదాహరణముగా రాజశేఖరుని శ్లోకము
 ఎట్లనగా:-

“చేతులు ఎక్కడ కాలునో అనే భయముచేత, పఖీజనము కూడా
 ఈమె మన్మథతావమును, చేతులతో స్పృశించి పరీక్షించుటకు భయపడు
 తున్నారు. కుంచాల కొలది నీళ్ళను మరిగింపచేసేదిగా ఉన్నది ఈ తాపము.
 దీని విషయములో చేపిన చందనౌషధప్రయోగము నిర్విర్యము అయిపోయి
 నది. హారాలలో ఉన్న మణులు పేలాలు పేలినట్లు టపటపా పేలిపోతున్నవి.

ఇక్కడ-విరహముతో బాధపడుచున్న రమణీయొక్క షన్మథావస్థను
 వర్ణించుటకై అనురూపమైన మాధుర్యగుణమును విడిచిపెట్టి, “తడత్కారిణః
 లాజస్ఫోటం స్ఫుటన్తి” వంటి ఓజః స్ఫుర్జితములైన పదాల ప్రయోగముచేత
 ఓజోభరిత మైన ఈ సూక్తి లావణ్యముతో మనోహరమైన శరీరముగల లలిత
 లలిన పరుషముగా మాటలాడినచో ఏ విధంగా అనుచితముగా కనబడునో
 అదే విధముగా ఇది చాలా అనుచితముగా ఉన్నదే అన్న భావమును
 మనస్సులో కలిగించుచున్నది.

అలక్ష్మరౌచిత్యం దర్శయితుమాహ:-

కా. అర్థౌచిత్యవతా సూక్తిరలక్ష్మరేణ శోభతే.

సీనస్తనస్థితేనేవ హారేణ హరిణేక్షణా.

ప్రస్తుతార్థస్యాచిత్యేన ఉపమోత్పేక్షారూపకాదినాలజ్ఞా-
 రోణ సూక్తి శ్చకాస్తి, కామినీవ ఉచ్చకుచచుమ్మినా రుచిరముక్తా-
 కలాపేన.

అలంకారోచిత్యమును చూపుటకై చెప్పుచున్నాడు:-

“హరిజేక్షణ సీనననాభోగముమీద ఉన్న హారముతో ప్రకాశించినట్లు,
 సూక్తి అర్థానుగుణముగా కూర్చిన అలంకారముతో శోభించును.”

ప్రస్తుత మైన అర్థానికి ఉచితముగా ఉండే వద్దతిలో కూర్చిన
 ఉపమా-ఉత్పేక్ష -రూపకాద్యలంకారాలతో, ఉన్నతకుచతటముమీద ఉన్న
 హారముతో కామిని వదె, సూక్తి చాలా అందముగా ఉండును.

యథా శ్రీహర్షస్య:-

18. విశ్రాంతవిగ్రహకథో రతిమాన్ జనస్య,
 చిత్తే వసన్ వియవసంతక ఏవ సాక్షిత్.
 పర్యుత్సకో విజయహోత్సవదర్శనాయ
 వత్సేశ్వరః కుసుమచాప ఇవాభ్యుపైతి. (రత్నా 1.8

అత్ర వత్సేశ్వరస్య కుసుమచాపేన ఉపమా శృంజ్ఞారావసరిన
 రసచారుతరతామహాచిత్యేన కామపి చేతశ్చమత్కారిణీమావిష్క-
 రోతి.

ఉదాహరణముగా శ్రీహర్షుని క్లోకము ఎట్లనగా:-

విగ్రహకథ అనునది (శత్రువిరోధము) లేనివాడును, అనందము
 కలవాడును, జనులచిత్తాలలో వివసించువాడును, వసంతకుడు మిత్రుడుగా
 కలవాడును అయిన వత్సరాజు, విగ్రహము, అనగా శరీరములేనివాడును,
 రతితోకూడినవాడును. జనుల చిత్తములో వసించువాడును. వసంతర్తువు
 మిత్రుడుగా కలవాడును తన మహోత్సవమును చూచుటకై వేడుకగలవాడును
 అగు మన్మథుడువలె వచ్చుచున్నాడు.

వి. ఇది మదనోత్సవసమయములో అంతఃపురమునకు వచ్చుచున్న వత్సరాజు వర్ణనము. “విశ్వాంతవిగ్రహకథః” మొదలైన విశేషణాలు ఇటు వత్సరాజుకు, అటు మన్మథునకు కూడా సంబంధించును.

ఇక్కడ వత్సరాజును కుసుమచాపునితో పోల్చుట చాలా ఉచితముగా ఉన్నదై చిత్తములో చమత్కారమును కలిగించుచు. శృంగారావసరములో సరసమైన బారుత్వమును ఆవిష్కరించుచున్నది. అనగా నాయకుని మన్మథునితో పోల్చుట ప్రకృతమైన శృంగారరసానికి ఎంతో అనుగుణముగా ఉండుటచేత ఇది (ఉపమా) అలంకారాచిత్యానికి ఉదాహరణ మని అర్థము.

న తు యథా చంద్రకన్యః

19. ఖగోష్ఠిపై రన్తైస్తరుశిరసి దోలేవ రచితా

శివా తృప్తాహారా స్వపితి రతిఖన్నేవ వనితా.

తృప్తారో గోమాయుః సరుధిరమసిం లేఢి బహుశో

బిలాన్యేషీ సర్వో హతగజకరాగ్రం ప్రవిశతి

అత్రానుచితస్థానస్థితాయాః పురుషపిశితత్వస్థుప్తాయాః శివాయాః సురతకేలిక్లాంత కాంతయా విచ్ఛాయైవోపమా పరం వై పరీత్యం ప్రకాశయతి.

ఐతే - అలంకారాచిత్యానికి ఉదాహరణము ఈ చందకుని శ్లోకము మాత్రము కాదు.

“పక్షులు ఎగరవేసికొనిపోయిన పేగులచేత చెట్లమీద ఉయ్యాలలు వ్రేలాడతీసినట్లు ఉన్నది. ఆహారముచేత తృప్తి చెందిన ఆడు నక్క రతి చేత అలసట చెందిన వనిత వలె నిద్రపోవుచున్నది. దప్పికొన్న నక్క మాటి మాటికిని రక్తంతో కూడిన కత్తిని నాకుచున్నది కన్నముకొరకై వెదకుచున్న సర్పము చంపబడిన (చచ్చిపడిఉన్న) ఏనుగతొండముయొక్క అగ్రాన్ని (రంద్రములోనికి) ప్రవేశించుచున్నది.

ఇక్కడ (శృంగారానికి) అనుచితమైన స్థానములో (రణభూమిలో) మనుష్యుల మాంసము తిని తృప్తిచెంది నిద్రపోవుచున్న నక్కను సురత శీలిచేత అలసిన కాంతతో పోల్చుట సౌందర్యవిహీనమై చాలా విపరీతముగా కనబడుచున్నది (అందుచేత ఇది అలంకారానౌచిత్యానికి ఉదాహరణము).

యథా వా మాలవరుద్రస్య :-

20. అభిన వ వసూరోషస్వాదః కరీషతనూనవా

దసకలజనాశ్లేషకూరస్తుపారసమీరణః.

గలితవిభవస్యాజ్ఞేవాద్య ద్యుతిర్మనృణా రవే

ర్విరహివనితావక్త్రౌపమ్యం బిభర్తి నిశాకరః.

అత్ర కోమలకామినీకోపేన కరీషకృతానుః సాదృశ్యం శీత సమయస్వాదుతయా హృదయ సంవాదసుందరమప్యనుచిత త్వేన సహ సైవ చేతనః సజ్జోచమివాదధాతి.

అలంకారానౌచిత్యమునకు మరొక ఉదాహరణముగా మాలవరుద్రుని శ్లోకము: ఎట్లనగా:-

(ఇది హేమచంద్రవర్ణనమై ఉండును) పిడకనిప్పులో నూతనమైన ప్రియాంగనారోషంలోని రుచివంటి రుచి ఉన్నది. మంచుతో కూడిన చల్లని గాలి దుర్జనుల సంబంధమువలె క్రూరముగాఉన్నది. “సూర్యుని కాంతి అధికారము పోయిన వాని ఆజ్ఞవలె తీక్షణత్వము లేకుండాఉన్నది. చంద్రుడు విరళముతో బాధపడుచున్న త్రీయొక్క ముఖముతో సామ్యాన్ని వహించు చున్నాడు.

ఇక్కడ, పిడకనిప్పును కోమలకామినీకోపంతో పోల్చుట, శీతకాలములో రుచిగా ఉండుటను బట్టి కొంతవరకు హృదయసంవాదంచేత (హృదయానికి నచ్చుటచేత) సుందరముగానే ఉన్నా అంత ఉచితముగా లేదు. అందుచేత విన్న వెంటనే మనస్సుకు సంకోచమును కలిగించుచున్నట్లున్నది.

యథా వా రాజశేఖరస్య:-

21. చితాచక్రం చంద్రః కుసుమధనః ధగ్ధవప్రపః

కలఙ్కస్తత్రత్యః స్పృశతి మలినాఙ్గరకలనామ్.

యదేతత్ సజ్జ్యోతిర్దరదలితకర్పూరధవలం

మరుద్భిర్భస్మైతత్ ప్రసరితి ప్రకీర్ణం దిశి దిశి.

అత్రాప్యనద్విసుధావస్యస్తసుస్తరస్య క్షన్దోశ్చితాచక్రత్వమనుచిత
తయా కర్ణకటుకమాతఙ్కమివాతనోతి.

అలంకారానాచిత్యమునకు మరొక ఉదాహరణముగా రాజశేఖరుని శ్లోకము; ఎట్లనగా:-

ఈ చంద్రుడు కాలబడిన శరీరముగల మక్మథుని చక్రాకారమైన చితి. చంద్రునిలో ఉన్న కలంకము మలినమైన అంగారత్వమును స్పృశించుచున్నది. (అనగా మలినమైన అంగారము.) కాంచెము నలగగొట్టిన కర్పూరమువలె తెల్లగా ఉన్న ఈ మంచికాంతి ఏది ఉన్నదో అది గాలిచే నలుదిక్కులా ఎగరగొట్టబడిన భస్మము.

వి. “పజ్జ్యోతిః”కి బదులు “తజ్జ్యోతిః” అనే పాఠము ఉన్నదో యుక్తము. “ఆ చంద్రునికాంతి” అని అర్థము.

ఇక్కడ కూడా ఆనందకరమైన అమృతవర్షముచేత సుందరమైన చంద్రుని చితాచక్రముగా చిత్రించుట అమచితముగా ఉండి, కర్ణకటువై, మనస్సుకు (అమంగళశ్రవణంచేత) ఉద్వేగమును కలిగించుచున్నది.

యోఽర్థస్తు హృదయసంవాదీ స యద్యనౌచిత్యస్పర్శలేశ
రహితస్తదధికతరామలఙ్కారశోభాం పుష్టాతి; యథా కార్పటికస్య:-

22. శీలేనోద్ధృషితస్య మాషశి మివచ్ఛినార్ణవే మజ్జతః

శాస్తాగ్నిం స్ఫుటితాధరస్య ధమతః ఘృతామకణ్ఠస్య మే

నిద్రా క్వాపి నిమానితేవ దయితా సంత్యజ్య దూరం గతా
సత్పత్రపతిపాదితేవ వసుధా న క్షీయతే శర్వరీ

అతానౌచిత్యస్పర్శపరిహారేణ కేవలం హృదయసంవాద
సౌందర్యమేవ స్వాదుతామాదధాతి.

ఐతే-హృదయసంవాది యైన అర్థము మాత్రము అనౌచిత్యస్పర్శ
లేశముకూడా లేకపోవుటచేత అలంకారశోభను అత్యధికముగా పోషించును.
ఉదాహరణకు కార్పటికుని శ్లోకము:-

“నేను మివపకాయవలె చలిచేత గగుర్పాటు చెందిఉన్నాను. (శీత
కాలంలో పంటకు వచ్చే మివపమొక్కల కాయలు పైన నూగుతో కప్పి
ఉన్నట్లు ఉన్నది నాశరీరం. “శిమి” = కంది, మినుము, పెసరమొదలైన
(గింజలుండే) కాయలు. చింతాసముద్రములో మునిగిపోవుచున్నాను. వ్రది
మెలు పగిలిపోయినవి. ఆరిపోయిన నిప్పును ఉడుచున్నాను. ఆకలికి
కంఠము ఎండిపోవుచున్నది. అవమానితుడైన (కోపగించిన) ప్రియురాలు
వలె చిద్ర నన్ను విడచి ఎక్కడికో వెళ్ళిపోయినది .సత్పత్రకు దానముచేసిన
భూమి వలె రాత్రి తరగకుండా ఉన్నది.”

ఇక్కడ అనౌచిత్యమేమీ లేకపోవుటచేత కేవలమూ హృదయసంవా
దము కలిగిన సౌందర్యమే (ఈవర్ణనలో) రుచిని పుట్టించుచున్నది.

రసౌచిత్యం దర్శయితుమాహ :-

కుర్వన్ సర్వాశయే వ్యాప్తిమాచిత్యరుచిరో రసః

మధుమాస ఇవాశోకం కరోత్యజ్కురితం మనః.

18

బౌచిత్యేన భ్రాజన్లుః శృణ్ణా రాదిలక్షణో రసః సకలజనహృదయ

వ్యాపీ వసన్త ఇవాశోకతరుమజ్కురితం మనః కరోతి.

రసౌచిత్యమును నిరూపించుటకై చెప్పచున్నాడు:-

బౌద్ధత్యముచేత దుచిరముగా ఉండే రసము అందరి హృదయాలలోనూ వ్యాప్తిని పొంది, వసంతము ఆశోకమును అంకురింపజేసినట్లుగా మనస్సును అంకురింపజేయును.

వి. మనస్సును అంకురింపజేయుట అనగా మనస్సులో ఆనందాంకురాలను పుట్టించుట.

యథా శ్రీహర్ష స్య :-

23. ఉద్దామోత్కలికాం విపాణ్ణురరుచం ప్రారబ్ధజృమ్భాం క్షణాదాయాసం శ్వసనోద్గమైరవిరలైరాతన్వతీమాత్మవః.

అద్యోద్యానలతామిమాం సమదనాం నాఁమివాన్యాం ధ్రువం పశ్యన్ కోపవిపాటలద్యుతి ముఖం దేవ్యాః కరిష్యామ్యహమ్.

(రత్నా 2. 4.)

అత్రేర్వానిప్రలమ్భరూపస్య శృక్లా రరసస్య వాసవిదత్తాయామవేక్ష్యమాణస్య నవమాలికాలతాయా లలితవనితాతుల్యతయా విరహావస్థారోపణేన నితరామోచిత్యరుచిరచమత్కారిణీ దీప్తిరుపపాదితా

ఉదాహరణకు శ్రీహర్షుని శ్లోకము:-

“అధికముగా బయలుదేరిన మొగ్గలు కలదియు, తెల్లనికాంతికలదియు, క్షణములో ప్రారంభించిన (కుసుమ) విజృంభణము కలదియు, అవిచ్ఛిన్నముగా ఉన్న వాయుప్రసారముచేత కదలిపోవుచున్నదియు, అయిన ఈ ఉద్మానలతను - మిక్కుటమైన పలపుకలదియు, పాలిపోయిన శరీరకాంతికలదియు, క్షణకాలంలో ప్రారంభమైన ఆవులింతలు కలదియు, అవిచ్ఛిన్నములైన నిట్టూర్పులచేత తనకు ఆయాసమును కల్పించుకొనుచున్నదియు, మన్మథుతో కూడినదియు, అయిన ఆన్యయుషధిని పలె చూచుచు నేడు, నేను తప్పక దేవిని కోవముచే ఎఱ్ఱివారిన ముఖముకలదానినిగా చేయగలను”.

వి. ఈ శ్లోకము రత్నావళిలోనిది. దోహదప్రక్రియచేత పుష్పించిన నవమాలికాలతను చూచుటకై ఉద్యానమునకు వచ్చుచున్న రాజు అంటున్న మాటలు, ఈ శ్లోకములో నవమాలికాలతకూ, అనురాగవత్తియైన అన్యకాంతకూ నమన్వయించునట్లు విశేషణాలు కూర్చబడినవి. ఈ విధముగా ఉన్న నవమాలికను తదేకదృష్టితో చూచినట్లైతే ఈ విధముగా ఉన్న అన్యకాంతను చూచినట్లు భావించి దేని కోపించును అని చమత్కారముగా అన్న వాక్యమిది.

ఇచట-నవమాలికాలత లలితఃపనిరవలె ఉండుటచేత దానియందు విరహావస్థను ఆరోపించి, దేవియైన వానవదత్తులో కలుగనున్నట్లు భావించబడిన ఈర్ష్యావిప్రలంభశృంగారానికి ఎంతో బౌచిత్యముచేత సుందరమైనదియు, చమత్కారమును, అయిన దీప్తికూర్చబడినది.

వి కవి వానవదత్తు ఈర్ష్యావిప్రలంభముతో బాధపడ నున్నట్లు పట్టించున్నాడు. దానికి నాందిగా ఇక్కడ నవమాలికాయందు అన్యనాయికాత్వమును ఆరోపించి చేసిన ఈ వర్ణన ఆ విప్రలంభానికి దీప్తిని కలిగించుచున్నది. అందుచే ఇది రసోచితముగా ఉన్న దని భావము.

యథా వా కాలిదాసస్య :-

24. బాలేన్దు వక్రకాణ్యవికాసభావాద్భభుః పలాశాన్యతితోహితాని
సద్యో వసన్తేన నమాగతనాం నఖక్షరానీవ వసన్థలీనామ్
(కు. సం. 3. 29)

అత్ర పార్వత్యాం పరమేశ్వరస్య అభిలాషశృంగారే వక్ష్యమాణే ప్రథమముద్దీపనవిభావభూతస్య వసన్తస్య వర్ణనాయాం కాముకాధ్యారోపేణ వసన్థలీలనానాం కుటిలలోహితపలాశకలికాభిర్నవసంగమయోగ్యనఖక్షతాని ఉత్ప్రీక్షితాని పరమశాచిత్యచారుతాం ప్రతిపాదయన్తి.

మరియొక ఉదాహరణము తాలిదాసుది, ఎట్లనగా — పూర్తిగా విక
సించకపోవుటచేత చంద్రకళవలె వంకరగా ఉన్నవియు, బాగాఎఱ్ఱనైనవియు
ఆయిన పలాశపుష్పాలు ఆప్పుడే వసంతునితో సమాగమము చేసిన వనస్థలాల
(వనభూముల). నఖక్షతాలవలె ప్రకాశించినవి.”

ఇక్కడ పరమేశ్వరునికి పార్వతివిషయములో అభిలాషశృంగారం
వర్ణింప నున్నాడు కవి. అంతకు ముందు ఉద్దీపనవిభావ మైన వసంతుని
వర్ణించే సందర్భములో ఆ వసంతునికి కాముకత్వమును ఆరోపించి, వంకర
గాను ఎఱ్ఱగాను ఉన్న మోదుగమొగ్గలను వనస్థలీలలనల నవసంగమనమ
యములో ఏర్పడిన నఖక్షతాలుగా ఉత్పేక్షించుట జైచిత్వముచేత ఎంతో
సౌందర్యమును కలిగించుచున్నది.

న తు యథాస్యైవ:-

25. వర్ణప్రకర్షే సతి కర్ణికారం దునోతి సిగ్గంధతయా స్మ చేతః
ప్రాయేణ సామగ్మ్యవిధౌ గుణానాం పరాజ్ఞుభి విశ్వసృజః
(పవృత్తిః
(కు సం పి 28)

అత్ర కేవలకర్ణికారకుసుమవర్ణనమాత్రేణ విధాతృవాచ్యతా
గర్భేణైవ ప్రస్తుతశృక్లారానుపయోగినా తదద్దీపనవిభావోచితం న
కించదభిహితమ్.

ఐతే ఈతడే రచించిన మరొకశ్లోకము ఉదాహరణము కాదు.
“కర్ణికారపుష్పము మంచి రంగు ఉన్ననూ సువాసన లేకపోవుటచేత మనస్సును
బాధించుచున్నది. సాధారణముగా జగత్తును సృజించిన బ్రహ్మయొక్క ప్రవృత్తి
గుణాలన్నింటినీ ఒక చోట కూర్చుట విషయంలో పరాజ్ఞుభముగా ఉండును
(బ్రహ్మ సాధారణముగా గుణాలన్నింటినీ ఒక చోట కూర్చుడు)”

ఇక్కడ బ్రహ్మయొక్క నింద గర్భమునందు గల కర్మికారపుష్ప వర్ణన ప్రస్తుత మైన శృంగారవర్ణనకు అనువయ్యుక్తము అగుటచేత. ఆ శృంగారము యొక్క ఉద్దీపనవిభావమునకు తగినది ఏదియు చెప్పబడలేదు.”

వి. ఇక్కడ శృంగారసవత్త్వము ప్రస్తుతము. దానికి అనుగుణముగా ఉండే విషయ మేమైనా చెప్పవలెను. కాని అప్రస్తుత మైన విభాత్యనిందను కూర్చుటవల్ల ప్రయోజనములేదు, కాన ఇది రసానౌచిత్యానికి ఉదాహరణము.

హాస్యరసే యథా మమ లావణ్యవతీనామ్ని కావ్యే—

26. సీధుస్పర్శభయాన్న చుమ్బసి ముఖం కిం నాసికాం గూహసే
రేరే శ్రోత్రియతాం తనోషి విషమాం మన్దోఽసి వేశ్యాంవిని.

ఇత్యుక్త్వా మదఘ్నూర్ణమాననయనా వాసన్తికా మాలతీ
లీనస్యాత్రివసోః కరోతి బకులస్యేవాసవాసేచనమ్.

అత్ర శ్రోత్రియస్యాత్రివసోరపవిత్రసీధుస్పర్శశృంగారసంజోచ
లీనస్య శుమ్భవకులవృక్షసేవ్య సరసతాపాదనాయ వేశవిలాసిన్యా
యదాసవాసేచనం తదజ్జభూతశృంగారరసాభాసస్పర్శేన హాస్యరసస్య
వరాసవస్యేవ సహకారరసవేధేన సచమత్కారహాచిత్య మాచినోతి.

హాస్యరసములో (రసానౌచిత్యానికి) ఉదాహరణము నేను రచించిన
“లావణ్యవతి” అనే కావ్యములో ఎట్లనగా :-

(ఒక వేశ్య తన దగ్గరికి వచ్చిన శ్రోత్రియుని కొకనికి మధు సంస్కారం చేసిన ఘట్టము అయి ఉండును.) “మద్యస్పర్శ ఎక్కడ కలుగుతుందో అనే భయముచేత నీవు ముఖమును ముద్దుపెట్టుకొనుట లేదు! ఇలా ముక్కు మూసుకొంటా వేమిటి! అరేరే! చెడ్డదైన శ్రోత్రియత్వమును చూపుతున్నావు. వేశ్యాసంపర్కము లేకపోవుటచేత శుద్ధ జడుడవుగా ఉన్నావు” అని అంటూ మదముచేత తిరిగి పోవుచున్న కళ్యుగల వాసన్తిక మాలతీలత క్రింద దాము కుంటూన్న అత్రివసువుకు బకులవృక్షానికి చేసినట్లుగా మద్యాసేషనాన్ని (మద్యంతో తడుపుట) చేయుచున్నది,

ఇక్కడ అపవిత్రమైన మద్యముయొక్క స్పర్శ కలుగుననే శంకచేత సంకోచముతో దాగిఉన్న శ్రోత్రియుడైన అత్రివసువుకి, శుష్కమైన దొగడ చెట్టుకు పలె, సరసత్వమును సంపాదించుటకొరకు వేళవిలాసిని మద్యాసేచనము చేసినది. ఇది, అంగమైన శృంగారరసాభాసము యొక్క స్పర్శచేత, సహకార(తీయమామిడి)రసం చిలకరించుటచేత శ్రేష్ఠమైన ఆనవానికి క్రొత్త రుచివచ్చి నట్లు హాస్యరసానికి చమత్కారభరితమైన దౌచిత్యాన్ని కలిగించుచున్నది.

వి. ఉత్తమమైన పద్మిన్యాదిజాతికి చెందిన స్త్రీ సీదుగండాపసేకం (మద్యమును పుక్కిలిలో గ్రహించి దానితో తడుపుట) చేసినట్లైతే వఖల వృక్షము ఆకాలములో పుష్పించునని కవి సమయము:-

“స్త్రీణాం స్పర్శాత్ప్రియజ్గర్వికనతి బకులః సీదుగండాపసేకాత్
పాదాఘాతాదశోకస్తిలకకురబకౌ వీక్షణాలింగనభ్యామ్.
మన్దారో నర్మవాక్యాత్పటుమృదుహాసనాచ్ఛమ్మకో వక్త్రీవాతాత్
చూతో గీతాన్నమేరుర్వికనతి చ పురో నర్తనాత్కర్ణికారః”

యథా వా మమ లావణ్యవత్త్వామేవ :-

27. మార్గే కేతకసూచిభిన్నచరణా సీత్యారిణీ కేరళీ
రమ్యం రమ్యమహో పునః కరు విశేషేత్యర్థితా సస్మితా.
కాస్తాదస్తచతుష్కబిమ్బితశశిజ్యోత్స్నావశేన క్షణం
ధూర్తాలోకసలజ్జితేవ తనుతే మన్యే ముఖాచ్ఛాదనమ్.
అత్రాపి హాస్యరసస్య కటిలవిటసర్వోక్తివచనౌచిత్యేన శృంగార
రసాభాసాధివాసితస్య సచమత్కారః పరః షరిపోషః సమున్మితః.

నా లావణ్యవతిలోనే మరియొక ఉదాహరణము, ఎట్లగు—

“మార్గములో మొగలిముల్లు పాదానికి గ్రుచ్చుకొని “వేస్” అని సీత్యారము చేస్తూన్న ఒక కేరళదేశికాంత — “వెబావ్! చాలా బాగున్నది,

చాలా బాగున్నది; మళ్ళీ ఇంకొకమాటు అను" అని అంటూ ఆ ప్రక్కనే ఉన్న విటుడు కోరగా, చియనవ్వు నవ్వుతూ, ఆ ధూర్తుడు చూచుటచేత సిగ్గు పడినదా అన్నట్లు, నాలుగు మునిపళ్ళమీద ప్రవరించిన వెన్నెల అనే వస్తుంతో, క్షణకాలముపాటు, ముఖము కప్పుకొనుచున్నదని ఇక్కడ కూడా, కుటిలుడైన విటుని నర్మోక్తుల ఔచిత్యముచేత, శృంగారసాభాసము చేడుటచే ఏర్పడిన మహావన గల హాస్యరసానికి చమత్కారపూర్ణ మైన, అధికమైన, పరిపుష్టి కనబడుచున్నది.

స తు యథా శ్యామలస్య :-

28. చుమ్మనసత్తః సోఽస్యా దశనం చ్యుతమూలమాత్మనో
వదనాత్

జిహ్వమూలప్రాప్తం ఖాడితి కృత్వా నిరష్టీవత్.

అత్ర హాస్యరసస్య బీభత్సరసాధివాసితస్య లశునలిప్త స్వేవ కుసుమశేఖరస్యాతిజగుప్సితత్వాదనీప్సితస్య పరమనౌచిత్యేన చమత్కారస్తి రోహితః. వృద్ధాపరిచుమ్మనే జిహ్వమూలప్రాప్తస్య చ్యుతదశనస్య కణ్ఠలోఠినః స్టీవనేన బీభత్సస్యైవ ప్రాధాన్యం న తు హాస్యరసస్య.

ఐతే (హాస్యరసౌచిత్యానికి) శ్యామలుడిది మాత్రం ఉదాహరణము కాదు.

ఈతడు, ఆవృద్ధురాలిని చుంబించడానికి ఉద్యుక్తుడై మొదలంటా ఊడిపోయి తన అంగుడుదాకా పోయిన ఆమెపన్నును కాండ్రించి ఉమ్మి వేశెను.

ఇక్కడ - పుష్పాలతో తయారుచేసిన శిరోభూషణానికి పేల్లుల్లి పూసి నట్లు బీభత్సరసపువాసన అంటించిన హాస్యరసము అభిలషణీయుము కాదు,

ఈ అత్యంతానాచిత్యముచేత షాని (హాస్యరసముయొక్క) చమత్కారము కప్పబడి పోయినది. వృద్ధురాలిని మరలించినపుడు అంగుడుదాకాపోయి కంఠంలో దొడ్లుతూన్న ఊడిపోయిన పంటిని ఉమ్మివేసినట్లు వర్ణించటంలో బీభత్సానికే ప్రాధాన్య మున్నది కాని హాస్యరసానికి లేదు.

కరుణే యథా మమ మునిమతేవిశామాంసాయామ్ :-

29. ప్రత్యగ్రోపనతాభియన్యనిధనే హో వత్స హా పుత్రకే
త్యశ్శ్రేణావి సుభద్రయా ప్రలపితం వాక్యస్య యత్తత్పురః
యోనోద్బాష్పవిముక్తశేష్యకబలైః నేనాతురజ్జ్వరపి

న్యజ్ఞాచృత్పార్శ్వగజైకకర్ణకుహరైర్నిఃస్పందమస్తం సితమ్ 29

అత్ర ప్రత్యగ్రోపనతప్రియతరతనయవియోగోపజనితశోకాఖ్య
స్థాయిభావోచితం దృషదామపి హృదయద్రావణం సుభద్రయా
యత్ప్రలపితం తదర్జునచేతసి ప్రతిఫలితం న కేవలముద్దీప్తతామ
పగతిం. యావత్తురశ్చాంతురజ్జమాణామప్యస్తః సుక్రాంతముద్బాష్ప
విముక్తశేష్యకబలనిఃస్పందస్థితాదిభిరనుభావైః ఉదీర్ణలిమణ కరుణరస
ప్రతిపత్తిం కిమప్యాదదాతి.

కడుఱరసముతో (ఔచిత్యమునకు) ఉదాహరణము నా మునిమత
మేమాంసలో ఎట్లనగా :-

“అప్పుడే వచ్చిపడిన అభిమన్యువధనుగూర్చి, సుభద్ర, అట్లునుని
ఎదుట, “హాపత్రకా! హావత్పా” అని అంటూ రాళ్ళు కూడా కరిగిపోవు
వీధముగా ఎట్లు వీడ్చిన దనగా. (అది విని) నేనలోని గుఱ్ఱాలుకూడా కన్నీడు
కార్చుచు. నోటిలోని వచ్చగడ్డిని జారవిడుచుచు. చెవిని ఒక ప్రక్కకు త్రిప్పి,
నీళ్ళముగ. మఱియుగా నిలబడిపోయినవి.”

ఇక్కడ చూశావుగా వచ్చిపడిన అభిమన్యు వియోగముచేత కలిగిన శోక మనే స్థాయిభావానికి ఉచితముగా, తాళు హృదయముకూడా కరిగిపోయేటట్లుగా సుభద్ర ఏడ్చిన ఏడ్చు అర్జునుని చిత్తములో ప్రతిఫలించి, అది ఉద్బిష్టత్వమును పొందుటయే కాక, తిర్యగ్గతువులైన గుఱ్ఱాలచిత్తములో కూడా పంక్రమించినదై. కన్నీరు కార్చుట, తృణకణికాలను జారవిడుచుట, విశ్వలముగా నిలచుట మొదలైన అనుభావాచేత, మాటలలో వర్ణింపరాని (కిమపి) విదంగా తీవ్రకరుణరసప్రతిపత్తిని కలిగించుచున్నది.

న తు యథా పరిమలస్య :-

30. హా శృణ్వతరజ్జీవీకులగిరే హా రాజమాదామణే
హా సౌజన్యసుధానిధాన హహహా వైదగ్ధ్యదృగ్ధోదధే.
హాదేవోజ్జయినీభుక్తి యువశివత్యక్షకన్దర్ప హా
హా సద్బాన్ధవ హా కలామృతకర క్వాసి ప్రతీక్షస్య నః .

అత్ర హాహేతి హతమహీపతివిరహే తద్గుణామన్త్రణపదై
గ్ధ్యక్షవక్త్రగత ఏవ శోకః కేవలముపలక్ష్యతే. న తు విభావానుభావ
వ్యభిచారిసంయోగేన శోకాఖ్యస్య స్థాయిభావస్య ఉచితం రసీకరణం
ఁచిన్నిష్పన్నమ్.

“అయ్యో శృంగారనదికి కులవర్వతమా ! అయ్యో రాజశిరోరత్నమా !
అయ్యో! సౌజన్యమృతానికి నిధియైనవాడా ! అయ్యోయో ! వైదగ్ధ్యక్షిరసాగరమా !
అయ్యో ! మహారాజా ! ఉజ్జయిని అనే నాయకకు విటుడా ! అయ్యో ! యువ
తులసాలిటి మూర్తిభవించిన మన్మథుడా ! అయ్యో ! సద్బాన్ధవా ! అయ్యో !
కళలకు చంద్రుడా ! ఎక్కడ ఉన్నావు ? మమ్ములను నిరీక్షించుము. (మేము
కూడా వచ్చేవరకు ఆగుము.)

ఇక్కడ - చూతున్న తాజాయొక్క విరహములో “అయ్యో అయ్యో” అంటూ ఆతని గుఱాలను చేప్పే పదాలచేత వత్తయొక్క మాటలలో ఉండే శోకముమాత్రమే సూచింపబడుచున్నది. అంతే కాని విభావానుభావవ్యభిచారుల సంయోగముచేత, శోకమనే స్థాయిభావానికి తగువిధముగా రసత్వ సంపాదనము ఏమియు జరగలేదు. (అందుచేత ఇది రసానాచిత్యానికి ఉదాహరణము).

రాద్రదే యథా భట్టసారాయణస్య:

శి. యో యః శస్త్రం విభర్తి స్వభుజగురుమదః పాణ్డవీనం
చమూనాం

యో యః పాశ్చాలగోత్రే శిశురధికవయా గర్భశయ్యాం
గతో వా

మో యస్తత్కర్మసాక్షీ చరతి మయిరజే యశ్చ యశ్చ ప్రతీపం
క్రోధాన్ధస్తస్య తస్య స్వయమపి జగతామస్తకస్యాస్తకోహమ్
(వే. సం. 31.32)

అతే క్షూరక్రోధస్థాయీభౌవాత్మకస్య ఉన్నిద్రారాద్రరసస్య
ఉచితా శిశుస్థవిరగర్భగతవిశసననిష్క్రింకకర్మాధ్యవసాయాధిరోహణ
సంవాదినీ, ద్రోణవధవిధురామర్ష విషవిషమవ్యభాకశ్మలశిథిలమశ్వ
త్థామ్నః స్థేమానం ప్రతిజ్ఞా (జ్ఞా)పయతి.

రాద్రరసములో బాచిత్యానికి ఉదాహరణముగా భట్టసారాయణుని
శ్లోకము, ఎట్లనగా -

“పాండవపేవలలో ఎవడెవడు అధీకమైన ఖుజమదము కలవాడై
శత్రుము ధరించునో, పాంచాలవంశములో ఎవడెవడు శిశువుగా గాని, వృద్ధుడుగా

గాని, గర్భములో శయించిగాని, ఉంటాడో, ఎవడెవడు ఆ కర్మకు (నా తండ్రిని చంపుటకు) సాక్షియో, యుద్ధరంగములో ఎవడెవడు నాకు ఎదురుగా తిరుగుతాడో వాళ్ళందరికిని మాత్రమే కాదు సాక్షిత్తు జగదంతకు డైన యమునికి కూడా క్రోధాంధుడనైన నేను ఆ తత్కుడను”.

ఇక్కడ - శిశువునూ, వృద్ధులనూ, గర్భములో ఉన్న వారిని కూడా హింసించుట అనే క్రూర (నిష్ఠింశ) కర్మచేయుటకై చేసిన నిశ్చయానికి అనుకూలముగా ఉన్న ప్రతిజ్ఞ, క్రూరమైన క్రోధము స్థాయిభావముగా గల ఉద్బుద్ధమైన రాద్రరసానికి ఉచితముగా ఉన్నదై ద్రోణుని వధచే వ్యాకులుడైన అశ్వత్థామయొక్క (మానసిక)స్థైర్యము అమర్షమనే విషమువల్ల కలిగిన విషమవ్యధాకశ్మలముచేత శిథిలమైనట్లు తెలుపుచున్నది.

న తు యథా శ్రీప్రవరసేనస్య :-

32. దనుజేంద్రునిరంగే జన్మ పురస్తే ణహపహా విచ్ఛడ్డే
గుప్తస్తీ విపలాయితా గలితస్త్వనాంశుకా మహాసురలక్ష్మీ. 32
(దనుజేంద్రునిరంగే యస్య స్ఫురతి నఖప్రభావవిచ్ఛదే
వ్యాకులా విపలాయితా గలిత ఇవ స్తనాంశుకే మహాసురలక్ష్మీః)
(నే బం. 12)

అత క్రోధవ్యజ్ఞకపదవిరహితతయా దనుజేంద్రునిరంగే
యస్య నరసింహస్య స్ఫురతి నఖప్రభావమూహే వ్యాకులీభవస్తీ
విపలాయితా గలితస్త్వనాంశుకా మహాసురలక్ష్మీః” ఇతి వర్ణనయా
రుధిరంగ్న ఇతి భీభత్సరసంస్పర్శే వ్యాకులీభవస్తీ కైత్యశ్రీః పలా
యితా ఇతి భయూనకరసపజ్కరేణ ప్రకృతోచితప్రధానభూతస్య
రాద్రరసస్య క్షయితో ముఖమపి న దృశ్యతే.

ఐతే ప్రవరసేనుని శ్లోకము ఉదాహరణముగా చూపించకూడదు.

“హిరణ్యకశిషుని రక్తము అంటుకున్న నరసింహుని నఖకాంతినము దాయము ప్రకాశించునప్పుడు వ్యాకులత చెంది ఆ మహాసురుల లక్ష్మి ఉత్తరీయము జారిపోవుచుండగా, పారిపోయినట్లున్నది”.

ఇక్కడ క్రోధవ్యంజకాలైన వదాలు ఏవియు లేవు. దనుజేంద్రుని రక్తము అంటుకున్న నరసింహుని నఖప్రభాజాలం ప్రకాశించుచుండగా (చూచి) వ్యాకులత చెందిన మహాసురులక్ష్మి ఉత్తరీయము జారిపోవుచుండగా, పారిపోయినది” అని చేసిన ఈ వర్ణనలో “రుధిరలగ్న” అనుటచేత బీజత్సరస్వ స్పర్శ కనబడుచున్నది. “కంగారువడుచు దైత్యలక్ష్మి పారిపోవుచున్నట్లున్నది.” అని చెప్పుటలో భయానకరసముతో సంకీర్ణత్వము (కలయిక) కనబడుచున్నది. ఈ విధముగా ప్రకృతానికి ఉచితమైన, ప్రధానమైన రాద్రరసముయొక్క ముఖము ఎక్కడను కనబడుట లేదు

వీరే యథా మమ సీతిలతాయామ్

33. శౌర్యరాధితభర్గభార్గవమునేః శస్త్రుగ్రహోన్మార్గిణః
సంక్షేపేణ నివార్య సంక్షయమయీం క్షత్రిచితాం తీక్ష్ణతామ్
ఆకర్ణాయతకృష్టచాపకుటిలభూభజ్జనంసర్గిణా
యేనాన్యాయనిషేధినా శమమయీ బ్రాహ్మీ ప్రదిష్టా స్థితిః.

వీరరసౌచిత్యము విషయములో నా సీతిలతనుంచి ఉదాహరణము, ఎట్లనగా—

“కర్ణాంతంవరకు లాగబడిన ధనస్సువలె కుటిలమైన కనుబొమ్మల విరుపుతో నంబంధము కలవాడును, (ధనస్సును వంచి, కనుబొమ్మలు విరిచిన వాడును) అన్యాయమార్గమును అడ్డగించువాడును. అయిన ఏ రామునిచేత ; శస్త్రధారణముచేత చెడుమార్గమును అవలంబించినవాడును శౌర్యముచేత శివుని ఆరాధించినవాడును అయిన వరకురామునియొక్క సంక్షయముతో కూడినదియు క్షత్రియౌచితమైనదియు అయిన తీక్ష్ణత్వమును అనాయాసముగా

నీహరించి (అతనికి) శమప్రధానమైన బ్రాహ్మణవృత్తి చూపబడినదో (ఆ రాముడు ఇతడే)“.

(శ్రీరాముడు సేతువు బంధించి, సముద్రము దాటి సైన్యముతో లంకాతీరాన విడిసి ఉన్నాడు. శుకసారణులనే రాక్షసులు గూఢచారులుగా అ నైన్యములా ప్రవేశించి కొన్ని విషయాలు తెలుసుకొని వచ్చి, ఎత్తైనప్రాసాద శిఖరము ఎక్కి ఆ సైన్యాన్ని పరికించుచున్న రావణునికి, దూరముగా ఉన్న రాముని చూపించి “ఇతడే రాముడు” అని చెప్పుచున్నాడు.

“ ఆ రాముడు ఇతడే” అని రావణుని ఎదుట శుకసారణులచేత చూప బడుచున్న రాముడు (కొన్ని ఘడియలతో యుద్ధానికి పాల్పడవలసిన ఆ సమ యముతో కూడా) ఏ మాత్రము కంగారు లేకుండా గంభీరముగా కనబడు చున్నాడు. దానిని పట్టియే అతడు మహాప్రభావకాలి అని వ్యక్తము అవుచున్నది. అట్టిరాడు ఆయుధముపట్టి చెడుమార్గాన్ని అవలంబించిన పరశురామునికి స్వజాతిదిర్మమును ఉపదేశించుటలో సమర్థు డని సూచించటానికి చాపాన్ని గూర్చి చెప్పినట్లుగా చెప్పుచు బ్రూభంగము వర్ణింపబడింది. ఇది బ్రూభంగం స్వభావసిద్ధముగా ఏర్పడిన దన్నట్లు వర్ణింపబడలేదు. ఎందుచేతననగా వీరునికి కోపమువచ్చినను (బ్రాహ్మమైన) వికారాలేవియు ఉండవు. ప్రసన్నముగాను ఘోరముగాను మధురముగాను ఉండును వీరుల ప్రవృత్తి డానికి తగువిధము గానే ఇక్కడ చెప్పబడింది. పరశురాముని పరాభవమును వర్ణించుటద్వారా ప్రధాననాయకుని ఉత్కర్ష కూడా సుపాదించబడినది.

యథా వా రాజశేఖరస్య—

34. స్త్రీణాం మధ్యే సనీలం భమితగురుగదాఘాతనిర్నష్టసంజ్ఞః
సద్యో వధ్యోభవస్త్వం ఐశురివ వివశస్తేన రాజ్ఞాజ్ఞనేన
తస్యచ్చైతాపి యోఽసౌ సకలన్యపరిపుష్టామదగ్న్యో భుజానాం
జిత్వోచ్చైవై సోఽపి యేన ద్విజ ఇతి స హతస్తాపసస్త్యేషరామః

(దూతాశ్వాద-31-78)

అత్ర రావణకార్యవీర్యజామదగ్నోత్కర్షోత్కర్ష ఉరసోపాన
పరమ్పరాధిరోహణక్రమేణ ప్రధాననాయకస్య ప్రతాపః పరాం కోటి
మారోపితః.

మరొక ఉదాహరణముగా రాజశేఖరుని శ్లోకము, ఎట్లగు-

“(అనాదు) ఆ కార్యవీర్యాద్భునుడు, త్రిప్పబడిన గొప్ప గదయుక్క-
ఆఘాతముచేత చేష్టతప్పిన నిన్ను, త్రీలంధ్య, కట్టబడిన పశువును చంపి
నట్లుగా అనాయాసముగా చంపవలసి ఉండెను. అట్టి కార్యవీర్యాద్భునుని భుజా-
లను ఖండించినవాడును సకలక్షత్రియులకు శత్రువును అయిన సరి శు-
రాముని జయించి కూడా ఏ రాముడు బ్రాహ్మణుడనే కారణముచేత అతనిని
చంపలేదో ఆ రాముడు తాపసుడే! నిజమే”.

ఇక్కడ ప్రధాననాయకుని (రాముని) ప్రతాపమును రావణ-కార్య-
వీర్యాద్భున-పరశురాముల, ఉత్కలప్తము, ఉత్కలప్తతరము, ఉత్కలప్తతమము
అయిన పరాక్రమఘ్నయొక్క సోపానవరంపరను ఎక్కించుటద్వారా, అత్యు-
త్తమమైన అవధిని చేర్చుట జరిగినది.

వి. ఇక్కడ అర్థముసరిగా కుదురుటకై ఉత్కలప్త-ఉత్కలప్తతర-
ఉత్కలప్తతమ పరాక్రమసోపాన” అన్న పాఠము లేదా తత్సదృశమైన
మరొకపాఠము ఉండిన బాగుండును.

న తు యథా భవభూతేః

35. వృద్ధాస్తే న విచారణీయచరితాస్తిష్ఠన్తు హుం వర్తతాం
యుద్ధం త్రీదమనేవ్యఖణ్డయశసో లోకే మహాన్తో హి తే
యాని త్రీణి కుతోముఖాన్యపి పదాన్యాసన్ ఖరాయోధ నే
యద్వా కౌశలమిన్ద్రసూనుదమనేత్రత్రాప్యభిజ్ఞో జనః

(ఉ. రా. 5-34)

ఐతే భవభూతిశ్లోకము మాత్రం ఉదాహరణము కాదు.

"వాడు వృద్ధులు; వారి చరిత్రను గూర్చి విచారించుట మంచిదికాదు. పొరిని అలా ఉండనిమ్ము. యుద్ధము ప్రవర్తించుగాక. శ్రీని చంపినందుకు కూడా లోకములో అఖండమైన కీర్తిని సంపాదించిన మహాపురుషులు వాడు. ఖతునితో యుద్ధము చేసేటప్పుడు ఏ మూడు అడుగులు వీవైపునకో ప్రసరించినవో వాటిని గూర్చి. ఇంద్రపుత్రుని (వాలిని) సంహరించుటతో చూపిన నేర్పును గూర్చి ప్రజలకు బాగుగనే తెలియును."

ఉత్తరరామచరిత్రలో లక్ష్మణునిచేత చంద్రకేతువుతో (అశ్వమేధా శ్వమును బంధించిన సందర్భములో) యుద్ధానికి తలబడిన అవుడు రాముని గూర్చి ఆక్షేపించుచు పలికిన మాట లివి.

అత్రాప్రధానస్య రామసూనోః కుమారలవస్య పరప్రతాపో-
త్కర్షాసహిష్ణోర్ద్విర రసోద్దీపనాయ సకలప్రబంధ జీవిత సర్వస్వభూతస్య
ప్రధాననాయకగతస్య వీరరసస్య తాడకాదమన ఖరరణాపసరణాన్య
రణసంసక్తవాలి వ్యాపాదినాది జనవిహితాపనాద ప్రతిపాదనేన
స్వవచసా కవినా వినాశః కృతః ఇత్యనుచితమేతత్.

పరుల ప్రతాపోత్కర్షణను సహించని రామకుమారు డైన అవుడు ఈ నాటకములో ఒక అప్రధానపాత్ర ఆతని వీరరసమును ఉద్దీపింపజేయుటకొరకై కవి, తాడకను సంహరించినందుకు, ఖతునితోయుద్ధముచేసేటప్పుడు (మూడు అడుగులు) వెనక్కి వెళ్ళినందుకు, మహాకరితో యుద్ధముచేయుచున్న వాలిని సంహరించినందుకూ రాముని విషయములో ఉన్న జనావదమును ప్రతిపాదించి, ప్రబంధానికంతటికిని జీవితసర్వస్వమైనదీ ప్రధాననాయకునికి (రామునికి) సంబంధించినదీ అయిన వీరరసమును పాడుచేసినాడు. అందు చేత ఇది అనుచితము.

భయానకే యథా శ్రీహర్షస్య :-

36. కణ్ఠే కృత్తావశేషం కనకమయమధః శృంఖలాదామ కర్షన్
క్రాన్త్యా ద్వారాణి హేలాచలచరణరణత్కి ఙ్గీణీచక్రవాలః|

దత్తాతర్జోఽజ్ఞానానామనుస్మృతసరణిః సంభ్రమాదశ్వపాలైః
స్సన్ద్రప్టోఽయం స్లవణః ప్రవిశతి నృపతేర్మద్విరంమద్ధురాయాః -

(రత్నా. 2.2)

అః చ —

37. నష్టం వర్షవరై ర్మనుష్యగణనాభావాదకృత్వా త్రాసా
మన్తః కఙ్కుకకఙ్కుకస్య విశతి త్రాసాదయం వామనః.
పర్యన్తా శ్రయిభిర్విజస్య సదృశం నామ్నః కిరాన్తైః కృతం
కుబ్జా సీచతయైవ యాన్తి శనక్తైరాశ్మేక్షణాశజ్జీనః

(రత్నా. 2.3)

భయానకరసములో శ్రీహర్షవి శ్లోక ముదాహరణ మెట్లనగా :-

“అశ్వశాలనుంచి తప్పించుకొని వచ్చిన ఈ వానరము, మెడలో
తెంపగా మిగిలిన బంగారు గొలుసును నేలమీదు ఈడ్చుచు, ద్వారాలను దాటి,
వీలానగా (స్వేచ్ఛగా) కడులుచూస్తూ పాదాలమీద ధ్వనిచేయుచున్న చిరుగంటలా
సముదాయము కలదై, స్త్రీలకుభయము కలిగించుచు, అశ్వపాలకులచే తొంద
రగా అనుసరింపబడిన మార్గముకలదై రాజప్రాసాదము ప్రవేశించుచున్నది.”

“మనుష్యులలో పరిగణింపబడకపోవుటచే, వృద్ధులు, సిగ్గు విడిచి
పారిపోవుతున్నారు. ఈ మడుగుజ్జు భయముతో కంచుకి చొక్కాక్రింద దాము
కొనుచున్నాడు. కిరాతులు ప్రక్కలకుచేరి తమ పేరుకు తగిన విధముగా
చేయుచున్నారు. తమను ఎక్కడచూచునో అని భయపడుచు గూనువారు
ఇంకనూ వంగి మెల్లిగా వెళ్ళుచున్నారు.”

అత్ర అజ్ఞానానాం విశితదశననఖిఖోల్లేఖాతజ్కదానేన, ప్రచు
రతరవానరాభిసరణభయ సంభ్రాన్తాన్తఃపురిక వృద్ధనామన కిరాత
కుబ్జాదీనాం పురుషగణనాహీనతయా ధైర్య విరహకాతరాణా ముచిత

చేష్టానుభావవర్ణనయూ భయానక రససంవాదిరుచిరౌచిత్యమాచకాస్తి.

ఇచట, వాడి యైన దంతములతో కొడుకునేమో అను భయము స్త్రీలకు కలిగి నట్లు చెప్పబడినది. ఆ వానరము వచ్చి ఎక్కడ మీద పడునో అను భయాతిశయముచేత దిక్కు తెలియక, అంతఃపురములోని పృథ్వులు, వామనులు, కుబ్జులు, కిరాతులు మొదలైనవారు, పుతువులలో పరిగణనము లేని వారగుటచే దైర్యము చెడి అందులకు తగువిధమున ప్రవర్తించిన విధము, వారి చేష్టలరూపమున అనుభావములు చక్కగ వర్ణింపబడినవి. ఈ విధముగ ఈ వర్ణనమంతయు భయానకరసమునకు అనుకూల మగుటచే ఔచిత్య పమంచితమై ఉన్నది.

న తు యథా రాజపుత్రముక్తాపీడస్య—

కిరి నీవారప్రసరాగముట్టికవలైర్యో వర్ధితః శైశవే
పీతం యేన సోజపత్రపుటకే హోమావశేషం పయః.

తం దృష్ట్వా మదమన్థాలివలయవ్యాలోలగణ్డం గజం
సానన్దం సభయం చ పశ్యతి ముహూర్తారే స్థితస్తాపసః.

అత్ర గజస్యాఘాతక వికృతచేష్టానువర్ణనావిరహితతయా
స్థాయి భావస్య భయస్యానుభావవర్ణితస్య, కేవలం నామమాత్రోదీర
ణేన చ భయానకరసోచితసంభ్రమాభావాదుపచిత మాచిత్యం న
కించి దుపలభ్యతే.

మరి యొక ఉదాహరణము, రాజపుత్రుడైన ముక్తాపీడునిది ఎట్లనగా—

“శైశవములో, ఏ ఏనుగ, అడవి పరిమొక్కల చిగుళ్ళను పిడికిళ్లతో
నోటికి అందించి పెంచబడెనో, తామరాకు దొన్నెలలో, హోమము చేయగా
మిగిలిన పాలను ఏ ఏనుగ త్రాగెడిదో, అదియే జప్పుడు మదముచే మంబ్ర
ముగ నడచుచు, తుమ్మెదలు ముసురుచున్న గండ్లలము కలదై ఉన్నప్పుడు,
దానిని, తాపనుడు, దూరముననే నిలిచి, సానందముగాను, సభయముగాను
చూచుచున్నాడు.”

ఇచట, గజము (తాపసుని) హింసించుటకై వికృతచేష్టలేవియు చేసి నట్లు వర్ణింపబడలేదు. భయానకరసమునకు స్థాయి భావ మైన జయమును ('సభయం' అను పదముచే) పేర్కొన్నంతమాత్రాన భయానకరసమునకు తగిన సంభ్రమమేదియును కలుగదు గాన ఇక్కడ ఔచిత్యమేమియును కనబడుటలేదు.

బీభత్సే యథా మమ మునిమతమీమాంసాయామ్—

శిశి. సర్వాపాయచయాశ్రయస్య నియతం కుత్సానికాయస్య కిం

కాయస్యాస్య విభూషణైః సువసనై రానన్దనై శ్చన్దనైః

అన్దర్యస్య శక్యద్యక్తత్యక్తిమికులక్తోమాన్త్రమాలాకులే

క్లేదిన్యన్త దినే ప్రయాన్తి విముఖాః కాలేయకాకా అపి.

అత్ర వైరాగ్యవాసనాచ్ఛురితబీభత్సరసస్య జగుప్సాఖ్యస్థాయి భావోచితకాయగతకుత్సితగాన్త్రితన్త్రాది సముదీరణేన ఐరా పరిపుష్టిః నిఃసారశరీరాభిమాన వైరస్యజననీ ప్రతిపాదితా.

బీభత్సరసౌచిత్యమునకు ఉదాహరణముగ, నా మునిమత మీమాంస లోని క్లోక మెట్లనగా:-

“ఈశరీరము తప్పనిసరిగ నమన్తమైన ఆపాయముల (ఉపద్రవముల) సముదాయమునకు ఆశ్రయము. ఇది అపహ్యాల కుప్ప. దీనికి అలంకారము లెందుకు; మంచి వస్త్రము లెందుకు; ఆనందకరమైన చందనము లెందుకు? మరణించిన పిమ్మట దీని లోపలి భాగము, మలము యక్కత్తు (లివర్). కృమిసముదాయము. క్లోమము (ఊపిరితిత్తులు). ప్రేవులు — వీటితో వ్యాకులమై నీళ్ళు కారుచున్నప్పుడు దీనిని విడచి ఊక్కలు, కాకులు, కూడ దూరముగ తొలగిపోవును.”

ఇచట వైరాగ్యవాసనతో మిశ్రితమైన బీభత్సరసము, స్థాయిభావ మైన జగుప్సకు తగిన విధముగ శరీరములోని కుత్సితములైన ప్రేవులు మొదలైన వాటిని గూర్చి చెప్పుటచే చక్కగ పోషింపబడినదై నిఃసారమైన శరీరముపై

అభిమానమును తొలగించు విధముగ (వైరవ్యజననీ) ప్రతిపాదించబడినది.

న తు యథా చస్తకస్య:-

40. కృశః కాణః ఖిజ్జః శ్రవణరహితః పుచ్ఛవికలః

క్షుధా క్షామో రూక్షః పితరకకపాలార్దితగలః.

వ్రణైః పూతిక్లిన్నైః కృమిపరివృతై రావృతతనుః

శునీయన్వేతి శ్వా తమపి మదయత్వేవ మదనః

అత్ర అశుచిచర్వణగుచేరుపచితివిచిక్లిగుత్సానికాయ కాయస్య
స్వభావజుగుస్పితయోనే, శునకస్య కిమేతైః బీభత్సవిశేష్యైరతిశయ
నిర్బన్ధానుబద్ధైరధికముద్భాసితమ్? ఏతైరేవ పురుషగ్తైర్జుగుత్సా పరం
గౌరవమావహతి.

అయితే చందకుని శ్లోకము ఉదాహరణముకాదు:-

“ఆ శునకము చిక్కిపోయినది. ఒక కన్ను గ్రుడ్డిది ఒక కాలు
కుంటిది. చెవులులేవు. తోక తెగిపోయినది. ఆకలితో శుష్కించి పోయినది.
చూచుటకు క్రూరముగా ఉన్నది. కుండమూతి మెడను నొక్కుచున్నది. ఒళ్ళు
అంతటను పురుగులతో నిండిన చీము కారుచున్న ప్రణములు ఉన్నవి.
ఐనను అది ఒక ఆడకుక్క వెనకబడిపోవుచున్నది. మన్మథుడు దానికి కూడ
మదమును కలిగించుచున్నాడు!”

కుక్క అశుద్ధమైన పదార్థములను తినుటయందు ఆసక్తి కలది. అందు
చేత దాని శరీరము నింద్యముగనే ఉండును. వ్యభావముచేతనే జుగుప్సాకర
మైనది. అట్టిదానికి జుగుప్సను ఎక్కువ చేయుటకై చేర్చిన ఈ బీభత్స
విశేషణము లన్నియు ఎందుకు? ఐతే ఈ విశేషణములే పురుషునకు ఉప
యోగించిన పక్షములో జుగుప్స అత్యధికముగ గలుగును గాన అప్పుడు
ఉచితములు కావచ్చును. (ప్రస్తుతము ఈ శునకమునకు మాత్రము అనావశ్య
కములగుటచే అనుచితములే.)

ఆద్భుతే యథా చంద్రకన్య—

41. కృష్ణేనామ్బ గతేన రస్తుమధునామ్బద్ భక్షితా స్వేచ్ఛయా
సత్యం కృష్ణ క వవమాహ ముసలీ మిథ్యామ్బ పశ్యావనమ్,
వ్యాడేహీతి వికాసితేఽథ వదనే దృష్ట్వా సమస్తజగ
న్మాతా యస్య జగామ విస్మయపదం పాయాత్ స వః కేశవః.
అత్ర పాణ్డరాశ్చకరసాక్షిలక్ష్మీతమృద్భక్షణాక్షేపోద్యత జననీ
భయచకితస్య అపహ్నవకారిణః శిశోర్వికాసితాస్యస్యాంతః సమస్తజగ
ద్దర్శనేన మాతుశ్చ తత్రభావానభిజ్ఞతీయా వాత్సల్యవిహ్వలాయః
విస్మయగమనేనాత్యుచితోఽయమద్భుతాతిశయః.

అద్భుతరసౌచిత్యమునకు ఉదాహరణముగా చంద్రకునిది ఎట్లనగా—

“అమ్మా! యిప్పుడు ఆడుకొనుటకై వెళ్ళిన కృష్ణుడు, ఇష్టము వచ్చి
నట్లు, మట్టి తిన్నాడు”. ‘కుష్టా! నిజమేనా?’ ‘ఇట్లని ఎవరు చెప్పినారు?’
‘బిలరాముడు’. ‘అమ్మా’. అది అపత్యము, (‘నా’ నోరు చూడుము’.
(‘అయితే నోరు) తెరువుము’ ఇట్లు చెప్పగనే ఆతడు నోరు తెరవగా దానిలో
ప్రపంచమునంతను చూచి ఏ శ్రీకృష్ణుని తల్లి ఆశ్చర్యము చెందెనో ఆతడు
మిమ్ములను రక్షించుగాక”.

ఇచట—బిలరాముడను (‘పాండురాంగక పాక్షి’ అను పాతమున్న
యుక్తము) పాక్షి ద్వారా తెలియబడిన మృద్భక్షణ మనే ఆక్షేపముచే (దండిం
చుటకై) ఉద్యమించిన తల్లి నుండి భయముచే కంగారు పడుతున్న ఆ
గోపాలబాలుడు తాను చేసిన పని కప్పిపుచ్చుచు నోరు తెరచిన వెంటనే దానిలో
సమస్తజగత్తును చూడగానే తల్లి, అందును ఆతని ప్రభావము నెరుగనిది,
వాత్సల్య విహ్వలయై ఆశ్చర్యమును పొందిన దని వర్ణించుటచే ఈ
అద్భుతాతిశయము ఎంతయు ఉచితముగ ఉన్నది.

స తు యథా మమ మువిమతమీమాంసాయామ్—

42. సమస్తాశ్చర్యాణాం జలనిధిరవారః ప వసతి
స్తతోఽప్యాశ్చర్యం యత్ సింహి సకలం తం కిల మూనిః.

ఇదం త్వత్వాశ్చర్యం లఘుకలశజన్మాసి యదసౌ
పరిచ్ఛేత్తుం కో వా ప్రభవతి తవాశ్చర్య సరణిమ్.

అత్రాపారసరిత్పత్తిప్రభావేణ మునినా తస్యైకచులుకాచమ
నేన, ముచేశ్చ లఘుకలశజన్మనా క్రమాక్రాంతి సమారూఢోఽప్యసమ
విస్మయమయోఽయమద్భుతప్రసరః సంసారస్యైవంబిధౌ వాశ్చర్యసర
ణిరపరిచ్ఛిన్నాః న కించిదేతత్కైతుక మిత్యర్థాంతరన్యాససామర్థ్యేన
సహస్రై నావరోపిత ఇవ తిరోభూతతాముపగతః.

వ్యా. ఐతే - నా మునిమతమీమాంసలోని శ్లోకము మాత్రము ఉదా
హరణము కాదు—

“అపారమైన ఆ సముద్రము సమస్తమైన ఆశ్చర్యములకును నివాస
స్థానము. ఆ సముద్రము సంతను ఆ ముని త్రాగివేయుట అంతకంటెను
ఆశ్చర్యము ఐతే ఆ ముని చిన్న కలశములో జనించినాడనునది ఇంకను
ఆశ్చర్యము. నీ ఆశ్చర్యమార్గమును ఎవడు నిర్ణయించగలడు?”

వి. ఇది పరమేశ్వరుని కాని, సంసారమును కాని ఉద్దేశించి చెప్పినదై
యుండును సముద్ర-అగస్త్య- కలశములను చూడగా ఒకదానికంటె ఒకటి
ఆశ్చర్య జనకములుగా ఉన్నవి. నీ ఆశ్చర్యరచనావిధానమును ఎవడు ఇద
మిత్త మని నిర్ణయించగలడు అని అర్థాంతరన్యాసము.

ఇట్లు అపారమైన సముద్రముయొక్క ప్రభావము చేతను, ముని
దానిని ఒక్క చులుకముచే ఆచమనముచేయుటచేతను, ఆ ముని చిన్న కలశము
నుండి జన్మించుట చేతను అద్భుతరసప్రసారము క్రమక్రమముగ పెంపొంది
నదై సాటి లేని విస్మయముతో నిండినదై ఉన్నది. కాని (“పరిచ్ఛేత్తుం కో
వా ప్రభవతి తవాశ్చర్యసరణిమ్” అను వాక్యము చేర్చి) అర్థాంతరన్యాసము
చేయుటతోడనే — సంసారముయొక్క ఆశ్చర్యసరణి ఇట్లే అపరిచ్ఛిన్నముగా
ఉండును, ఇందులో అంతగా చెప్పకొనుటకు ఏమి ఉన్నది అన్నట్లు భావము

కలిగి, ఆ అద్భుత ప్రసరము ఒక్క మారుగా కిందికి దించినట్లు అయిపోయి చివరకు అంతర్హిత మైపోయివది. (అందుచే ఈ శ్లోకములో రసౌచిత్యము నకు భంగము కలిగినది. తన శ్లోకములో కూడా దోషమును చూపగలిగిన తేమేంద్రుని ఈ నిష్పాక్షికదృష్టిని విమర్శకులందఱును ఆదర్శముగ గ్రహింప వలెను.)

శాస్త్రే యథా మమ చతుర్వర్ణసంజ్ఞాహే— (4.7)

భోగే రోగభయం సుఖే క్షయభయం విత్తేఽగ్ని

భూభృద్భయం

48. దాస్యే స్వామిభయం గుణే ఖలభయం వంశే కుయోషిద్భయమ్.
మానే మ్లాః భయం జయే రిపుభయం కాయే కృతాంతాద్
భయం

సర్వం నామ భవే భవేద్భయమహో పై రాగ్యమేవాభయమ్.

అత్ర సకలజనాభిమతభోగసుఖనిత్యాదీనాం భయమయతయో హేయతాం ప్రతిపాద్య వై రాగ్యమేవ సకలభయాయాసకమనము పాదేయతయా యదాపన్యస్తం తేన శాస్త్రరసన్య నిరర్గలమార్గావతరణ ముచితతరముపదిష్టం భవతి.

శాంతరసౌచిత్యమునకు నా చతుర్వర్ణ సంగ్రహమునుండి ఉదాహరణ మెట్లనగా—

“భోగమునందు రోగమువలన భయము, సుఖమునందు అది తగ్గి పోవుననే భయము; దనమునందు అగ్నివలనను, రాజువలనను భయము; దాస్యమునందు స్వామి (యజమాని) వలన భయము; గుణమునందు దుర్మార్గులవలన భయము; వంశమునందు చెడ్డ స్త్రీల వలన భయము; ఆత్మాభిమానమునందు దానికి ఎక్కడ ఆఘాతము తగులునో అను భయము; జయము నందు శత్రువుల వలన భయము; శరీరమునందు యమునివలన భయము;

ఈ విధముగ సంసారములో అంతయు భయమయమై ఉండును. వైరాగ్యము ఒక్కటే భయము లేనిది."

ఇచట అందరికిని ఇష్టమైన భోగములు, సుఖము, ధనము మొదలగు నవన్నియు భయమయముః గుటచే పరిత్యజింపవలసినవి అని చెప్పి, సమస్తమైన జ్ఞాయానములను తొలగించునదగుటచే వైరాగ్యమొక్కటే ఉపాదేయము (గ్రహింపదగినది) అని చెప్పబడినది. ఇట్లు చెప్పబడిన శాంతరసమునకు నిరర్గళముగ అవకాశము కల్పితమగుటచే దానికి ఎక్కువ దౌచిత్యము చేకూరినది.

యథా వా మమ మనిమతమీమాంసాయామ్:-

44. కుసుమశయనం సాహారో వా ప్రియం భవనం వనం

ప్రతను మస్మణస్పర్శం వానస్త్యగప్యథ తారవీ.

సరసమశనం కుల్మాషో వా ధనాని తృణాని వా

శమసుఖసుధాపానక్షేప్యే సమం హి మహాత్మనామ్.

అత్ర సకల వికల్పత్వరహితాభేదావభాసమానాత్మతత్త్వ విశ్రాంతిజనిత సర్వసామ్య సముల్లసిత శమసుఖశీయాషపావనోదిత నిత్యానంద ఘూర్ణమానమానసానాం, ప్రియాప్రియసుఖదుఃఖాదిషు మహతాం సదృశీప్రతిపత్తి రితి జీవన్ముక్తి సుముచితమభిహితమ్.

మరియొక ఉదాహరణము నా మనిమతమీమాంసలో ఎట్లవగా—

“శమసుఖ మనెడు అమృతమును త్రాగుటచే మత్తు కలిగిన పిమ్మట, మహాత్ములకు, పుష్పశయన మైనను తాతిలిండ యైనను, ప్రియమైన గృహ మైనను వనమైనను, మెత్తని న్నర్క గల పన్నని వత్త మైనను నారబట్టి యైనను, సరసమైన భోజనమైనను, గుగ్గితైశను. ధనమైనను తృణమైనను సమానములేకదా!”

ఎట్టి వికల్పముల (భేదముల) కల్పనలకును అవకాశములేని (“వికల్ప

కల్పనారహిత" అను పాఠమున్న బాగుండును) అభేదరూపమున భాసింపుచున్న ఆత్మతత్త్వమునందు విశ్రాంతిని పొందుటచే అన్ని వస్తువులందును సమత్వబుద్ధి కలిగి శమసుఖము లభించును. అట్టి శమసుఖమృతమును త్రాగుటచే కలిగిన నిత్యానందముతో తిరుగుచున్న మనస్సు గల మహాత్ములకు ప్రేయ-అప్రేయ, సుఖ-దుఃఖాదుల విషయమున ఒకే విధమగు ప్రతిపత్తి (జావన) ఉండును గాన, ఇచట జీనన్ముక్తికి తగిన విఃముగ చెప్పబడినది.

న తో యథా శ్రీమదుత్పలరాజస్యః:-

45. అహా వా హారే వా బలవతి రిపా వా సుహృది వా
మౌనౌ వా లోప్తే వా కుసుమశయనే వా దృషది వా,
తృణే వా స్రైణే వా మమ సమదృశోయాన్తు దిక్షసాః

క్వచిత్పుణ్యారణ్యే శివ శివ శివేతి ప్రలపతః.

అత్ర జీవన్ముక్తోదితం ప్రియాప్రియ రాగద్వేషోపశమలక్షణ
మోక్షక్షమం సర్వసామ్యమహిహారసుహృదరిసమదృష్టిరూపమభి
దక్షతా క్వచిత్ పుణ్యారణ్యే యదభిహితం తద్వికల్పప్రతిపాదకమ
భేదవాసనావిరుద్ధమనుచితమవభాసతే. ధారాధిరూఢసర్వసామ్యవిగలిత
భేదాభిమాన్గ్రన్థేర్ని సర్వత్ర సర్వం శివమయం పశ్యత స్స పోషనే
నగరావస్కరకూటే చ విమలాత్మలాభత్వప్రతయా సమానదృశః
క్వచిత్ పుణ్యారణ్యాదివచనమనుచితోచ్ఛారణమేవ.

ఐతే - శ్రీ మదుత్పలరాజ స్తోకమును ఉదాహరణముగ చూప
గొడదు.

"సర్పమునందు గాని, హారమునందు గాని, బలవంతుడైన క్షత్రువు
నందు గాని, మిత్రునియందు గాని, మణియందు గాని, మట్టి బెడ్డమీద గాని,
కుసుమశయనందు గాని, బండ్లదళాతియందు గాని తృణమునందు గాని,

శ్రీసముదాయమునందు గాని, సమానమైన దృష్టి గలిగి, ఏదియోయొక పుణ్యారణ్యమునందు శివ, శివ, శివ అని ఉచ్చరించుచుండగా నా రోజుఁబ్బియు గడచిపోవుగాక."

ప్రియాప్రియములును, రాగద్వేషములును ఉపశమించుటయే మోక్షమునకు లక్షణము. దానిని ఇచ్చుటకు సమర్థమైనదియును, సర్పహారములందును, శత్రుమిత్రులందును, సమదృష్టి రూపమైనదియు, జీవస్మృక్తులకు తగినదియు అగు సర్వసామ్యమును గూర్చి మొదట చెప్పి, మరల "పుణ్యారణ్యములో" అని చెప్పటలో భేదబుద్ధి (ఒక స్థలము పుణ్యమనియు, మరియొకటి అపుణ్యమనియు, భేదబుద్ధి) కనబడుచున్నది. అది అభేద వాసనకు ప్రతిబంధకము కావున (మొదట చెప్పిన సర్వసామ్యమునకు) అనుచితముగ కన్పట్టుచున్నది. సర్వసామ్యబుద్ధి ఉన్నత స్థాయిలో ఉండి భేదాభిమానగ్రంథి పూర్తిగా నశయిపోయినవాడు అంతను శివమయముగనే చూచును. విశుద్ధాత్మ జ్ఞానతృప్తి తపోవనమును గాని, నగరమును గాని, పెంటకుప్పను గాని, సమముగా చూచువాడు "త్వచిత్ పుణ్యారణ్యే" అని చెప్పట అనుచితమే.

యథా మధురతిక్తాద్యా రసాః కుశలయోజితాః

విచిత్రాదస్వాతాం యాన్తి శృంగారాద్యాస్తథా మిథః 17

తేషాం పరస్పరాశ్లేషాత్కుర్యాదాచిత్యలక్షణమ్

అనాచిత్యేన సంస్పృష్టః కన్యేష్టో రససంకరః॥ 18

రసాః కటుకమధురామలవణాద్యాః (యథా) కుశలసూచేన పేసవార పానాదిషు (శుక్లాదిచూర్ణపానాదిషు) యోజితా విచిత్రా సాదృశ్యాముప యాన్తి తథైవ పరస్పరమవిరుద్ధాః శృంగారాదయ ఇతి. తేషామన్యోస్య మజ్జాజ్ఞేభావయోజనాయామాచిత్యస్య జీవిత సర్వస్వ భూతస్య రక్షాం కుర్యాత్. అనాచిత్యరససా రససంయోగః స్పృష్టోన కస్య చిదభిమత ఇత్యర్థః.

“మధురము, చేదు మొదలైన రసములు కుశలలచేత కలపబడినవై విచిత్రమైన రుచి నిచ్చును. శృంగారాదిరసములు కూడ కలపబడినవై అట్లే రుచికరములుగ ఉండును.”

“వాటిని ఒకదానితో ఒకటి కలిపి ఔచిత్యమును పరిరక్షించవలెను. అనౌచిత్యముయొక్క స్పర్శగల రససంకరమును (రసముల కలయికను) ఎవరు మెచ్చుకొందురు?”

నేర్పుగల వంటవానిచే, శుంఠి చూర్ణము పానీయముమొదలగువాటిలో కలపబడిన చేదు, తీపి పుల్లన. ఉప్పున మొదలైన రసములు విచిత్రమైన ఒక కొత్త రుచి కలిగించి నట్లు పరస్పరవిరోధము లేని శృంగారాది రసములను కలిపినప్పుడు గూడ విచిత్ర సౌందర్యము లభించును. ఒక దానిని అంగి రసముగను, మరికొన్నింటిని అంగరసములుగను పరస్పరము ఈ రసములను కలుపునపుడు (కావ్య) జీవిత సర్వస్వమైన ఔచిత్యము దెబ్బతినకుండునట్లు చూచుకొనవలెను. రససంయోగములో అనౌచిత్యమనెడు రజస్సు ఏ మాత్రమున్నను అట్టి సంయోగమును ఎవ్వరును మెచ్చరని యర్థము.

రససంకరాచిత్యే శాస్త్రశృంగారయోరజ్జజ్ఞభావో యథా భగవతో మహర్షేః వ్యాసస్య—

46. సత్యం మనోరమా రామాః సత్యం రమ్యా విభూతయః

కిన్తు మత్తాజ్ఞనాపాక్షభక్షలోలం హి జీవితమ్.

46

అత్ర భగవతా జన్తుహితాభినిష్ఠేన మోక్షక్షమోపదేశే అగ్గినః శాస్త్రరసస్య రాగిజనానిష్టత్వాత్ సకలజనమనఃప్రహ్లాదనే బాలగుడజిహ్వకయా శృంగారేఽజ్ఞభావముఃసనీతే పర్యంతే శాస్త్రస్యైవ “లోలం జీవితమ్” ఇత్యుచిత్యతాప్రతిపాదనపరినిర్వహణేన పరమాచిత్యముచైచ్చిః కృతమ్.

రససంకరాచిత్యమునకు ఉదాహరణముగ భగవంతుడగు వ్యాస మహర్షి శ్లోకములోని శాంతశృంగారముల అంగాగిభావము ఎట్లనగా—

“స్త్రీలు మనోహరమైనవారు - నిజమే! ఐశ్వర్యములు చాల రమ్యములుగా ఉండును. నిజమే! కాని జీవితము, మదించిన యువతుల క్రీకంటి చూపులోని విరుపు వలె చంచల మైనది.”

భగవంతుడైన వ్యాసుడు మానవులకు హితము చెప్పవలెనని పట్టుదలతో ఉన్నాడు. ఐతే - మోక్షమునకు తగిన ఉపదేశములో అంగిగా ఉండవలసిన శాంతరసము రాగవంతులకు అంతగా రుచింపదు. అందుచే బాలగుడ జిహ్వాకాన్యాయముచేత (చేదు ముందు మింగించవలసిన పిల్లలకు ముందుగా నాలుకకు బెల్లము రాసినట్లు) ముందుగా, సకలజనులకును ఆహ్లాదజనకమైన శృంగారమును అంగముగ చేసిన పిమ్మట “లోలం జీవితమ్” అని చెప్పుచు జీవితము అనిత్యమని ప్రతిపాదించి చివరకు శాంతరసమునే నిర్వహించుటచే ఇవట ఎంతయు టోచిత్యము పోషింపబడినది.

బీభత్సశృంగారయోరజ్ఞాజీభావో యథా మయ బౌద్ధావదాన కల్పలతాయామ్—

47. క్షీణస్యేవాచలస్య ద్రుతహృతహృదయా జమ్బుకీ కణ్ఠసక్తారక్తాభివ్యక్తకామా కమపినఖముఖోల్లేఖమాసూత్రయస్తీ. ఆస్వాద్యాస్వాద్య యూనః క్షణమధరిదలం దత్తదన్త
ప్రణామమ్—

లగ్నానజ్ఞక్రియాయామియమతిరభసాత్కర్షమావిష్కరోతి.

బీభత్సశృంగారముల అంగాంగి భావము నా “బౌద్ధావదాన కల్పలతలో” ఎట్లనగా—

[ఈ శ్లోకములో - మరణించిన ఒక యువకుని శవమును పీకికొని తినుచున్న ఒక ఆడునక్క వర్ణింప బడుచున్నది. ప్రయోగించిన పదములు శ్లిష్టము లగుటచే మద్యపానమత్తుడైన యువకునితో రతికేళి నలుపుచున్న ఒక ప్రౌఢనాయిక వృత్తాంతము గమ్యమగుచున్నది. ఈ ఆడునక్క అట్టి

నాయకవలె ఉన్నదని గమ్యమగుటచే శ్లేషానుప్రాణితమైన ఉపమాలంకారమని క్షేమేంద్రుని అభిప్రాయము. ప్రస్తుతము జంబుకీ వృత్తాంతము గానదానికి సంబంధించిన బీభత్సము అంగిరసము నాయకా వృత్తాంతము అప్రస్తుతము గానదానికి సంబంధించిన శృంగారము అంగరసము. నాయకకు సంబంధించిన రెండవ అర్థము బ్రాకెట్లలో చూపబడుచున్నది.]

“ఆ యువకుడు మద్యపాన మత్తుడు వలె నిశ్చలదైయుండగా, ఈ జంబుకీ, తొందరగా చూరింపబడిన చూదయము కలదై (ఆకర్షింపబడిన చూదయము కలదై) కంఠమునందు తగుల్కొన్నదై, రక్తమునందు వ్యక్తముగ తెలియుచున్న కోరిక కలదై (అనురాగముచే స్పష్టముగ తెలియుచున్న రామము కలదై) గోళ్ళతోడను ముఖముతోడను ఏమేమోగీరుచు, (నఖాగ్రములచే ఏమేమో గ్రుచ్చుచు) దంతముల వ్రణములచే చిహ్నితమైన అద రోష్టమును త్షణకాలముపాటు ఆస్వాదించి, ఆస్వాదించి, ఆనంగక్రియలో అనగా శరీరము లేకుండునట్లు చేయుట అను క్రియలో—భక్షణములో (మన్మథక్రీడలో) లగ్నమై, చాల వేగముగా పైకి లాగుటను (గొప్పవేగాతిశయమును) చూపుచున్నది.”

అత్ర శ్లేషోపమయా తుల్యకత్నాదిరూఢయోరపి పరస్పర విరుద్ధయోరర్థయోః బీభత్సశృంగా (రయోర) రాక్తాజ్జీభావయోజనాయాం జమ్బుకీ తరుణశవస్య క్షీణస్యేవ సిశ్చలస్థితేః సహపై వ హృతహృదయ పద్మాకృష్టచిత్తా వా, కణ్ఠే లగ్నా, శోణితే భృశమభివ్యక్త స్పృహ రక్తాభివ్యక్త కామా వా, సఖోల్లేఖమాసూత్రమస్తి, దత్తదన్తవ్రణ ముధర మాస్వాద్యాస్వాద్య, అక్లిచ్ఛేదక్రియాయామనక్లిభోగక్రియాయాం వా లగ్నా, గాత్రాణామూర్ధ్వగతం కర్షణం రక్తకౌశభోత్కర్షం వా ప్రకాశయతీతి సమానయోః బీభత్సశృంగారయోః కామినీ పద పరిత్యాగేన కేవలం జమ్బుక్యాః కర్తృత్వేన, బీభత్సస్యైవ ప్రాధాన్యే శృంగారేఽన్లతాముపగతే, వక్తుర్యోధిన త్వస్యాన్తర్గతగాఢవై రాగ్యవాస నాధివాసిత చేతనః కుత్సార్హజగుస్సయా నితమ్బినీరతివిడమ్బునం

ఔచిత్యరుచిరతా మానదాతి. యద్యప్యత్ర మహావాక్యే శాస్త్రస్యైవ ప్రాధాన్యం తథాప్రదాహరణశ్లోకవాక్యే బీభత్సస్యైవ.

ఇచట శ్లేషోపమచేత (శ్లేషాను ప్రాజితమైన) ఉపమచేత తుల్యకక్షిను అధిష్టించిన (అనగా ఇది ప్రధానము ఇది అప్రధానము అని చెప్పవీలులేని) పరస్పర విరుద్ధవిషయములైన బీభత్స శృంగారములకు అంగాంగిభావము కూర్చబడినది. జంబుకి, మత్తెక్కినవాడు వలె నిశ్చలముగానున్న యువక శవము యొక్క హృదయపద్మమును వెంటనే చూరించి, లేదా ఆకర్షింపబడిన హృదయము కలదై, కంఠమునందు లగ్నమై, రక్తమునందు చాల ఆసక్తిని చూపుచు, లేదా రాగముచే (లేదా అనురక్తుని యందు) అభివ్యక్తమైన కామము కలదై, నఖోల్లేఖము చేయుచు, దంతక్షతము లిచ్చిన అధరమును ఆస్వాదించి ఆస్వాదించి, శరీరమును చేందించు పనిలో, లేదా మన్మథభోగ క్రియలో, గాత్రములను పైకి లాగుటను లేదా అనురాగవంతులకు ఉండు నేర్పుయొక్క ఉత్కర్షనుచూపుచున్నది - అను అర్థములో బీభత్స శృంగార ములు రెండును సమముగనే ఉన్నవి, కాని ఇచట 'కామినీ' అను పదము ప్రయోగింపబడలేదు కేవలము జంబుకియే కర్తగా చెప్పబడినది. అందుచే బీభత్సమునకే ప్రాధాన్యము లభించినది. శృంగారము దాని కంగమైనది. ఇచ్చట వక్త ఖోదినత్వుడు. ఈతని చిత్తము ప్రగాఢమైన వైరాగ్యవాసనతో నిండియుండును. అందుచే ఈతడు నితంబినీ రతి వ్యాపారమును కూడ ఈ జంబుకి వ్యాపారమును వలె జాగుప్సతో చూచునను అంశమును సూచించుటచే, (ఇచట శృంగారమును బీభత్సమునకు అంగముగ చేయుట) ఎ-తయు ఔచి త్యముతో రుచిరముగ నున్నది. ఇచట ప్రబంధరూపమైన మహావాక్యముతో ప్రవాసరసము శాంతమేయైనను ఈ ప్రస్తుతోదాహరణ శ్లోకములో ప్రధాన మైన రసము బీభత్సమే.

వి. రామాయణ - భారత - రఘువంశ - బుద్ధవరిత - శకుపాలపదాది కావ్యములున్నవి. వీటిని మొత్తము ప్రబంధముగా గ్రహించినపుడు దానిని మహావాక్య మందురు. శ్లోకములు అవాంతరవాక్యములు. రామాయణము

మొత్తము ఒక మహావాక్యముగా గ్రహించివచ్చుడు అందులో ప్రధానరసము కరుణరసము, మహాభారతమును మహావాక్యముగా తీసికొనినప్పుడు శాంతము ప్రధానరసము. అట్లే రఘువంశ - బుద్ధచరితాదులలోకూడ ప్రధానరసము శాంతము. శకుపాంపదమున వీరము. ఐతే అవాంతరవాక్యములలో అనగా కొన్నిశ్లోకములలో, లేదా కొన్ని ఘట్టములలో వేరు వేరు రసములుండవచ్చును. అవి అన్నియు చివరకు ప్రధానరసమునకు అంగములు. ఈదృష్టితో చూచినపుడు 'బౌద్ధావధానకల్పలత' అనేడు మహావాక్యములో ప్రధానరసము శాంతమే అయినను, ఇక్కడ ఉదాహరించిన ఈ శ్లోకములో అంగిరసము దీభిత్సమే అని క్షేమేంద్రుడు చెప్పుచున్నాడు.

వీరకరుణయోర్యథా మమ మునిమతమీమాంసాయామ్—

48 గాఢోవస్రువమార్జన ప్రణయినః స్నాతస్య బాష్పామ్బుభి
శ్చక్షిం భాణ్ణవపావకాదపి పరం శోకానలం బిభృతః.
జిహ్వాన్నాతనయశానోదయదినచ్చినాభిమనోశ్చిరం
హా వశ్శేతి విభూవ సైన్ధవవధారభ్యాభిచారే జపః.

వీర కరుణముల సంకరము నా మునిమతమీమాంసలో ఎట్లనగా—

“గాఢీవ మనెడు స్రువమును(అగ్నిలో నెయ్యి మొదలగు వాటిని హోమము చేయుటకు సాధనము) మార్జించుటయందు (తుడుచుటయందు) ఆనక్తి కలవాడును, బాష్పీదకములచే స్నానము చేసినవాడును ఖాండవాగ్ని కంటె కూడా తీవ్రమైన శోకాగ్నిని దరించుచున్నవాడును యౌవనము ఉదయించు రోజుంలో చంపబడిన కుమారుడు కలవాడును ఆగు అర్జునునియొక్క—
“హావత్సా” అను జపము. సైంధవుని చంపుటకై ప్రారంభింపబడిన అభిచారమునందు, జరిగెను.”

వి. ఎవరినైనను చంపుటకై అభిచారప్రక్రియ చేయువారు స్నానము చేసి, స్రుక్కున్త్రువము మొదలగు వాటిని గ్రహించి, ఏవో మంత్రములను జపించుచు, అగ్నిలో హోమము చేయుదురు. ఇప్పుడు సైంధవుని సంహరించుటకై

ఉద్యుక్తుడైన గాండివి అట్టి అభిచారమంత్రజపహోమాదులయందుద్యుక్తుడైనట్లున్నదని భావము.

అత్ర త్రిగర్తస్య గ్రామగతస్య గాణ్డీవధన్వనః శత్రుభిర్నవ
యావనోదయసమయనిహతతనయస్య. కార్మకస్రవమున్నార్జయతః,
ప్రసరద్రశుస్సాతస్య, శోకాగ్నిముద్వహతశ్చిరం హః పుత్రేతి జయ
ద్రథవధారభ్యాభిచారే జపో బభూవేతి యదువన్యస్తం తేనారిక్షయే
దీక్షాసముచితవ్రతవర్ణనయా శోకాగ్నేశ్చల్లత్యేన, ఖాణ్డవపదోదీరణేన
వీరరసస్యాగ్నిః సహసైవాగన్తుకే కరుణరసే ప్రజ్వలితే సైన్ధవ
వధారభ్యాభిచారాభిధానేన పర్యస్తే శౌర్యనిర్వహేణ పరమాచిత్య
ముజ్జున్భుతే.

గాండివి త్రిగర్తులతో యుద్ధము చేయుచున్న సమయమున నూతన
యావనములో నున్న ఆతని కుమారుని శత్రువులు సంహరించినారు. అది
తెలియగానే ఆతడు ధనస్సు అనెడు స్రవమును తుడుచుచు (కార్యసన్నద్ధము
చేయుచు), కన్నీళ్ళతో తడిసి, శోకాగ్నిని ధరించి, “హః పుత్ర, హః పుత్ర”
అను జపమును, జయద్రథుని సంహరించుటకై ప్రారంభించిన అభిచారము
నందు చేసెను అని ఇచట వర్ణించబడినది. ఇట్లు అరిక్షయదీక్షకు తగిన
వర్ణనముచేతను, శోకాగ్ని చండముగ నున్నదనుటచేతను, (అర్జునుని
పరాక్రమాతిశయమును స్మరింపజేయు) ఖాండవవనము పేరు చెప్పటచేతను
వీరరసము అంగిరసముగా నుండగా, చూటాత్తుగా వచ్చిన కరుణరసము
ప్రజ్వలితమైనది. చివరకు సైంధవధారభ్యాభిచారమును గూర్చి చెప్పుటచే
శౌర్యమే నిర్వహింపబడినది. అనగా శౌర్యవర్ణనముతో ముగింపు చేయుట
జరిగినది. అందుచే, జవట, (కరుణవీరరసములు అంగులుగ కలియుట)
ఎంతయు ఔచిత్యవసమంచితమై యున్నది.

శాస్త్రశృంగారకరుణ బీభత్సానాం యథామమ తత్రైవ—

49. తీష్ఠాన్తస్త్రీకటాక్షక్షతహృదయతయా వ్యక్తసంసక్తరక్తాః
 క్రోధాద్వికూరరోగప్రణగణగణనాసీతతీవ్రవ్యథారాః.
 స్నేహక్లేదాతిలగ్నైః కృమిభిరివ సుతైః స్వాఙ్గజైర్భక్ష్య
 మాణాః

సంసారకేశశయ్యానిపతితనవః పశ్యసీదన్తి మన్దాః.

అత్ర ముఖ్యస్యాజ్ఞినః శాన్తరసస్యైవోద్భవనే కారణీభూతాః
 తీష్ఠాన్తస్త్రీకటాక్షక్షతహృదయవ్యథార్త స్నేహక్లేదాతిలగ్నకృమితుల్య
 తనయాదిపదోపాదానేన శృణ్వరకరుణబీభత్సాః శాన్తముఖప్రేక్షిణాః
 సఃసీతయా స్తిమితవృత్తయో భృత్యా ఇవ పరమాచిత్యం దర్శ
 యన్తి.

కాంతశృంగారకరుణబీభత్సరసముల కలయికకు ఉదాహరణముగ
 దానిలోనే (మునిమతమీమాంసలోనే) వాల్మీక మెట్లనగా—

"ఈ మూర్ఖులు, తీక్ష్ణమైన చివరి భాగము గల త్రీకటాక్షములచే గాయ
 పరుపడిన హృదయములు కలవరగుటచే స్పష్టముగ లగ్నమైన వారై, అను
 రక్తులై (హృదయమునందలి గాయములచే స్పష్టముగ లగ్నమై యున్న
 రక్తముకలవారై అని రెండవ అర్థము), క్రోధముమొదలైన కూరమైన రోగ
 ప్రణమల వముదాయముయొక్క గణనచే ప్రాప్తించిన తీవ్రవ్యథచే పీడి
 తులై, స్నేహమనే (దుర్గంధ) ప్రావముచేత ఎక్కువగా తగుల్కొనిన. తన
 శరీరమునుండియే పుట్టిన సుతులచే, (క్షేదముచే తన శరీరమునుండియే
 పుట్టిన) కృములచేత వలె, భక్షింపబడుచున్నవారై, సంసారబాధలచే
 పక్కపై వడియున్న శరీరముకలవారై నశించుచున్నారు; చూడుము."

ఇవలె—“తీక్ష్ణమైన కొవలగల త్రీకటాక్షములచే గ్రుచ్చబడిన హృద
 యము కలవాడు” “స్పృహచే ఆర్తులు,” “స్నేహక్షేదముచే ఎక్కువగా లగ్నమై

యున్న కృమి కుల్కలై న తనయులు" మొదలైన మాటలను ప్రయోగించుటచే (వ్యంగ్యములగు) శృంగారకరుణ బీభత్సములు ముఖ్యమైన అంగిరసమైశ శాంతమును ఉద్దీపింపచేయుటకు కారణములుగ నున్నవి. కాని అవి (అణిగి మడిగి ఉండి ప్రభువు ముఖము వైపే చూచుచు కదలకుండ నున్న) భృత్యుల వలె, శాంతమునే చూచుచు, అణిగి, నిశ్చలముగా నుండుటచే మంచి ఔచిత్యమును చూపుచున్నవి.

రససంకరస్యానౌచిత్యముద్భవితమాహ:- శృంగారశాంత
యోః యథా అమరుకస్య—

50. గస్తన్యం యది నామ నిశ్చేతమహో గస్తాసి కేయం త్వరా
ద్విత్రాణ్యేవ పదాని తిష్ఠతు భవాన్ పశ్యామి యావన్ముఖమ్.
సంసారే ఘటికాప్రణాలవిగలద్వారా సమే జీవితే
కో జానాతి పున స్త్వయా సహ మమ స్యాద్వా న వా సంగమః.

రససంకరమునందు ఉండు అనౌచిత్యమును ఊహించుకొనుటకై చెప్పుచున్నాడు:- అమరుకుని క్లోకములో శృంగార శాంత రసముల సంకరములో నున్న అనౌచిత్యము ఎట్లనగా—

“తప్పకుండగ వెళ్ళవలసి ఉన్నచో వెళ్ళెదవులే, ఇంత తొందర ఎందులకు? రెండు మూడు అడుగులు ఆగుము. నీ ముఖము చూచెదను. ఈ సంసారములో, కుండగొట్టమునుండి కారిపోవుచున్న నీటితో సమానమైన ఈ జీవితములో, నాకు మరల నీతో సమాగమము కలుగు నని ఎవడు చెప్పగలడు?”

అత్ర ప్రకరణవర్తినః శృంగారరసస్య “పశ్యామి యావన్ముఖమ్” ఇత్యుత్కృతోత్కృతాసముజ్జ్వల్ముఖాణస్య స్వభావవిరోధిని శాస్త్రే ఒక్తావముః పసీతే విస్తీర్ణతరానిత్యతావర్ణనయా వై రాగ్యేణ రతేః న్యగ్భావమూపాదయన్త్యా అప్రధానరససమ్బంధేనాధికమనౌచిత్యముత్సాహ

హితమ్. నిఃసారాచారుతాశ్రవణేన హి కఠినక్రియాకూరచేతసామపి ఉత్సాహభక్తాదజ్ఞాన్యలసీభవన్తి, కిముతకుసుమసుకుమారశృంగారరస కోమలమనసాం విలాసవతామ్! ప్రాప్తే చ శాస్త్రపరిపోషనిర్వాహేణ రాగవైరస్యమేవ పర్యవస్యతి. తదుక్తమానస్తవర్ధనేన—

“విరోధీ వావిరోధీ వా రసోఽజ్ఞిని రసాన్తరే

పరిహాసం న నేతవ్యస్తేన స్యాదవిరోధితా”.

తదేవాత్ర వై పరీత్యేనోపలభ్యతే.

ఇక్కడ ప్రాకరణికమైన శృంగారరసము “వశ్యామియావన్ముఖమ్” అను స్పష్టముగ పైకి కనబడుచున్న (ఉత్కణ్ఠ) ఉత్కంఠచే ఎక్కువగా విజృంభించుచున్నది. ఈ శృంగారమునకు విరుద్ధస్వభావమైన శాంతము అంగముగ చేయబడినది. ఈ శాంతరసమునకు అనుకూలముగ అత్యంతావర్జనము అత్యధికముగ చేయబడినది. దీనివలన కలుగు వైరాగ్యము రతిని పూర్తిగా అణచివేయుచున్నది. ఈ విధముగ అవ్రహ్మణమైన (శాంత) రసమునకు ఎక్కువ పరిపుష్టి నిచ్చుటచే, ఎక్కువ అనౌచిత్యము ఏర్పడినది. విఃసారమైన సంసారముయొక్క సౌందర్యవిహీనత్వమును వినగానే కఠినక్రియలు చేయగలిగిన క్రూరాత్ములకు కూడ ఉత్సాహము నమసిపోయి, అచయవములు దుర్బలములై పోవును, కుసుమ సుకుమార మైన శృంగారరసముతో కోమలమైన మనస్సులుగల విలాసవంతుల మాట చెప్పవలెనా! చివరికి పోషించబడినది శాంతరసమే అగుటచే రాగములో (శృంగారములో) విరసత్వమే ఏర్పడినది. ఆనందవర్ధనుడు ఈ విషయమునే చెప్పి ఉన్నాడు:—

“ఒక రసము అంగిగా ఉన్నప్పుడు, మరొక రసము విరోధిరసమైనను, అవిరోధిరసమైనను, దానిని ఎక్కువ పోషించగూడదు. అట్లు పోషించకుండుటచే (అంగాంగిరసములమధ్య) విరోధము లేకుండ ఉండును.”

ఈ ఉదాహరణములో ఆనంద వర్ధనుడు చెప్పిన దానికి విరుద్ధముగా పున్నది.

పరిపోషవిపరీతే స్వభావవిరోధిన్యపి ప్రధానానుపరోధ ఏవ.
యథా రాజశేఖరస్య—

51. మాణం ముంచధ దేహ వల్లభజనే దిట్టిం తరంగుత్తరం
తారుణ్యం దివహాశం పంచ దహ వా పీణత్థణత్థంభణం,
ఇత్థం కోహలిమంజుసింజిణమిసాద్దేవస్స పంచేసుణో
దిణ్ణాచిత్తమహూసవేణ సహసా ఆణబ్బి సబ్బుగసా.

“మానం ముచ్చత దదత వల్లభజనే దృష్టిం తరణ్ణోత్తరాం
తారుణ్యం దివసాని పచ్చ దశ వా పీనస్తనస్తమ్భనమ్.
ఇత్థం కోకిలహంజుశిజ్జిత మిమాద్దేవస్య పఞ్చేషో
దత్తా చైత్రమహోత్సవేన సహసాజ్ఞేవ సర్వంకమా
(క.మ 1. 18)

పరిపోషము లేని స్వభావవిరుద్ధమైన (అంగ) రస మున్నను ప్రధాన
రసమునకు ఉపరోధ మేమియు కలుగదు. ఉదాహరణకు రాజశేఖరుని
శ్లోకము—

“మానమును విడిచిపెట్టండి, ప్రియులను ప్రేమపూర్ణమైన చూపులతో
చూడండి. బలిసిన స్తనములను బిగువుగా ఉంచగలిగిన యౌవనము ఐదు
రోజు లుండవచ్చును లేదా పది రోజు లుండవచ్చును”. కోకిలల మధురధ్వను
లనెదు మిషచే ఈ విధమగు మనమథాజ్ఞను, చైత్రమహోత్సవము ఎల్లరికిని
చాటుచున్నట్లున్నది”.

అత్ర “మానం ముచ్చత;దదత వల్లభజనే దృష్టిం తరంగితామ్;
తారుణ్యం దినాని పచ్చ దశ వా పీనస్తనస్తమ్భనమ్: ఇత్థం కోకిల
మధురధ్వనివ్యాజేన దేవస్య పఞ్చేషో: చైత్రమహోత్సవేన అజ్ఞేవ
సర్వంకమా దత్తా” ఇతి వాక్యే ముఖ్యః శృంగారరసః ప్రారంభపర్యంత

వ్యాప్తి శాలీ కలిపయదివసస్థాయి యశావనమిత్యనిత్యతారూప శాస్త్ర రసబిస్తునా, మధ్యబ్రుడితేనేవ విరసతాం న సీతః విరుద్ధస్య పరిపోషా భావాత్. విరుద్ధవర్ణనోఽతేన హ్యనాచిత్యేన స్థాయీ కుజ్జర ఇవ శ్వభ్రపాతితః పునరుత్థాతు నోత్సహత ఇత్యలం విస్తరేణ. అనయా దిశా రససజ్కరే భేదప్రవక్ష్యాచిత్వం విపశ్చిద్భిః స్వయం విచార్యమ్.

ఇచట— “మానమును విడిచిపెట్టండి; ప్రియులపై (ప్రేమ) తరం గితమైన దృష్టిని ప్రవరింపచేయండి, బలిసిన స్తనములు బింకముగా నుండు నట్లు చేయు యావనము ఐదు లేదా పది రోజులు మాత్రమే ఉండును. ఈ విధముగ, కోకిలల మధురధ్వని యను వ్యాజముచే, చైత్రమహోత్సవము; ప్రభువైన మన్మథుని. అందరికిని వర్తించు ఆజ్ఞను హెచ్చించుచున్నట్లున్నది.” అను వాక్యముచో ముఖ్యమైన శృంగారరసము ప్రారంభమునుండి చివరి వరకును వ్యాపించి ఉన్నది. ఇది, “యావనము కొద్ది రోజుల పాటు మాత్రమే ఉండును” అనెడు అవిశ్యతారూప మైన శాంతరసబిందువు మధ్య ఒక బుడగ వలె వచ్చినను, దానిచే వైరస్వమును పొందలేదు. ఏలన—ఇచట విరుద్ధమైన శాంతరసమును పుష్టిపొందించుట జరుగలేదు. విరుద్ధరసమును ఎక్కువగా వర్ణించుటచే కలుగు అనాచిత్యముచే (ప్రధానరస) స్థాయిభావము, గోతిలోనికి పడ్రోయబడిన ఏనుగ వలె, మరల లేవజాలదు. ఇంక ఈ విషయమును దీనితో ముగించెదము. రసపంకరమునందు ఆ యా భిన్న భిన్న రసములను విస్తరింపచేయుటచోని అచిత్యమును పండితులు ఈ మార్గముననే ఊహించు కొనవలెను.

7. క్రియాపదాచిత్యమ్

రసాచిత్యవిచారానంతరం ఉద్దేశానుసారక్రమేణ క్రమోప గతం క్రియాపదాచిత్వం దర్శయితుమాహః—

సగుణత్వం సువృత్తత్వం సాధుతా చ విరాజతే

కావ్యస్య సుజనస్యేవ యద్యాచిత్త్యవతీ క్రియా.

19

కావ్యస్య మాధుర్యాది గుణవత్తా, వసంతతిలకాది సువృత్తతా, పరిపూర్ణలక్షణసాధుతా చ విరాజతే, యద్యాచిత్త్యయక్తం క్రియా పదం భవతి సుజనస్యేవేతి తత్తుల్యత్వం స్పష్టమేవ.

రసాచిత్త్యమును గూర్చి విచారించిన పిమ్మట, ఉద్దేశమును అనుసరించిన క్రమముచేత, వరుసలో వచ్చిన క్రియాపదాచిత్త్యమును చూపుటకై చెప్పచున్నాడు. (చెప్పవలసిన విషయముల పేర్లు మాత్రము ఒక వరుసలో చెప్పటకు “ఉద్దేశము” అని పేరు).

“గుణములు, మంచి వృత్తములా, సాధుత్వము, ఇవన్నియు కావ్యములో సత్పురుషునియందువలె, క్రియాచిత్త్యము కూడ ఉన్నచో ఎక్కువ రాణించును.”

వి. ఒక మనుష్యుడున్నాడు. ఆతనికి మంచి గుణము లున్నవి; మంచి నడవడిక ఉన్నది. మంచితన మున్నది. వీటితో పాటు ఆతడు చేయు పను లలో ఔచిత్యము కూడ ఉన్నచో ఆతడు ఇంకను ప్రకాశించును. అట్లే సగుణము, సువృత్తము, సాధువు అగు కావ్యము క్రియాపదాచిత్త్యము కూడ ఉన్నచో ఎక్కువ బాగుండును.

కావ్యములోని క్రియాపదము ఔచిత్యయక్తమై ఉన్నచో అపుడు, అది మాధుర్యాదిగుణములు, వసంతతిలకాదు అగు మంచి వృత్తములు, పరిపూర్ణ లక్షణములు ఉన్నందుకు ఎక్కువ అందముగ ఉండును. అట్టి కావ్యమునకు స్థుజస్థులతో పోలిక విస్పష్టమే. (“సుజనస్యేవ” ఇత్యాదికము స్పష్టార్థమే.)

క్రియాపదాచిత్వం యథా మను నీతిలతాయామ్—

- 52 యః ప్రఖ్యాతజవః సదా స్థితివిధౌ సస్తాభిసన్ధ్యార్చనే
దోర్ధార్చేణ వినాయ దున్దుభివపుర్యః కాలకజ్జ్వలతామ్.
యః పాత్రాలమస్తృజ్జయం ప్రవిదధే నిష్పిష్య మాయావినం
సుగ్రీవాగ్ర్యవిభూతిః పటరాల్వలీ స కిం స్మర్యతే.

క్రియాపదాచిత్వమునకు ఉదాహరణము నా నీతిలతలలో ఎట్లనగా—

“ఏ వాలి, ఏడు సముద్రముల వద్ద సంధ్యావందనము చేయుట అనెడు మర్యాదను (నియమమును) కాపాడుకొందు ప్రసిద్ధమైన వేగము గలవాడో, బాహుదర్పముచేత దుందిభి శరీరమును నల్లటి మృతశరీరమునుగా చేసినాడో, మాయావిని నలగగొట్టి పాతాళము నంతనూ రక్తమయము చేసినాడో, సుగ్రీవుని ప్రధానైశ్వర్యమును (భార్యను) దోపిడీచేయుటలో సమర్థుడైన ఆ వాలి స్మరింపబడుచున్నాడా?”

అత్ర సస్తాభి సన్ధ్యార్చనప్రఖ్యాతజవః. మహిషరూపదుందుభి దానవోన్మాఢో మాయావిదానవనిష్వేషోద్భూతశోణితపూరితపాతాల తలిః, స కిం వాలీ స్మర్యత ఇతి క్రియాపదేద శుకసారణాభ్యాంః రావణస్య దుర్నయాభినివేశేనస్తద్విరామాయ హితోపదేశేన భవాన్ వసనకోణియమితతనుః కత్నాయాం నిక్షిప్త ఇత్యుచిత యుక్తియుక్తముక్తం భవతి.

ఇవట— ఏడు సముద్రముల వద్ద సంధ్యావందనము చేయుటచే ప్రసిద్ధమైన వేగము కలవాడు, మహిషరూపముతో వచ్చిన దుందుభి అనే దానవుని చంపినవాడు. మాయావి అనే దానవుని నలగగొట్టుచే పుట్టిన రక్తము చేత నింపబడిన పాతాలముకలవాడు అయిన వాలి గుర్తు ఉన్నాడా (నీచే స్మరింపబడుచున్నాడా) అను వాక్యములో ‘స్మర్యతే’ అను క్రియాపదము

ప్రయోగింపబడినది. చెడ్డ పట్టుదలను వదలుట మంచి దని రావణునకు హితోపదేశము చేయ దలచిన శుకసారణులు ఈ విధముగ 'స్మర్యతే' అను క్రియాపదమును ప్రయోగించి, వారి నిన్ను బట్ట చివర చుట్టబెట్టి చంకలో ఉంచుకున్నాడు కదా అను విషయమును కూడా గుర్తు చేయుచున్నారు గాన ఈ క్రియాపద ప్రయోగము చాలా ఉచితముగ నున్నది.

న తు యథా శ్రీప్రవరసేనస్య—

53. సగ్గం అసారిజాలం కోత్థుహలచ్చరహిలం మహుమహస్సఉరం
సుమిరామి మహాణపురట అముద్ధఅన్దం హరలడాపబ్భారం.
“స్వర్గమపారిజాతం కౌస్తుభలక్ష్మీరహితం మధుమథనస్యోరః
స్మరామి మథనపురతోఽముగ్ధచంద్రం చ హరజటా
ప్రాగ్భారమ్”

అత్ర జామ్బవతాభిధీయమానే “స్వర్గమపారిజాతం కౌస్తుభ
లక్ష్మీభ్యాం విరహితం మధుమథనస్యోరః స్మరామ్యమృత మథన
పురతోఽప్యబాలచంద్రం హరజటాప్రాగ్భారమ్” ఇతి ప్రగుణాభ్యాన
ప్రసజ్జే క్రియాపదేన జరాజర్జరశరీరత్వమాత్రమేవ ప్రతిపాదితమ్; న
తు పౌరుషోత్కర్ష విశేషాతిశయః కశ్చిదుచితః సంసూచితః.

ఐతే-శ్రీప్రవరసేనుని శ్లోకము మాత్రము ఉదాహరణము కాదు—

“నమద్రమథనము జరుగుటకు పూర్వము, పారిజాతము లేని స్వర్గ
మును, కౌస్తుభము లక్ష్మీయు లేని విష్ణువక్షఃస్థలమును, బాలచంద్రుడు లేని
శివ జటాజూటమును నేను ఎరుగుదును (స్మరించుచున్నాను)” అని జాంబ
వంతుడు గొప్పగుణమును చెప్పప్రసంగమున ప్రయోగించిన స్మరామి అను
క్రియాపదము ఆతని జరాజర్జర శరీరత్వమును మాత్రమే సూచించుచున్నది
గాని పౌరుషోత్కర్షవిశేష మేమియు సూచించుటలేదు గాన ఇచట క్రియా
పదాచిత్యము లేదు.

8. కారకౌచిత్యమ్

కారకౌచిత్యం దర్శయితుమాహ -

సాన్వయం శోభతే వాక్యమచితై రేవ కారకైః

కులాభరణమైశ్వర్యమాదార్యచరితై రివ.

20

ఉచితై రేవ కారకైః సదన్వయవత్ వాక్యం విరాజతే సద్వంశభూషితమైశ్వర్యం సచ్ఛరితై రివ.

కారకౌచిత్యమును చూటపుకు చెప్పుచున్నాడు:-

“కులమునకు అలంకారమైన ఐశ్వర్యము ఔదార్యముతో కూడిన నడవడికచే ప్రకాశించినట్లు, కారకములతో మంచి అన్వయము గలదై వాక్యము ప్రకాశించును ”

సద్వంశముచే అలంకరింపబడిన ఐశ్వర్యము సచ్ఛరితములతో ప్రకాశించినట్లు, వాక్యము ఉచితము లైన కారకములతోడనే మంచి అన్వయమును పొందినదై ప్రకాశించును.

వి. ‘కులాభరణం’ అనుపదమునకు కులమునకు అలంకారమైన అని అర్థము. కాని క్షేమేంద్రుడు దీనిని బహువ్రీహిగా (కులం ఆభరణం యస్య) గ్రహించి ‘సద్వంశ భూషితం’—అనగా సద్వంశముచే అలంకరింపబడిన అని అర్థము చెప్పినాడు.

కర్తృపదౌచిత్యమ్

కర్తృపదౌచిత్యం యథా భట్టబాణస్య-

స్తనయుగమశ్రుస్నాతం సమీపతరవర్తి హృదయశోకాగ్నేః
చరతి విముక్తాహారం వ్రతమివ భవతో రిపుస్త్రిణామ్.

(కాదంబరి)

అత్ర శత్రుస్త్రియో వ్రతం చరంతి వక్తవ్యే, స్తనయుగం బాష్పనలిలస్నాతం శోకాగ్ని సమీపవర్తి, విముక్తభోజనం, విగత ముక్తాహారం చ సద్ వ్రతం చరతి ఇత్యుక్తే కర్తృపదమౌచిత్య ముపచితం జనయతి.

కర్తృ పదౌచిత్యమునకు ఉదాహరణముగా భట్టబాణునిశ్లోక మెట్లవగా:-

“నీ శత్రుస్త్రిల స్తనద్వయము కన్నీళ్ళతో స్నానము చేయుచు, హృదయమునందలి శోకాగ్నికి సమీపమున ఉన్నదై, విముక్తాహారమై (పోయిన ముత్యాలహారము కలది, విడువబడిన ఆహారము గలది అని రెండు అర్థములు) వ్రతమును ఆచరించుచున్నట్లున్నది”.

(తపస్సు చేయువారు వర్షానికి తడియుచు, గ్రీష్మములో అగ్నిసమీపమున కూర్చుండి, ఆహారమును విడచి తపస్సు చేయుదురు. స్తనయుగము కూడ ఆ విధముగ తపస్సు చేయుచున్నట్లున్నది అని భావము)

ఇచట- శత్రుస్త్రిలు వ్రతమును ఆచరించుచున్నారు. -అని చెప్పవలసియుండగా, (శత్రుస్త్రిలకుబదులు స్తనయుగమును కర్తగచేసి) బాష్పనలిలముతో స్నానము చేసి, శోకాగ్నికి సమీపమున ఉండి, విడువబడిన ఆహారముకలదై పోయిన ముత్యాలహారముకలదై, తపస్సు చేయుచున్నది అని చెప్పటలో (స్తనయుగం అను) కర్తృపదము అత్యధికమైన ఔచిత్యమును కలిగింతుచున్నది. కావున ఇది కర్తృకారకౌచిత్యమునకు ఉదాహరణము.

న తు యథా పరిమలస్య-

55. ఆహారం న కరోతి నామ్బు పిబతి స్ప్రేణంన సంసేవతే
శేతేయత్ సికతాసు ముక్త విషయశ్చణ్ణాతపం సేవతే.
త్వత్పాదాబ్జరజఃప్రసాదకణికాలోభోన్ముఖస్తస్మరౌ
మన్యే మాలవసింహ! గుర్జరపతిస్త్రీవం తవస్తవ్యతే.

ఐతే— పరిమలుని శ్లోకము మాత్రము ఉదాహరణముకాదు.

“మాలవదేశసింహమైన ఓ మహారాజా : గుర్జరదేశరాజు మరుప్రదేశము చేరి ఆహారము భుజించుటలేదు. జలము త్రాగుటలేదు; స్త్రీల సముదాయమును సేవించుటలేదు; ఇసుకలో శయనించుచున్నాడు. విషయములను విడచి తీవ్రమైన ఎండను సేవించుచున్నాడు. దీనిని బట్టి నీపాదపద్మమునందలి పరాగకణము ప్రసాదముగ లభింపవలెనని కోరుచు, ఆతడు తీవ్రమైన తపస్సు చేయుచున్నాడని తలచుచున్నాను.”

అత్ర గుర్జరపత్తిర్విద్రుతో మరుగహసం ప్రవిష్టః పరిత్యక్తా హారాదినమస్త విషయశ్చిచ్ఛాతపోవసేవీ తపశ్చరత్తితి యదుక్తం తత్కర్తృపదస్య విశేషాభిప్రాయోచితం న కించిదుపలక్ష్యతే. శత్రుత్రాసతరలితయా మరుకాంతారాస్తరావసన్నః సకలవిషయసుఖభోగపరిభ్రష్టః కిమన్యత్ కురుతామ్. స్తనయుగవత్ కర్తృపదస్య చమత్కారోచితం న కించిదభిహితమ్.

పారిపోయిన గుర్జరదేశరాజు ఎడారిలో ప్రవేశించి, ఆహారాది సమస్త విషయభోగములను విడచి, తీవ్రమైన ఎండలో పడి తపస్సు చేయుచున్నాడు, అని ఇచట చెప్పబడినది. కాని కర్తృపదములో (గుర్జరపతిః అను పదములో) అభిప్రాయవిశేషమువకు ఉచిత మైనది ఏదీయు కనబడుటలేదు. శత్రుభయముచే మరుభూమిలో పడి క్రుంగిపోవుచు సకలవిషయసుఖమును కోల్పోయినవాడు ఇంక ఏమి చేయగలడు? పై శ్లోకములో స్తనయుగమును కర్తృగా చేసినప్పు డున్న విధముగ ఇచట కర్తృపదమువకు సంబంధించి చమత్కారోచితముగ ఏమియు చెప్పబడలేదు.

కర్మపదాచిత్త్యమ్

కర్మపదాచిత్త్యం యథా మమ లావణ్యవత్త్వామ్:-

సదాసక్తం శైత్యం విమలజలధారాపరిచితం

ఘనోల్లాసః క్షౌభృత్పుష్పకటకపాతీ వహతి యః.

విధత్తే శౌర్యశ్రీశ్రవణసవనీలోత్పలరుచిః

స చిత్రం శత్రూణాం జ్వలదనలతాపం భవదసిః.

56

కర్మపదాచిత్త్యానికి ఉదాహరణగా నా లావణ్యవతిలోని శ్లోక మెట్లనగా

“అధిక మైన ఉత్సాహము కలదియు (మేఘమువంటి ప్రకాశము కలది అని రెండవ అర్థము), రాజుల విశాలసైన్యములపై పడునదియు, (పర్వతముల విశాలము లైన చరియలపై బడుచున్నదియు అని అర్థాతరము) అగు ఏఋగ్ధము స్వచ్ఛమైన జలధారకు సంబంధించిన, ఎల్లప్పుడును లగ్నమై ఉన్న శైత్యమును (శీతస్య భావః శైత్యం = చల్లదనము; శీతస్య భావః శైత్యం = వాడిగా ఉండుట అని రెండర్థములు) వహించుచున్నదో, అట్టి శౌర్యలక్ష్మి చెవిలోని లేతనల్ల కల్పపూవువంటి కాంతి గల నీ ఋగ్ధము, శత్రు వులకు ప్రజ్వలించుచున్న అగ్నివలన కలుగు తాపమును కలిగించుచున్నది. ఆశ్చర్యము.”

వి. ‘ధారా’ శబ్దమునకు కత్తియొక్క వదునైన భాగము అని కూడా అర్థము. ‘విమలజలధారాపరిచితం’ అనుపదమునకు “విమలమైనజలము వంటి వదునుతో కూడినది అని రెండవ అర్థము. శైత్యమును వహించునది తాపజనక మగుట ఆశ్చర్యజనకము గాన విరోధాభాసము.

ఇక్కడ—నిశ్చలమైన(సదాసక్తం) అమలజలధారకు సంబంధించిన శైత్యమును, అనగా శీతలత్వమును, తీక్షణత్వమును ఘనోల్లాసమైనది, అనగా అధికమైన ఉత్సాహము కలది, మరియు మేఘముతో తుల్యమైన (ఆవిర్భా

వము) కలది, జ్యేష్ఠత్తుల (రాజుల-పర్యవేక్షకుల) సానువులపై (సైన్యములపై) పడుచుండెడిది అగు ఏ ఖడ్గము దరించుచున్నదో, శౌర్యలక్ష్మియొక్క శ్రవణమునందలి సీతోత్పలముతో సమానమైన అట్టి సీ ఖడ్గము శత్రువులకు సంతాపమును కలిగించుచున్నది. అని చెప్పబడినది. ఇట్లు వర్ణించుటవలన అత్యధిక మైన శిశిరకారణ సామగ్రివలన కలిగినదియు, దానికి ('విధత్తే' అనుక్రియకు) కర్మయు అయిన తాపమునకు అత్యధికవైచిత్యముతో గూడిన ఔచిత్యము కూర్చబడినది.

“అసిః తాపం విధత్తే” అనునపుడు ‘తాపం’ అనునది కర్మ. అసి తాపమును కలిగించుట కుదరదు. అందును చైత్యముతో నిత్యసంబద్ధమైన అసి కలిగించుట అసలే కుదరదు. అయినను ఇచట తాపమును కర్మగా చేయుటలో చమత్కారము, ఔచిత్యము ఉన్నదని భావము.

న తు యథా మమైవావసరసారే :-

భగ్నాహితశ్వసితవాతవిబోధ్యమానః

కాష్ఠాశ్రయేణ సహసైవ వివృద్ధిమాప్తః.

తాపం తనోతి విహతారివిలాసిసీనాం

వహ్నిద్యుతిర్భవననాథ భవత్ప్రతాపః.

అత్ర విద్రుతారాతినిఃశ్వసితానిలప్రబోధ్యమానః, కాష్ఠాశ్రయేణ దిక్పక్రపూరణేన ప్రాథతాం ప్రాప్తః. సావకతుల్యస్త్రవత్ప్రతాపః శత్రుకాంతానాం తాపమాత్రం తనోతీతి తత్సముచితమ్; ఆశ్చర్యం న కించిత్.

నా అవసరసారములోని శ్లోకముమాత్రము ఉదాహరణము కాదు :-

“ఓ రోకనాథాః పరాజితులైన శత్రువుల నిట్టూర్పులచేత రగుల్పుబడు చున్నదియు, దిక్కులను ఆశ్రయించుటచేత (నయదిక్కులందు వ్యాపించుట

చేత) [‘కాష్టా’ శబ్దమునకు స్త్రీలింగములో దిక్కు అని యర్థము. నపంసక లింగములో కట్టై అని అర్థము. అందుచేత కట్టైలను ఆశ్రయించుటచేత, అనగా కట్టైలు లభించుటచేత అని రెండవ అర్థము] వెంటనే వృద్ధిని పొంది నదియు అగు నీ ప్రతాపము, సంహరింపబడిన శత్రువుల స్త్రీలకు తాపమును కలిగించుచున్నది.

ఇచట—పారిపోవుచున్న శత్రువుల నిఃశ్వాసానిలముచే రగుల్కొను నట్లు చేయబడుచున్నదియు, కాష్టాశ్రయణముచే, దిక్కుక్రమును నింపుటచే ప్రౌఢమైనదియు, అందుచే అగ్నితో సమానమైన నీ ప్రతాపము శత్రుకాంత లకు తాపమును మాత్రమే కలిగించుచున్నది. అని చెప్పబడినది. దానికి (అంతటి తాపమునకు) తగిన ఆశ్చర్యకర మైన దేదియు చెప్పబడలేదు. అందుచే ఇచట కర్మపదాచిత్త్యము లేదని అర్థము.

కరణాచిత్త్యమ్

కరణాచిత్త్యం యథా గౌడకుంభకారస్య—

౧౮. లాఙ్గాలేన గభస్తిమాన్ వలయితః ప్రోతః శశీ మాలినా
వ్యాధూతా జలదాః సతాభిరుడవో దంష్ట్రాభిరుత్తమ్భితాః.
ప్రోత్తిర్ణో జలధిర్ద్వైవ హరిణా స్వైరాట్రహాసోర్భిభిః ।
ర్లజ్కేశస్య చ లఙ్ఘితో దిశి దిశి ప్రాజ్యప్రతాపానలిః.

కరణాచిత్త్యమునకు ఉదాహరణముగ గౌడకుంభకారుని శ్లోక మెట్లనగా :—

“హనుమంతునిచేత — తోకచే సూర్యుడు చుట్టబడినాడు” శిరస్సుచే చంద్రుడు గ్రుచ్చబడినాడు. జూలుచేత మేఘములు ఎగురగొట్టబడినవి. కోర లచే నక్షత్రములు పొడవబడినవి. చూపుచేతనే సముద్రము ధాటబడినది,

అన్ని దిక్కులందును తీవ్రముగా నున్న రావణుని ప్రతాపాన్ని అట్టహాస తరంగములచే దాటబడినది. (అణగద్రొక్కబడినది)."

అత్ర హరిణా హనుమతా జలనిధితరణే తరణిర్లాజ్ఘలేన వలి యితః, కిరీటప్రాస్తేన శశీ ప్రోతః, సటాభిర్యేఘా వ్యాఘ్రాతాః, తారా దంష్ట్రాభిరాయాసితాః, తీర్ణో ౭ భిర్ధుష్టైవ, అట్టహాసతరణైః లక్ష్మేశస్య విస్తీర్ణః ప్రతాపాగ్నిః శమిత ఇతి బహుభిః కరణవదై రుత్సాహాధివాసితైః విస్మయశిఖరారోహణసోపానై రివ రఘుపతిప్రభా వరమ్భ విజయధ్వజాయమానస్య పవనసూనో రాచిత్యాతిశయః ప్రకాశితః.

సముద్రలంఘనసమయమున, హనుమంతుడు లాంగూలముతో సూర్యుని చుట్టినాడు. కిరీటప్రాంతముచేత చంద్రుని గ్రుచ్చినాడు; జూలుచేత మేఘము లను ఎగురగొట్టినాడు; కోరలచే నక్షత్రములను బాధించినాడు. దృష్టిచేతనే సముద్రమును దాటినాడు. అట్టహాసతరంగములచే లంకేశుని అతివిస్తృత మైన ప్రతాపాగ్నిని శాంతింపచేసినాడు అని వర్ణించుచు, ఇచట, ఉత్సాహ ముతో నిండి ఆశ్చర్యశిఖరమును అధిరోహించుటకై ఉపయుక్తము లగు సోపానముల వలె ఉన్న అనేక కరణపదములచే (ఏదైనా కార్యమును చేయు టకు ఎక్కువ ఉపయోగించు సాధనమునకు కరణ మని పేరు. దానిని బోధించు పదము కరణపదము. తృతీయావిభక్తిలో ప్రయోగింపబడును). శ్రీరాముని ప్రభావప్రారంభమునకు విజయధ్వజమువంటి హనుమంతుని ఔచిత్యాతిశయము ప్రకాశిత మైనది. అందుచే ఇది కరణ కారకౌచిత్యము నకు ఉదాహరణ మని భావము.

న తు భట్టబాణస్య—

59. జయత్యుపేన్ద్రః స చకార దూరతో

విభిత్సయా యః క్షణలబ్ధలక్ష్మయో.

దృశైవ కోపారుణయా రిపోరురః

స్వయం భయాచ్ఛిన్న మివాస్రపాటలమ్

(కాదంబరీ)

అత్ర భగవతో నృసింహస్య కోపరక్తయా దృష్ట్యైవ క్షణలభి
లక్ష్మ్యయా హిరణ్యకశిపోర్వక్షః స్వయం భయాద్భిన్నమివేతియదుక్తం
తస్మహోత్సాహపరా క్రమస్య ప్రతినాయకస్య రిపోఃప్రధాననాయక
ప్రతాపోద్దీపన కరణీభూతాధికధైర్యస్య స్వయం భయవిహ్వలతయా
హృదయస్ఫుటన మిత్త్యపచిత మనోచిత్త్యం “దృశైవ” కరణపదస్య
శిరసి విశ్రాంతమ్.

కాని, భట్టబాణుని శ్లోకము మాత్రము ఉదాహరణము కాదు.

“(నరసింహరూపధారి యైన) ఏ ఉపేంద్రుడు, భేదించవలె ననేడు
ఇచ్చచేత, (ఇచ్చకలవాడై), క్షణకాలముపాటు పొందబడిన లక్ష్మముగల
దియు, కోపముచేత ఎఱ్ఱనైనదియు అగు చూపుచేతనే, శత్రువుయొక్క వక్షః
స్థలమును భయమువలన స్వయముగనే బ్రద్దలై రక్తముచేత ఎఱ్ఱనైనదాఅనునట్లు
దూరమునుండియే, చేసెనో అట్టి ఉపేంద్రుడు సర్వోత్కృష్టుడై ఉన్నాడు”

కోపముచే రక్తమైన భగవంతుడైన నరసింహుని దృష్టి క్షణకాలము
పాటు లక్ష్మమును (శత్రువక్షమును) పొందగనే, ఆ హిరణ్యకశిపుని వక్షః
స్థలము, భయమువలన తనంతట తానే బ్రద్దలైనట్లు అయినది అని యిచట
వర్ణింపబడినది. కాని, గొప్పఉత్సాహపరాక్రమములు కలవాడును, ప్రధాన
నాయకుని (నరసింహుని) ప్రతాప ముద్దీప్త మగుటకు ఉపకరణమైన అధిక
ధైర్యము కలవాడును అగు ప్రతి నాయకుడు (హిరణ్యకశిపుడు) భయ
విహ్వలుడగుటచే అతని వక్షము స్వయముగనే బ్రద్దలైనదని చెప్పట అను
చితముగా ఉన్నది. ఈ అనౌచిత్య మంతయు “దృశైవ” అను కరణవాచక
పదము నెత్తిపై ఉన్నది. అందుచే ఇచట కరణపదానౌచిత్య మని భావము,

సంప్రదానమ్.

సంప్రదానాచిత్త్యం యథా భట్టప్రభాకరస్య—

60. దిగ్జాతజ్ఞఘటావిభక్త చతురాఘటా మహీ సాధ్యతే
 సిద్ధా సాపి, వదంత ఏవ హి వయం రోమాఞ్చితాః పశ్యతః.
 విప్రాయ ప్రతిపాద్యతే కిమవరం! రామాయ తస్మై నమః
 యస్మాదావిరభూత్ కథాద్భుతమిదం యత్యైవచాస్తం గతమ్.

అత్ర దిగ్జజచతురస్రా భూః సాధ్యతే; సా చ సిద్ధా హేలయై
 వాన్నముష్టిరివై కస్మై విప్రమాత్రాయ ప్రతిపాద్యతే ఇతి నిరతిశయాదా
 ర్యాశ్చర్యచమత్కారరుచికాచిత్త్యచర్వణయా, వయం రోమాఞ్చ
 ఇతాః; పశ్యతః; రోమాఞ్చస్య ప్రత్యక్షపరిదృశ్యమానత్వాత్ కిమ
 వరమ్? అపూర్వత్యాగినే భాగ్దవాయ తస్మై నమ ఇతి విప్రాయ
 ఇతి సంప్రదాన పదగత ఏవ ఉత్కర్ష విశేషః ప్రకాశతే.

సంప్రదానాచిత్త్యమునకు ఉదాహరణముగా భట్ట ప్రభాకరుని శ్లోర
 మెట్లనగా :—

"దిగ్జనమదాయముచేత విభక్తమైన (వేరు వేరుగా మోయబడు)
 నాలుగు కొనలుగల భూమి అతికష్టముచేత సాధింప (సంపాదించ) బడును.
 అట్టి సిద్ధమైనభూమి కూడా—చూడుదు; అమాటలు చెప్పుచుండగనే మాకు
 గగుర్పాటు కలుగుతున్నది—బ్రాహ్మణునికి ఇచ్చివేయబడుచున్నది. ఇంక
 ఏమి చెప్పవలె! అట్టి రామునకు నమస్కారము. ఇట్టి ఆశ్చర్యకర మైన విష
 యము ఆతనియందే (ఇదంప్రథమముగా) ఆవిర్భవించినది; అతనియందే
 అస్తమించినది. అనగా పరశురామునకు పూర్వము ఇలాంటి పని చేసినవా
 రెవరును లేరు; తరువాతకూడా పుట్టలేదు అని భావము.

వి. అంగభాషలో ఒకవాక్యంలో అవాంతరవాక్యము (Peranthetical clause) ప్రయోగించినట్లు-వాక్యమధ్యంలో “వదన్త ఏవ హి వయం రోమా జ్ఞాతాః పశ్యత” “కిమవరమ్” అను అవాంతరవాక్యాల ప్రయోగము అందముగా ఉన్నది.

దిగ్గజములచే చతురస్రముగా ఉన్న భూమి ప్రయత్నము చేసి సాదించబడును. సిద్ధమైన దానిని హేలగా బిచ్చగానికి ఒక పిడికెడు అన్నము పెట్టినట్లు, ఒక్కబ్రాహ్మణునికి ఇచ్చినాడు అని వర్ణించునప్పుడే అత్యధికమైన ఔదార్యమువలన కలిగిన ఆశ్చర్యచమత్కారముచే మనోహరమైన ఔచిత్యమును ఆస్వాదించుటచే “మేము రోమాంచితుల మైనాము; చూడుడు” అని చెప్పుటచేసింది. రోమాంచమును ప్రత్యక్షముగ చూడవచ్చును గదా? ఇంక నేమున్నది? అపూర్వమైన త్యాగమును జూపిన ఆ భాగవరామునికి నమస్కారము. ఈ విధముగ ఇచట (చమత్కారోర్షకుకారణభూతమైన) ఔచిత్యోత్కర్ష అంతయు ‘విప్రాయ’ అను సంప్రదానకారకమును ప్రయోగించుటలోనే ఉన్నది.

ఇంత శ్రమపడి సంపాదించవలసిన భూమండలమును అసంఖ్యాకులైన ప్రతిగ్రహీతలకు దానము చేసినను ఆశ్చర్యకరము కాకపోవచ్చును. అంత భూమిని కూడా బిచ్చగానికి ఒక అన్నకబళము వేసినట్లు ఒక బ్రాహ్మణునికి (విప్రాయ) ఇచ్చుటలోనే చమత్కార మంతయు ఉన్నదని భావము

న తు యథా రాజశేఖరస్య.

61. పౌలస్త్యః ప్రణయేన యాచత ఇతి శ్రుత్వా మనో మోదతే దేయో నైవ హరప్రసాదపరశుస్తేనాధికం తాన్యతి.
తద్వాచ్యః స దశాననో మమ గిరా దత్తా ద్విజేభ్యో మహీతుభ్యం బ్రూహి రసాతలత్రిదివయోర్నిర్జిత్య కిం దీయతామ్.
(బా. రా. 2-20)

అత్ర రావణ దూతేన పరశుం యాచితో భార్గవో బ్రూతే—“నైష హరప్రసాదలబ్ధః పరశుర్దానయోగ్యః. తత్తస్మాద్వస్తదచసాసదశగ్రీవో వాచ్యః; పృథ్వీ మయా కశ్యపాయ ప్రతిపాదితా; తుభ్యం పాతాలత్రిది వయోర్మధ్యాత్ కిం నిజ్జిత్య దీయతామ్?” ఇత్యనుచితం ముక్లోకహిత ప్రవృత్తస్య త్రైలోక్యకైకభూతాయ రాక్షసాయ భువనప్రతిపాదనమ్.

అయితే రాజశేఖరుని శ్లోకము మాత్రము ఉదాహరణము కాదు.

“రావణుడు ప్రణయపూర్వకముగా యాచించుచున్నందులకు మనస్సు ఆనందించుచున్నది. కాని ఈశ్వరుడు అనుగ్రహించిన ఈ గండ్రగొడ్డలిని ఇచ్చుటకు వీలులేదు. అందుచే మనస్సు బాధపడుచున్నది. అందుచేత నా మాటగా దశాననునితో చెప్పము. భూమి బ్రాహ్మణులకు ఇచ్చివేయబడినది. పాతాళస్వర్గలోకములలో దేనిని జయించి నీకు ఇవ్వ మనెదవో చెప్పము”

రావణుని దూత వచ్చి పరశువు యాచించగా పరశురాముడు పలికిన మాటలివి— “హరప్రసాదలబ్ధమైన ఈ పరశువును ఇచ్చుటకు వీలులేదు. అందువలన నా మాటగా దశగ్రీవునితో చెప్పము— నేను భూమిని కశ్యపునకు ఇచ్చివేసి ఉన్నాను. పాతాలస్వర్గములలో దేనిని జయించి నీకిమ్మనెదవు?” లోకహితము చేయనమకట్టిన ముని త్రైలోక్యకంటకభూతుడైన రాక్షసుని భువనమును ఇచ్చెద ననుట అనుచితము.

అపాదానోచిత్త్యమ్

అపాదానోచిత్త్యం యథా మాలవరుదస్య—

62. ఏతస్మాజ్జలధేర్మితామ్బుకణికాః కాశ్చిద్గుహీత్వా తతః
 పాథోదాః పరిపూరయన్తి జగతీం రుద్ధామ్బురా వారిభిః.
 భ్రామ్యన్మందరకూటకోటిఘటనాభీతిభ్రమత్తారకాం
 ప్రాప్త్యైకాం జలమానుషీం త్రిభువనే శ్రీమానభూదచ్యుతః.

అపాదానౌచిత్యమునకు ఉదాహరణముగా మాలవరుద్రుని శ్లోకము ఎట్లనగా—

“మేఘములు ఈ సముద్రమునుండి కొన్ని జలబిందువులను సేకరించి, ఆకాశమును కప్పివేయుచున్నవై భూమిని నింపుచున్నవి. అచ్యుతుడు, తిరుగుచున్న మందరపర్వతపు కొనలు ఎక్కడ తగులునో అను భయముచేత చంచలమైన కనుగ్రుడ్లు గల ఒక జలమనుష్యశ్రీని (జలకన్యను) ఈ సముద్రమునుండియే పొంది, ‘శ్రీమాన్’ అను పేరుతో మూడులోకములందును ప్రసిద్ధి పొందినాడు ”

అత్ర యదుక్త మేతస్మాన్మహాదధేః పరిమితామ్బుకణికాః
ప్రాప్య జలదాః జగత్ పూరయన్తి, తథా భ్రమన్మందరకూటకోటి
సంఘట్ట త్రాసతరలతారకామేకాం జలమానుషీం శ్రీమం ప్రాప్య
(శ్రీ)మానచ్యుతోఽభూతి తేన సాగరగతనిరతిశయోత్కర్ష విశేషః
ప్రదర్శితః. ఏతస్మాజ్జలధేరితి పదమూచిత్యస్య మూలభూమిః.

“ఈ సముద్రమునుండియే, పరిమితమైన కొన్ని జలబిందువులను గ్రహించి, మేఘములు జగత్తును నింపుచున్న వనియు, మందరపర్వతము తిరుగుచుండగా దాని శిఖరాగ్రములు ఎక్కడ తగులునో అను భయముతో చంచలమైన నేత్రములు గల లక్ష్మి అనే ఒక సీటి ఆడమనిషిని ఈ సముద్రమునుండియే పొంది అచ్యుతుడు శ్రీమంతుడైనా డనియు వర్ణించుటచే ఇచట సముద్రమునకు సంబంధించిన గొప్ప ఉత్కర్ష చూపబడినది “ఏతస్మాత్ జలధేః” అను పదములోనే బౌచిత్య మంతయు ఉన్నది.

స తు యథా భక్తేన్దురాజస్య—

63. ఆదాయ వారి పరితః సరితాం ముఖేభ్యః

కిం నామ సాధితమనేన మహార్ణవేన.

క్షారీకృతం చ వడవాదహనే హుతం చ

పాతాలమూలకుహరే వినివేశితం చ.

అత్ర మహర్ష్యవ్యవదేశేన అన్యాయోపార్జితద్రవిణదుర్వ్యయ
కారిణః సత్సావిభాగవిముఖస్య కస్య చిదుచ్యతే సరితాం ముఖేభ్యః
సమస్తాత్తోయమాదాయాపాత్రేభ్యః ప్రతిపాదితం దూషితమ్.
యత్త్విత సరిద్యుః సమాదాయేతి పక్తవ్యే సరిన్ముఖేభ్యః ఇత్యుక్తం
ముఖశ్చైస్యానౌచిత్యమేవ పర్యవస్యతి.

కాని భక్తేంద్రరాజు శ్లోకము మాత్రము ఉదాహరణము కాదు.

“ఈ మహానముద్రము నవీముఖములనుండి నలు వైపుల, జలమును
గ్రహించి ఏమి చేసినట్లు; ఆ జలమంతయు ఉప్పుగా చేయబడినది; వడ
వాగ్నిలో హోమము చేయబడినది; పాతాళమహారంధ్రములోనికి నింపబడినది”.

ఇక్కడ అన్యాయముగా పఠపాదించిన ధనము సంతను దుర్వ్యయము
చేయుచు, నత్పురుషులకు దానము చేయుటచో వైముఖ్యమును చూపుటకనిని
గూర్చి మహర్షవ మను వంకతో చెప్పబడుచున్నది. నలుమూలల, నదుల
ముఖములనుండి జలమును గ్రహించి అపాత్రల కిచ్చుట అనునది దూషణవ
బడుచున్నది. (అంతయు బాగుగనే ఉన్నది కాని) “నదులనుండి గ్రహించి”
అనుటకు ఇదులు “నదుల ముఖముల నుండి గ్రహించి” అని చెప్పుటలో
“ముఖ” శబ్దము నిరర్థకము గాన చివరకు అపాదానపదానౌచిత్యమే కనబడు
చున్నది.

అధికరణౌచిత్యమ్.

అధికరణౌచిత్యం యథా కుస్తేశ్వరదాత్యే కాలిదాసస్య—

64. ఇహ నివసతి మేరుః శేఖరః క్షూధరాణా —
మహ విసిహితభారాః సాగరాః సప్త చాన్యే.

ఇదమహిపతిభోగస్తమ్భనిభాజమానం
ధరణితలమిహైవ స్థానమస్మద్విధానమ్.

అత్ర మహారాజదూతోఽపి సామనాస్థానే స్వప్రభు సముచిత
గౌరవపూజార్హమాననమనాసాద్య కార్యవశేన భూమాశేవోపవిష్టః
ప్రాగల్భ్యగామ్భిర్యేణైవ బ్రూతే—యథాఽస్మద్విధానాం వసుధా
తల ఏవ భుజగపతి భోగస్తమ్భప్రాగ్భార్యమ్మేధరాసనే స్థానం
యుక్తం; యస్మాద్విహైవ మేరురచలచక్రవర్తి సముపవిష్టః, సప్త
మహాబలశ్చ, తత్తుల్యైవాస్మాక మిత్యేచిత్య మధికరణపద
సమ్మర్థమేవ.

అధికరణోచిత్యమునకు ఉదాహరణము కాళిదాసుని కున్దేశ్వరదౌత్య
ములో ఎట్లనగా :-

“పర్వతశ్రేష్ఠ మైన షేరుపర్వతము ఇచటనే (ఈ భూమిమీదనే)
ఉన్నది సప్తసముద్రములు కూడా ఇచటనే ఉంచబడిన భారములు కలివి. ఈ
ధరణి తలమే ఆదిశేషుని పడగలనే స్తంభములపై నిలుపబడినది. మా వంటి
వారికి తగిన స్థానము ఈ భూమిమీదనే”

ఇచట—(కాళిదాసు) మహారాజయొక్క దూతగా వెళ్ళినను సామంత
రాజు ఆస్థానములో అతని ప్రభువుకు తగిన విడిముగ (అతనికి) పూజాన
నాదులు లభించలేదు. కాని యిది సాధించవలసి ఉండుటచే భూమిపైననే
కూర్చుండి ప్రాగల్భ్యగాంభీర్యముతో ఇట్లు చెప్పచున్నాడు— “ఆదిశేషుని పడ
గల స్తంభములపై నిశ్చలముగ నిలచిన భూమియే మావంటివారు కూర్చుండ
తగిన స్థానము. ఏలనన, పర్వతచక్రవర్తియైన షేరుపర్వతము దీనిమీదనే
కూర్చున్నది. సప్తసముద్రములకు ఆధారము కూడ ఇదియే. షేము కూడ
వాటితో సమానులమే!” ఈ విధముగ ఇచట ఔచిత్యము అధికరణ పదములో
ఉన్నది.

న తు యథా పరిమలస్య—

65. తత్ర స్థితం స్థితిమతాం వర దేవ దైవాద్

భృశ్యేన తే చకితచిత్త మియన్త్యహాని.

ఉత్కుమ్పిని స్తతలే హరిణేక్షణానాం

హారాన్ ప్రవ(న) ర్తయతి యత్ర భవత్ప్రతాపః.

అత్ర త్వద్భృశ్యేన మయా తత్ర తస్మిన్ దేశేస్థితం యత్ర భవత్ప్రతాపః కమ్పితరల స్తతలే హరిణద్వళాం హారాన్ ప్రవ(న) ర్తయతీతి యదుక్తం తేన శౌర్యశృంఖలగుణోత్కర్షస్తుతౌ సర్వతో దిగ్గమనావిచ్ఛిన్నప్రసరః ప్రతాపః పారిమిత్యం ప్రాప్తః, ఏకత్ర పరిచ్ఛిన్నే దేశే మయా తత్ర స్థితం యత్ర త్వత్ప్రతాపస్తరణీస్తన తలేషు హరితరలినం కరోత్యస్య దేశే విలక్షణముపలక్షణమ్. సర్వ గతశ్చేత్ ప్రతాపః తత్ సర్వత్రైవ మయా స్థితమితి వక్తవ్యే తత్రేత్యే కదేశాభిధాయ పదం నోపపద్యతే. యస్యమాత్రస్యాప్యేక దేశే జృమ్భమాణ ప్రతాపత్వాత్, తద్రత్రాధికరణపద గతమనాచిత్త్య ముపలభ్యతే, తత్ర తత్ర మయా స్థితం యత్ర యత్ర భవత్ప్రతాప ఇత్యేవ స్తుత్యుచితం యుక్తముక్తం స్యాత్.

కాని పరిమళుని శ్లోకము అధికరణోచిత్యమునకు ఉదాహరణముకాదు.

“లోకమర్యాదను విలుపువారిలో శ్రేష్ఠుడైన ఓ రాజా! నీ భృత్కుడ నైన నేను ప్రేమకముచే ఇన్ని లోకాలపాటు (ఏ దేశమునందు) ఎవట నీప్రతాపము కదలచున్న త్రిం ప్రపటముపై హరిములను కదలనట్లు చేయుచున్నదో అచట భయపడుచు నివసించితిని.”

ఇచట— నీ భృత్యుడనైన నేను నీ ప్రతాపము ఏ దేశమునందు కంపముచే కదలుచున్న స్త్రీస్తనతటమునఁదలి హారములు ఊగునట్లు చేయుచున్నదో ఆ దేశమునందు నివసించినాను అని చెప్పచు శౌర్యముయొక్క శృంగారగుణోత్కర్షమును వర్ణించునపుడు అన్ని దిక్కులందును అవిచ్ఛిన్నమైన ప్రసారము గల ప్రతాపమునకు పరిమితత్వమును (ఏదో ఒక దేశమునందు మాత్రమే ప్రసరించుట అనునది) చెప్పినట్టెనది. నీ ప్రతాపము తరుణీస్తనతటహారములను కదల్చు ఒక పరిచ్ఛిన్న దేశములో నేనుంటిని అని చెప్పగనే తదితరదేశములో (ప్రతాపము) కనబడకపోవుటను (విలక్షణం) చెప్పినట్లేకదా? ప్రతాపము సర్వగతమైన పక్షమున “నేను అంతటను ఉంటిని” అని చెప్పవలసి యుండగా ఒక ప్రదేశమును మాత్రము చెప్పి పదమును ఉపయోగించుట యుక్తము కాదు. ఏదో ఒక ప్రదేశములో చోరుని ప్రతాపము కూడ విజృంభించవచ్చును. అందుచేత ఇచట అధికరణ పదమునందు (తత్ర) అనౌచిత్యము కనబడుచున్నది. స్తుతికి ఉచితముగ చెప్పవలెనన్నచో నీ ప్రతాపము ఎక్కడెక్కడ ఉండెనో నేను కూడ ఆ ప్రతి ప్రదేశమునందును ఉంటిని అని చెప్పినచో యుక్తముగా ఉండెడిది.

వి. ఇక్కడ అస్మచ్ఛబ్దివాచ్యు డెవ్వడో తెలియదు. ప్రకరణము పరిగ సప్తము రాకుండుటచే ఈ ఉచితానుచిత చింత అస్పష్టముగ నున్నది.

9 లిజ్జౌచిత్యమ్.

లిజ్జౌచిత్యం దర్శయితుమాహ—

ఉచితేనైవ లిజ్జేన కావ్యమాయాతి భవ్యతామ్

సామ్రాజసూచకేనేవ శరీరం శుభలక్ష్మణా, 21.

ప్రస్తుతార్థోచితేన లిజ్జేన కావ్యం భవ్యతాముపయ్యాతి, రాజలక్ష్మణేనేవ శరీరమ్ యథా మమ లలితరత్నమాలాయామ్.

లింగోచిత్యమును చూపుటకు చెప్పుచున్నాడు.

“సామ్రాజ్యమును సూచించు శుభలక్షణముచే శరీరము వలె, కావ్యము ఉచితమైన లింగముచేతను, పూజ్యత్వమును (సౌందర్యమును) పొందును.”

రాజలక్షణముచేత శరీరము వలె, ప్రస్తుతార్థోచితమైన లింగముచేత కావ్యము భవ్యత్వమును పొందును. నా లలితరత్నమాలలో ఉదాహరణ మెట్లనగా—

66. విద్రాం న స్పృశతి త్యజత్యపి ధృతిం ధత్తే స్థితిం న క్వచిత్
 దీర్ఘాం వేత్తి కథాం వ్యథాం న భజతే సర్వాత్మనా నిర్వృతిమ్.
 తేనారాధయతా గుణస్తవజపద్యానేన రత్నావళిం
 నిఃసంజ్ఞేన పరాజ్ఞనా పరిగతం నామాపి నో సహ్యతే.

అత్ర వత్సేశ్వరస్య రత్నావళీ విరహవిధుర చేతనః స్మరావ
 స్థానముచితం విదూషకేణ మసంగతాయై యదభిహితం, విద్రాం
 న స్పృశతి. ధృతిం త్యజతి. స్థితిం న ధత్తే, దీర్ఘాం కథాం వ్యథామివ
 వేత్తి. నిర్వృతిం న భజతే. తాం వినా తేన సద్గుణజాపినా.
 తద్ధ్యాన నిత్యేన జనసంకల్పాగినాన్యాసామగ్ననానాం నామమాత్రమపి
 న సహ్యతే. స్థితిధృతి కథానిర్వృతీనాం శ్రీలింగాభిధానేన అగ్నినాత్వా
 ధ్యారోపేణ పరమాచిత్యం ప్రతిపాదితమ్.

“విద్రమ స్పృశించుట లేదు; రృతిని (దైర్యము) విడిచివేయు
 చున్నాడు; ఎచ్చటనూ స్థితిని (నిలకడను) పొందుటలేదు. దీర్ఘమైన కథను
 వ్యతగా భావించుచున్నాడు; వర్సవిధముల, నిర్వృతిని (సుఖమును) భజించుట
 లేదు. (పొందుటలేదు). ఇతరపంగములన్నియు విడిచి, గుణముల స్తవము
 చేతను, జపముచేతను ధ్యానముచేతను రత్నావళిని ఆరాధించుచున్న ఆతడు
 ఇతరశ్రీల పేరును కూడ సహించజాలకున్నాడు.”

ఇచట — రత్నావళీవిరహముచే వ్యాకులమైన చిత్తముగల వత్సేశ్వరుని మన్మథావస్థకు సముచితమగు రీతిలో విదూషకుడు సుసంగతతో చెప్పుచున్నాడు “నిద్రను స్ఫురించుట లేదు; ధృతిని విడచినాడు. స్థితిని ధరించుట లేదు. దీర్ఘకథను వ్యథగా భావించుచున్నాడు. నిర్వృతిని భజించుటలేదు ఆమె లేకపోవుటచే ఆమె గుణములను జపించుచు నిత్యము ఆమెను ధ్యానించుచు ఇతరజనుల సంవర్కమును విడచిన ఇతడు ఇతరశ్రీల ‘పేరు కూడ నహింపజాలకున్నాడు.” ఈ విధముగ స్థితి—ధృతి—కథా—నిర్వృతి—నిద్రా శబ్దములను శ్రీలింగములో ప్రయోగించుటచే వాటియందు శ్రీత్వమును ఆరోపింప వీలగుచున్నది. గాన ఎక్కువ ఔచిత్యము ప్రతిపాదించబడినది.

నతు యథా మమ నీతిలతాయామ్.

67. పరుణరణసమర్థా స్వర్గభక్తైః కృతార్థా
యమనియనశక్తా మారుతోన్మాథసక్తా.
ధనద నిధన సజ్జా లజ్జతే మర్త్యయుద్ధే
దహనదలనచక్షా మణ్డలీ మద్భుజానామ్.

అత్ర గావణః కపినికారామర్ష విషమవికారావిష్కాగోచితిం బ్రూతే—పరుణాదిలోకపాల వికాలబలావలెప విప్లవకారణే మర్త్యమూత్రయుద్ధే లజ్జతే ప్రచక్షా మద్భుజమణ్డలీ ఇతి స్త్రీలిక్లేన నిర్దేశస్త్రోలోక్యవిజయోర్జ్వితస్య ప్రతాపస్య కఠోరతా మపహరన్ అనౌ చిత్త్యం సూచయతి.

కాని నా నీతిలతలోని శ్లోకము ఉదాహరణము కాదు.

“పరుణునితో యుద్ధము చేయుటయందు సమర్థ మైనదియు, స్వర్గమును (అనేకపర్యాయములు) ఓడించుటచే కృతార్థమైనదియు. యముని నియమిం

చుట లోసమర్థ మైనదియు, వాయువును పీడించుటలో, ఆసక్తి కలదియు కుబేరుని నశింపజేయుటకు సన్నద్ధ మైనదియు, అగ్నిని చీల్చివేయుటలో తీవ్రమైనదియు అగు నా భుజమండలి మనుష్యునితో యుద్ధము చేయుటకు సిగ్గుపడుచున్నది.

ఇచట— రావణుడు కపియొక్క అవమానముచే కలిగిన అమర్షముచే విషమయమైన వికారమును ఆవిష్కరించుటకు తగినవిధముగ పలుకుచున్నాడు— వరుణుడు మొదలైన లోకపాలుల విశాలబలగర్వమునకు ఉపద్రవమును లిక గించిన ప్రచండమైన నా భుజమండలి మర్త్యునితో యుద్ధము చేయుటకు సిగ్గు పడుచున్నది. కాని “మద్భుజమణ్డలీ” అని స్త్రీలింగములో నిర్దేశముచేయుట (స్త్రీలింగము సుకుమారత్వమును సూచించునుగాన) మూడు లోకములను జయించుటచే తీవ్రమైన ప్రతాపములోని కఠోరత్వమును తొలగించివేసి అనొచిత్వమును సూచించుచున్నది.

10. వచనోచిత్యమ్.

వచనోచిత్యం దర్శయితుమాహ—

కా. ఉచితైరేవ వచనైః కావ్యమాయాతి చారుతామ్

అదైన్యధన్యమననాం వదనం విదుషామివ . 22

ఉచితైరేకవచనద్వీపచనబహువచనైః కావ్యం చారుతా

మాయాతి. అదైన్యోదారచేతనాం విదుషామివ వదనమయాచారు.

చిరాచిత్యచారుభిర్వచోభిః, యథా మమ నీతిలతాయామ్—

వచనోచిత్యమును చూపుటకై చెప్పుచున్నాడు:-

“దైన్యము లేకపోవుటచే ధన్యమైన మనస్సుగల విద్వాంసులముఖమువలె, కావ్యము ఉచితమైన వచనములచేత (ఏకవచనాదులచేత, మాటలచేత అని రెండు అర్థములు) చారుత్వమును పొందును.”

లక్ష్మీస్వయంవరశతములచేతను. అనేక ఆశ్చర్యకరమైన బలిబంధనముల చేతను (బలిచక్రవర్తి బంధనము, బలవంతుల బంధనములు అని రెండర్థములు) ఎల్లప్పుడును ఉత్థితమైన (కార్యోద్యుక్తుడు; మేల్కొని యుండువాడు అని రెండర్థములు) రావణుడు, ఒక్కమారు ప్రయత్నము చేయుటవలన కలిగిన శ్రమవలన నిద్రావశంపదుడైన విష్ణువును చూచి నవ్వు చున్నాడు".

శుకసారణులు రాముని ఎదుట రావణుని పరాక్రమమును వర్ణించుచు ఇట్లు చెప్పుచున్నారు. — అనేకవర్యాయములు ముల్లోకములను ఆక్రమించుట చేతను, సుభటులను జయించుటచేతను, అనేకకర్మముల ప్రాప్తులచేతను, యుద్ధసముద్రమధ్యమున లక్ష్మీ స్వయంవరశతములచేతను. బలవంతులైన లోకపాలులను బంధించుటచేతను ప్రసిద్ధుడును, ఎల్లప్పుడును ఉత్థితమగు అనగా ఉత్సాహవంతుడను ఆగు పౌలస్త్యుడు, ఒక్కమారు ప్రయత్నము చేసిన శ్రమకు నిద్రాపోవుచున్న ఛారిని పరిహసించుచున్నాడు." ఈ విషయగ బహువచనములవ్రయోగముచే ఛారికంటె పౌలస్త్యుడు వైలక్షణ్యము కలవాడు అను విషయమునందలి బౌద్ధచిత్తము పెంచబడినది.

న తు యథా మాతృగుప్తస్య

69. నాయం నిశామఖనరోరుహరాజహంసః

కీరీ కహాలలాలాన తినుః శిశాబ్జః.

ఆభాతి నాథ తదదా దివి దుగ్ధసిన్ధు

డిణ్డీరపిణ్డపరిచాణ్ణ యశస్త్వదీయమ్.

అత్ర నాయం శకీ; త్వదీయమిదం దుగ్ధాభిషేనపిణ్డచాణ్ణరం
యశః ఇతి యదభిహితం తదవిచ్ఛిన్నప్రసారాణాం యశసాం బహు
వచనేన వర్ణనాయాం సముచితాయామేకవచనోపన్యాసః చంద్రిబిమ్బ
కారేణ పిణ్డమూత్రపరిచ్ఛిన్నతయా సజ్జీచరూపమసౌచిత్యముద్భావ
యతి.

కాని మాతృగుప్తుని శ్లోకము ఉదాహరణము కాదు.

“ఓరాజా : కేరళశ్రీయొక్క కపోలము వలె మనోహరమైన శరీరము గల ఇది, రాత్రియొక్క ముఖవద్దనమీపమునందలి రాజహంస యైన శకాంకుడు కాదు. పాలనముద్రమునందలి నురుగు ముద్దవలె తెల్ల నైన నీ కీర్తి ఈ విధముగ ఆకాశమున ప్రకాశించుచున్నది.

వి. ‘కీరీకపోల’ అనుటకు బదులు “చేరీకపోల” అను పాఠము ఉండియుండును. ‘కీరీ’ అనగా ఆడచిలుక. ఈ అర్థము ఇకడ అసంగతము.

ఇచట- ఇది చంద్రుడు కాదు; పాలనముద్రపు నురుగు ముద్ద వలె తెల్ల నైన నీ కీర్తి అనిచెప్పబడినది. కాని అవిచ్ఛిన్నప్రసారము గల కీర్తులను బహువచనముచే వర్ణించుట యుక్తము. అట్లు చేయుటకు బదులు ఏకవచనమును ప్రయోగించుటచే, కీర్తి చంద్రబింబాకారమునపిండికృతమైనందుచితమై పోయిన దన్నట్లు అనౌచిత్యము భాసించుచున్నది.

11. విశేషణౌచిత్యమ్

విశేషణౌచిత్యం దర్శయితు మాహ—

విశేషణైః సముచితైర్విశేషోఽర్థః ప్రకాశతే

గుణాధిక్యైర్గుణోదారః సుహృద్భిరివ సజ్జనః

23

కావ్యే విశేషోఽర్థః సముచితైరేవ విశేషణైః శోభాం లభతే
గుణోదారః సాధుర్యథా భృథికగుణైః సుహృద్భిః యథా మమ
మునిమతమీమాంసాయామ్—

“కావ్యములో” విశేష్యమైన అర్థము, సముచితములైన విశేషణములచేత, గుణములచేత ఉదాహరణ (సద్గుణవంతుడైన) సజ్జనుడు ఉత్తమగుణవంతు లగు మిత్రులచేత వలె, ప్రకాశించును.”

(ఒకదానిలో ఉన్న విశేషమును చెప్పనది విశేషము. దేనియందలి విశేషము చెప్పబడునో అది విశేషము.) గుణోదాత్తతైన సజ్జనుడు గుణాధికులగు మిత్రులతో ఎట్లు ప్రకాశించునో, అట్లే, కావ్యములోని విశేషార్థము తగిన విశేషములతో ప్రకాశించును.

ఉదాహరణమునకు నా మునిమతమీమాంసలోని శ్లోకమెట్లనగా—

70. ప్రతే సూత్రితయావనాన్యపవనాన్యామోఽనీ పద్మినీ
జ్యోత్స్నాప్రపరణాని రత్నవలభీహర్యాణి రమ్యాః స్త్రీయః.
సర్వం చారుతరం న కస్య దయితం యస్మిన్స్తు తద్భుజ్యతే
తస్యన్నిర్మితమామభాజనమివ క్షిప్రక్షయం జీవితమ్. 70.

అత్ర యుదిష్ఠిరస్యాసాదితమహావిభూతేః మయనిర్మితమణి
మయ సభాభిమానినో విభవప్రభావే వర్ణమానే సకలభావాభా వస్వ
రూపా భావవాదోపదేశినోమహామునే రాశయచిచారావసరేయదుక్తం
కుసుమ సమయ సముపచితయావనాన్యసవనాని, మకరన్దామోదసున్ద
రారవిష్టినీ పద్మినీ, జ్యోత్స్నా పట్రపావృతాని రత్నవలభీహర్యాణి,
రమణీయా రమణ్య శ్చేతి సర్వమేతచ్ఛారుతరం సర్వస్యాభిమతమే కింతు
యస్మిన్ భుజ్యతే తత్ జీవిత మామమృత్యాత్తనిఃసారం క్షిప్రక్షయ
మితి తద్వి శేష్యపదోత్కర్షణ కారి విశేషణ పదోదితసాన్దర్యేణ పర్య
స్తవిః సారతా నిర్వేదసంవాది స్ఫురదాచిత్యమాతనోతి.

“చైత్రమాసమునందు ఉపవసములు అంతటను వ్యాపించిన
యౌవనముగలవి. పద్మలత సువాసనతో కూడినది. రత్నాలు పొదిగిన
వైభావములు గల (వలభీ=దాబా) మేడలు వెన్నెల అనే ఆవరణము కలవి.
స్త్రీలు రమ్యమైనవారు అంతయు చాల సుందరముగనే ఉన్నది. ఇది ఎవరికి

ఇష్టము కాకుండును? అది అంతయు దేనియందు అనుభవించబడునో ఆ జీవితము పచ్చి మట్టికుండ వలె శీఘ్రముగ నశించునది.”

మహావైభవమును సంపాదించి, మయుడు నిర్మించిన మణిమయనభను చూచుకొని అహంకారమును పొందిన యుధిష్ఠిరుని వైభవప్రభావమును పర్జించు మట్టమున—భావరూపములును ఆభావరూపములును అగు అన్ని మదార్థములును చివరకు ఆభావరూపమునే పొందును (నశించును) అని ఉపదేశించు మహామునియొక్క ఆశయమును విశదీకరించుచు, ఇట్లు చెప్పబడినది. “ఉద్యానవనములు వనంతాగమనముచే పెంపొందిన యావనము గలవి; పద్మలత మకరందసుగంధముతో నిండిన పద్మములతో కూడియున్నది, రత్నాలతో నిండిన పై కప్పులుగల ప్రాసాదములు వెన్నెల అనేడు వస్త్రముతో కప్పబడినవి. రమణులు రమణీయముగా ఉన్నారు. అతిమనోహరమైన ఇది అంతయు అందరికిని ఇష్టమైనదే. కాని ఏజీవితములో (చే) ఇది అంతయు అనుభవించబడునో అట్టి జీవితము పచ్చిమట్టి కుండ వలె నిస్సారమైనది. శీఘ్రముగ నశించిపోవును” ఈ విధముగ విశేష్యపదమునకు (జీవితం అనుపదమునకు) ఉత్కర్షణను (నశ్వరమైనది అను అంశముతో ఉత్కర్షణను) కలిగించు విశేషణపదముచేత (మృన్నిర్మిత మామభాజనమివ అనుపదముచే) కలిగిన సౌందర్యముచే, చివరకు అంతయు నిఃస్సారమే అనేడు నిర్వేదమునకు (వైరాగ్యమునకు) అనుగుణ మైన ప్రకాశించుచున్న ఔచిత్యము ఏర్పడినది.

న తు యథా భట్టలట్టనస్య—

71. గ్రీష్మం ద్విషన్తు జలదాగమమర్థయన్తాం
తే సజ్కుటప్రకృతయో వికటాస్తదాగాః.
అభ్యేన్తు ముగ్ధశఫరీచటులాచలేన్ద్ర
నిష్కమ్పకుక్షిపయసో ద్వయమవ్యచిన్త్యమ్.

అత్ర గ్రీష్మం ద్విషన్తు, మేఘాగమం సజ్కుటస్వభావా వికటా

విస్తీర్ణాశ్చ తటాకాః ప్రార్థయంతామ్. మహాభేస్తు బాలశఘోలా చ లేన్య
నిశ్చలకుక్షివయః పోగ్రీష్మఘనాగ మావవ్యగణనీయా ఇతి యదుక్తం,
త్రేత తథాగ విశేణయోః సంకటవికటవదయోః పరస్పరవిరుద్ధార్థ
యోః అనౌచిత్యం స్పష్టమవభాసతే. సజ్జటస్వభావస్యహి వికటత్వం
విస్తీర్ణత్వం నోఽవపద్యతే. అథస్వభావే సంకటత్వమాకారే విపులత్వం
చ తదపి విశ్చేతనస్య స్వభావాభావాత్ అనుపపన్నమేవ.

కాని భట్టలక్ష్మణుని స్తోకము మాత్రము ఉదాహరణము కాదు.

“సంకట స్వభావము కలవియు, వికటములును అగు చెరువులు గ్రీష్మర్తు
వును ద్వేషించుగాక, వర్షర్తువు కారకు ఎదురుచూచుగాక. చేపపిల్ల వలె
ఇటు అటు కదిలిన మందరపర్వతముచే (మందరపర్వతము కదిలినను)
విశ్చలముగా ఉన్న దుర్బలమునందలి జలముగల సముద్రమునకు ఈ రెండింటిని
గూర్చి కూడా ఆలోచించవలసిన పని లేదు.”

మి. “సంకటప్రకృతయః—ఇరుకైన స్వభావము కలవి, అనగా సహ
జముగా ఇరుకైనవి. వికటాః—విస్తృతమైనవి

సంకట స్వభావములును, వికటములును, అనగా విస్తీర్ణములును అగు
తటాకములు గ్రీష్మర్తువును ద్వేషించుగాక, వర్షర్తువును అభినందించుగాక;
మందర పర్వతము ఒకచిరుచేప వలె ఇటు నటు కదిలినను కదలకుండ
నున్న జలగర్భము గల సముద్రమునకు మాత్రము గ్రీష్మర్తువైనను, వర్షర్తు
వైనను ఒకచే - అని ఇవట చెప్పబడుచున్నది. కాని ఇవట పరస్పరవిరుద్ధా
ర్థములైన “సంకట”, “వికట” పదములను ప్రయోగించుటచే విశేషణానౌచిత్యము
స్పష్టముగ కనబడుచున్నది. సంకటస్వభావముకలది, చిన్నగా అనగా ఇరుకుగా,
ఉండునది, వికటముగా అనగా విస్తీర్ణముగా ఉండుట అనుపపన్నము కదా?
“అట్లు కాదు, తటాకములు స్వభావముచే సంకటములు (సంకుచితస్వభావము
కలవి) ఆకారముచే విపులములు అని అర్థము” అనికూడ చెప్పటకు వీలు
లేదు. విశ్చేతనమైన తటాకమునకు స్వభావ మనునది ఉండదు కదా?

12. ఉపసర్గచిత్వమ్

ఉపసర్గచిత్వం దర్శయితుమాహ—

యోగ్యోపసర్గసంసర్గర్నిరర్గలగుణోచితా

సూక్తిర్నివర్ధతే సమృత్ సన్మార్గగమనై రివ. 24.

ఉచితైః ప్రాదిభిరుపసర్గైః సూక్తిరున్నతిమా సాదయతి; విభూ
తిరివ సన్మార్గగమనైః.

యథా మను మునిమతమీమాంసాయామ్—

ఉపసర్గచిత్వమును చూపుటకై చెప్పచున్నాడు—

అడ్డులేని గుణములచే ఉచితమైన సూక్తి (పద్యము లేదా కావ్యము)
యోగ్యమైన ఉపసర్గల సంబంధముచేత, నిరర్గలములైన గుణములచేత, ఉచిత
మైన సంపద మంచి నడవడికచేత వలె వృద్ధిపొందును లేదా “నిరర్గలగుణో
చితమై వృద్ధిపొందును” అని అర్థము.

ఐశ్వర్యము సన్మార్గమునందు ప్రవర్తించుటచేత వలె సూక్తి ఉచితము
లైన ప్రాద్యుపసర్గలచే ఉన్నతిని పొందును. ఉదాహరణము నా ముని మత
మీమాంసనుండి ఎట్లనగా—

ఆచారం భజతే త్యజత్యసి మదం వైరాగ్యమాలమృతే

కర్తుం వాఙ్మతి సజ్గభజగలితోత్తుజ్జాభిమానం తపః.

దైవన్యస్త విపర్యయైః సుఖశిఖాభ్రష్టః ప్రణిష్ఠో జనః

ప్రాయస్తాపవిలీనలోహసదృశీమాయాతి కర్మణ్యతామ్. 72.

అత్ర దుర్యోధనస్య ఘోషయాత్రాయాం గన్ధర్వబన్ధవరా
భవభగ్నాభిమానస్య ప్రాజ్యసామ్రాజ్యముత్సృజ్య తపః ప్రయత్నాభిన
విష్టస్య దుర్గహే వర్ణ్యమానే యదుక్తం—సర్వో జనః సుఖభ్రష్టః

ప్రణవ్యవిధవః సదాచారం భజతే, మదంత్యజతి, వై రాగ్యమాశ్రయతి,
పక్షభక్షేన విగలితోత్తుజ్జభియానా తపః కర్తుం వాఞ్ఘతి, ప్రాయో
బాహులేయ తాప విగలితలోహపిణ్డానద్యశీం కర్మణ్యతామాయాతి.
అత్రోత్పూర్వతయా సోపసర్గస్య తుజ్జనద్వస్య స్వభావోన్నతిః ద్విగుణ
తాముపయాతా దుర్మదాభిమానార్థాచిత్త్యముచ్చేః కరోతి.

“దైవముచే ప్రాప్తించిన విపరీతపరిస్థితులచేత సుఖశిఖరములనుండి
క్రిందికి జారిపోయి, వైభవము కోల్పోయినవాడు సదాచారమును అవలంబిం
చును. మదమును విడచును, వైరాగ్యమును పొందును. సంగము లేకపోవుటచే
తొలగిపోయిన ఉత్తుంగమైన (అత్యున్నతమైన) అభిమానముగల తపస్సు
చేయదలపెట్టును. ఈ విధముగా సాధారణముగ వేడికి కరగిన లోహముతో
సమానమైన కర్మణ్యత్వమును పొందును”. వేడికి మెత్తబడిన ఇనుము ఎటు
త్రిప్పిన అటు వంగునట్లు ఈతడు గూడ ఏ పనియైనను చేయుటకు సిద్ధ
మగును అని అర్థము.

మోషయాత్రకు బయలుదేరిన దుర్యోధనుడు గంధర్వునిచే బంధింప
బడి, ఆ పదాభవముచే అభిమానమంతయు భగ్నముకాగా, తన సామ్రాజ్య
వైభవమునంతను విడచి తపస్సు చేసుకొందునని మొండి పట్టుదలతో చేసిన
ప్రయత్నము ఇవట వర్జింపబడుచున్నది. “సుఖమునుండి భ్రష్టుడై ఐశ్వర్యము
నంతను పొగొట్టుకొనిన ప్రతివాడును సదాచారమును అవలంబించును; మద
మును విడచును; వైరాగ్యము నాశ్రయించును; సర్వసంగములు తొలగిపోవు
టచే అంతపరతును ఉన్న అత్యున్నతమైన అభిమాన మంతయు నశింపగా
తపస్సు చేయవలెనని అభిలషించును. చాల వరకు వేడికి కరగిన లోహ
పిండముతో సమానమైన కర్మణ్యత్వమును పొందును.” ఇచట ‘తుంగ’ శబ్ద
మునకు “ఉత్” అను ఉపసర్గ చేర్చుటతో ఆ శబ్దముచే బోధింపబడిన ఉన్నతి
రెట్టింపు అయినదై దుర్మదము వలన కలుగు అభిమానము (అహంకారము)
యొక్క ఆధిక్యమును సూచించుచు జైచిత్త్యమును పెంపొందించుచున్నది.

స తు యథా కుమారదాసస్య

73. అయి విజహీహి దృఢోవగూహనం

త్యజ నవసంగమభీరు వల్లభమ్.

ఆరుణకరోద్గమ ఏష వ ర్తతే

వరతను సంప్రవదన్తి కుక్కుటాః.

అత్ర అభినవానశ్చసజ్జమ గాఢ మాలింగన విశ్చలకృచ్ఛన్నాన్లినా ప్రబోధనే సఖ్యా యదుక్తం — వల్లభం ముఖ్య ప్రభాతసన్ధ్యాయా మరుణ కిరణోద్గమో వ ర్తతే; కుక్కుటాశ్చ సంప్రవదన్తి ఇతి, తత్ర సంప్రప్రవనర్గశూన్యశబ్దాపూరణమాత్రేణ నిరర్థక త్వాదనుచితమేవ.

కాని కుమారదాసుని శ్లోకము మాత్రము ఉదాహరణము కాదు.

“నవసంగమునందు యిప్పుడు ఓ సఖీ! గాఢాలింగనమును విడుపుము. ప్రేమిని త్యజింపుము ఇదిగో సూర్యకిరణాలు పైకి వచ్చుచున్నవి. ఓ సుందర మైన దేహము కలదానా! కోళ్ళు కూయుచున్నవి”.

ఇక్కడ - క్రొత్తగా జరిగిన అనంగసంగమమునందు గాఢముగా అలింగనము చేసికొనుటచే విశ్చలమైన (ప్రియ) శరీరముచే కప్పబడిన నాయి కను బోధించు సఖి ఇట్లు అనుచున్నది. “ప్రియని విడుపుము (ప్రభాత సంద్య యందు) సూర్యకిరణాలు పైకి వచ్చుచున్నవి. కోళ్ళు కూడా కూయుచున్నవి”. ఇచట — “సంప్రవదన్తి” అనునపుడు ‘సం’ ‘ప్ర’ అను శూన్యములైన (అర్థము లేని) శబ్దములను నింపినంత మాత్రముచే, ప్రయోజన మేమియు (అర్థములో) విశేష మేమియు లేకపోవుటచే) ఇది అనుచితమే.

13. నిపాతౌచిత్యమ్.

నిపాతౌచిత్యం దర్శయితు మాహ—

ఉచితస్థానవిన్యసైర్నిపాతై రర్థసజ్జతిః

ఉపాదేయైర్భవత్యేవ నచివై రివ సశ్చలా.

25.

ఉపాదేయైశ్చాదిభిన్నపాతై రుచితపదవినివేశ్యైః కావ్యస్య
అర్థసజ్జతిరసద్విగ్ధా సత్సహాయైః భవతి.

నిపాతౌచిత్యమును చెప్పుచున్నాడు—

“తగిన స్థానమునందు ఉంచబడినవియు, ఉపాదేయములును
(గ్రహింపదగినవి) అయిన నిపాతలచేత, తగిన స్థానములందు నియుక్తు
లును, గ్రహింపనర్హులును అగు సవిపుల చేత వలె, అర్థసంగతి నిశ్చలమై
ఉండును.” (‘అర్థ సంగతి’ అనగా అర్థము తగు విధముగా ఉండుట
అనియు, ధనప్రాప్తి అనియు రెండర్థములు).

ఉపాదేయములైన “చ” “తు” మొదలగు నిపాతలను తగిన స్థానము
లలో ప్రయోగించినపుడు, ఉత్తములైన సహాయులచేత వలె, అర్థసంగతి
అనందిగ్ధముగా ఉండును.

యథా మమ మునిమతమీమాంసాయామ్—

74. సర్వే స్వర్గసుఖార్థినః క్రతుశ్చైతైః ప్రాజ్ఞై ర్యజస్తే జడా
స్తేషాం నాకపురే ప్రయాతి విపులః కాలః క్షణార్ధం చ తత్.
క్షీణే పుణ్యధనే స్థితిర్న తు యథా వేశ్యాగృహే కామినాం
తస్మాన్మోక్షసుఖం సమాశ్రయత ఛోః సత్యం చ నిత్యం చ
యత్.

అత్ర స్వర్గసుఖస్య వేశ్యాభోగవదపసానవిరసచపలతాయాం
ప్రతిపాదితాయాం నిశ్చలమోక్షసుఖస్య నిస్సందేహానిశ్చితా ప్రతిపత్తిః
నిపాతపదోపబృంహితా వాక్యార్థాచిత్యం జనయతి.

“మూడు లందరును స్వర్గసుఖమును కోరుచు ఆడంబరపూర్ణములైన
వందల కొలది యజ్ఞములను చేయుచున్నారు. చీర్ఘమైన వారి కాలము

స్వర్గములో శుద్ధార్థము పఠె గడచిపోవును. అటు పిమ్మట, పుణ్యధనము క్షీణించిన దగుచుండగా, రాములు ధనము క్షీణించిన పిదప వేశ్యా గృహములో ఎట్లు ఉండజాలరో అట్లే, వీరు స్వర్గములో ఉండజాలరు అందుచలన - ఏమోక్షసుఖము సత్యమైనదో, నిత్య మైనదో అట్టి మోక్షసుఖమును ఆశ్రయించుడు."

స్వర్గసుఖము వేశ్యాభోగము పఠె అవసానమునందు విరసమైనది, చపలమైనది అను విషయమును ప్రతిపాదించు ఈ వాక్యమున నిశ్చలమైన మోక్షసుఖము యొక్క నిస్సందేహమును, నిశ్చితమును అయిన జ్ఞానము నిపాతపదములచే పోషింపబడినదై వాక్యార్థముయొక్క దౌచిత్యమును కలిగించుచున్నది.

న తు యథా శ్రీచక్రస్య—

75. దేవో జానాతి సర్వం యదపి చ తదపి బ్రూమహే నీతినిష్ఠం. సార్థం సన్ధాయ జాలా స్తరధరణిభుజా నిర్వృతో బాన్ధవేన. మ్లేచ్ఛాచ్చనుచ్ఛిన్ధి భిన్ధి వ్రతిదినయశో రున్ధి విశ్వం యశోభిః. సోదస్వ స్మృఖలాయాం పరికలయ కరం కిం చ విశ్వచ్ఛరాయామ్. 75.

అత్ర క్షీణిపతిస్తుతిప్రస్తావే "దేవో జానాతి సర్వం యదపి చ తదపి" ఇతి యదుక్తం తత్ర పూర్వాపరపదయో రసమ్బద్ధత్వేన నిరర్థక ఏవ నిరుపయోగశ్చకారః ప్రతతోత్సవ బహుజనభోజనపక్ష్యా అపరిజ్ఞాతః స్వయమేవ మధ్యే సముపవిష్టః పశ్చాదభివ్యక్తః పరం లజ్జాదుర్మనా ఇవానోచిత్యం ప్రతినోతి.

రాని శ్రీచక్రవి శ్లోకము మాత్రము ఉదాహరణము కాదు.

"ప్రభువుగారు అన్నియు ఎరిగియే యున్నను, అట్లయినను, నీతికి

సంబంధించిన విషయమును చెప్పుచున్నాము. బంధువైన జాలాంతరరాజుతో సంధి చేసికొని సుఖముగా నుండుము. మైచ్చులను నశింపచేయుము. ప్రతి దినము అపకీర్తిని తొలగించుము. ప్రపంచమును కీర్తులతో కప్పివేయుము. మరియు, సమద్రము వడ్డఱముగా గల భూవలయముపై పన్నును సంపాదించుము.

వి. “యదపి” అనునది “యద్యపి” అనగా అయినను నను అర్థములో ప్రయోగింపబడినది. ‘తదపి’ అనగా అట్లయినను అని అర్థము. అందుచే ఇచట నున్న ఈ యచ్చబ్ధితచ్చబ్ధములు పరస్పరాన్వితములు కావు. “జాలాంతరధరణి భుజా” అనుదాని అర్థము తెలియలేదు. పాశాంతరమేమైన ఉన్నదేమో? ‘అంతర’ అనుదానికి ‘సరికూర్చులో’ ఉన్న అని అర్థము చెప్పవచ్చును.

ఇచ్చట రాజును స్తుతించు సందర్భమున ప్రయోగించిన “దేవో జానాతి సర్వం యదసి చ తదపి” అనుదానిలోని ‘యదపి’ ‘తదపి’ అనునవి సంబంధము కల పదములు కావు. (దేనిని తెలుసుకొనుచున్నాడో దానిని అను విధమున సంబద్ధపదములు కావు) అందుచే వాటి మధ్య ప్రయోగించిన ‘చ’ అను నిపాతము నిరర్థక మైనది. గొప్ప ఉత్సవములో జరుగుచున్న విందులోని విహుజన పంక్తిలో పిలవకుండగనే వచ్చి కూర్చున్న ఒక అజ్ఞాతవ్యక్తి, అందరికి తెలిసిపోయినతోడనే సిగ్గు పడునట్లు ఉన్నది ఇక్కడ ఈ నిపాతము వచ్చి కూర్చుండుట!

14. కాలౌచిత్యమ్.

కాలౌచిత్యం దర్శయితుమాహ—

కాలౌచిత్యేన యాత్యేవ వాక్యమర్థేన చారుతామ్

జనావర్జనరమ్యేణ వేషేణేవ సతాం వపుః. 26

కాలౌచిత్యప్రయుక్తే నాధేన వాక్యం చారుతామేతి వేష పరిగ్రహేణేవ కాలయోగ్యేన సతామవసరజ్ఞానాం వపుః.

కాలౌచిత్త్యమును చూపుటకై చెప్పుచున్నాడు—

“కాలౌచిత్త్యముతో కూడిన అర్థముచేత వాక్యము, జనులను ఆవర్జిం
చుటచే రమ్యమైన వేషముచేత సత్పురుషుల శరీరము వలె ప్రకాశించును”.

సమయ మెరిగి మనయకొను సత్పురుషుల శరీరము కాలమునకు తగిన
వేషగ్రహణముచేత వలె, వాక్యము కాలముచే ఏర్పడిన ఔచిత్త్యముతో
కూడిన అర్థముచే సౌందర్యమును పొందును.

యథా మమ మునిమతమిమామాంసాయామ్—

76. యోఽభూద్గోపశిశుః పయోదధి శిరశ్చౌరః కరీషంకష

స్తస్యైవద్య జగత్పతే ఖగవతే శౌరే మురారే హరే.

శ్రీవత్సాంజ్ఞ జడైరితి స్తుతిపదైః కర్ణౌ నృణాం పూరితౌ

హీ కాలస్య విపర్యయ ప్రణయినీ పాకక్రియాశ్చర్యభూః.

అత్ర అమర్షవిషవిషమా విష్కారముమూర్ఖజ్ఞా శిశు పాలే
నాభిధీయమానే యత్కేల గోపాలబాలః పయోదధిశిరశ్చౌరః కరీషం
కషోఽభూత్ తస్యైవద్య జగన్నాథాదిభిః స్తుతిపదైర్నృణాం కర్ణౌ
పూరితౌ, హీ బల కాలస్య విపర్యయకాఢిణి పాకక్రియా శ్చర్యభూమి
రితి, తత్ర భూదితి భూతకాలేన ఆశ్చర్యపరిపోషరుచిరమారబ్ధాధిక్షేప
లక్షణం వాక్యౌచిత్త్యం కృతమ్.

వ్యా. నా మునిమత మీమాంసలో ఉదాహరణమెట్లనగా—

“ఏ గొల్లపిల్లవాడు పాలు, పెరుగు, వెన్న అవహరించుచు, పేడ
మోయుచు ఉండేవాడో అతనినే స్తుతించుచు పలకబడుచున్న జగత్పతే! ఖగవతే!
శౌరే! మురారే! హరే! శ్రీవత్సాంక! అను పదములచేత ఈనాడు జనుల
చెవులు మూర్ఛలచేత నింపివేయబడుచున్నవి. ఆహ! విపర్యయమును కలిగించే
(తలక్రిందులుగచేసే) కాలముయొక్క పరిపాకము ఎంత ఆశ్చర్యకర మైనది!”

ఇచట-అమర్ష మనెడు విషమును విషమరీతిలో ఆవిష్కరించుట ద్వారా మరణించదలచిన శిశుపాలుడు ఇట్లుచున్నాడు. ఏ గోపాలబాలకుడు వాలు, పెరుగు, వెన్నదొంగిలించుచు పేడ మోసికొనుచు ఉండెడివాడో అతనినే స్తుతించుచు పలికిన “జగన్నాథ” వంటి పదములచే మనుష్యుల చెవులు నింప బడుచున్నవి. ఆహా! ఇంతటి విపరీతపరిణామములను కలిగించు కాలము యొక్క పాకక్రియ ఎంత ఆశ్చర్యకర మైనది.” “అభూత్” అను భూతకాల ప్రయోగముచే ఆరంభించిన అధిక్షేపమునకు లక్షణమైన వాక్యచిత్యము ఆశ్చర్యపరిపుష్టిచే రుచిర మైనదిగా చేయబడినది.

యథా వా మాలవకువలయస్య—

చ్యుతనుమనసః కున్దాః పుష్పోద్గమైరలసా ద్రుమా
మనసి చ గిరం గృహ్లాస్తీమే కిరన్తి న కోకిలాః,
అథ చ నవితః శీతోల్లాసం లునన్తి మరీచయో
న చ జరతతామాలమ్బన్తే క్లమోదయదాయనీమ్.

అత్ర శిశుతరవసస్తకాన్తోపవన నవరసోల్లాస సూచ్య మాన
మనసిజోత్కణ్ఠావర్ణనాయామ్ ఋతుసద్ధిసముచితాః కున్దాః కుసుమావ
సానశూన్యతనవః, కింశుకాశోకాః కలికోద్గమభరాలసాః, మనసి
కోకిలాః కలకూజితాని అనుసద్గతిః; రవేర్మరీచయః శీతోల్లాస మథ
చ నివారయన్తి, న చ సస్తాపదాయినీం ప్రౌఢతామాలమ్బన్తే ఇత్యు
క్తే వర్తమానకాలపదేష్టేవ హృదయసంవాదసుందరమకాచిత్యం
కిమపా మోదతే.

మరియొక ఉదాహరణము మాలవకువలయువిది ఎట్లనగా—

“కుందలతలు (మొల్లలు) పుష్పశూన్యముగా ఉన్నవి. వృక్షములు పుష్పాల
అవిర్భావముచే బరువెక్కినవి. ఈ కోకిలలు మనస్సుతో ధ్వనిని గ్రహించి

నను పైకి వ్యక్తీకరించుట లేదు. మరియు సూర్యుని కిరణములు చలిని తగ్గించుచున్నవి. కాని అలసటను కలిగించు తీవ్రత్వమును ధరించుటలేదు."

ఇచట - ప్రారంభావస్థలో ఉన్న వసంతర్తువుచేత మనోహర మైన ఉద్యానముల నూతన రసముచే సూచింపబడుచున్న మన్మథోత్కంఠను వర్ణించు సందర్భమున "ఋతు సందికి అనుగుణముగా కుందలతలు పుష్పములు పూయుట మానివేయుటచే అవి కృన్యములుగా ఉన్నవి; కింశుకా శోకాదివృక్షములు పుష్పములు బయలుదేరుటచే బరువెక్కి యున్నవి. కోకిలలు మనస్సులో కూడితములను అనుసంధానము చేసికొనుచున్నవి; సూర్యకిరణములు చలిని తగ్గించుచున్నవి గాని పంశాపము కలిగించునంతగా తీక్షణముగ లేవు; అని వర్తమాన పదములను ప్రయోగించుటలో హృదయ సంవాదముచే (హృదయమునకు హత్తుకొనుటచే) సుందరమైన ఒక విధమైన జౌచిత్రము పరిమళించుచున్నది.

యథా వా భట్టభల్లటస్య-

78. మృత్యోరాస్యమివాతతం ధనురిదం మూర్ఛద్విషాశ్చేషః
శిక్షా సా విజితార్జునా ప్రతిలయం సర్వాజ్ఞలగ్నా గతిః.
అస్త్యః క్రౌర్యమహో శరస్య మధురం హా హారి గీతం ముఖే
వ్యాధస్యాస్య యథా భవిష్యతి తథా మన్యే వనం నిర్మృగమ్.

అత్ర బుద్ధకస్య ధనుః సాయకశిక్షాగతి క్రౌర్యగీతాని తథా
యథా వనం నిర్మృగం భవిష్యతీతి భవిష్యత్కాలః ప్రకృతార్థ పరి
పోషేణ హృదయసం వాదౌచిత్యమాదధాతి.

ఈ ధనస్సు తెరచుకొనిన మృత్యుదేవత ముఖము వలె నున్నది. బాణములు విషమును వెదజల్లుచున్నవి. శిక్ష (శస్త్రాభ్యాసము) అర్జునుని మించి ఉన్నది. ప్రతిలయమునందును (అడుగడుగున) వీని నడక అన్ని

అంగములకును సంబంధించి ఉన్నది. శతుడైన ఈ వ్యాధుని హృదయములో క్రూరత్వము ఉన్నది. ముఖమునందు మాత్రము మనోహరమైన గానము లేళ్ళను ఆవర్తించుటకు ఉన్నది. ఇదంతయు చూడగా వనము మృగ కూన్యము కాగల దని తలచెదను.”

“బుద్ధుకుని ధనస్సు. బాణములు శిష్య. గతి, క్రూరత్వము, గీతము ఇవన్నియు ఎట్లున్నవనగా, వనము మృగకూన్యము కాగలదు”——అని భవిష్యత్కాలప్రయోగము ప్రకృతార్థమునకు పుష్టి చేకూర్చుటచే హృదయ సంవాదోచిత్యమును కలిగించుచున్నది. (మూడు కాలములకు మూడు ఉదాహరణములు చూపబడినవి).

న తు యథా వరాహమిహిరస్య—

79. క్షీణశ్చన్దో విశతి తరణేర్మణ్డలం మాసి మాసి
లభ్యా కాంచితౌ పునరపి కలాం దూరదూరానువర్తి.
సమూర్ణశ్చేత్ కథమపి తదా స్పర్థయోదేతి భానో
రో దౌర్జన్యాద్విరమతి జడో నాపి దైన్యాద్ వ్యరంసీత్.

అత్ర రవేర్మణ్డలం క్షీణః శశీ ప్రతిమాసం ప్రవిశతి తతః
కాంచితౌ పాపాకలాం ప్రాప్య దూరే దూరే భవతి, పరిపూర్ణశ్చ
తస్యైవ స్పర్థయాభ్యుదేతి. దౌర్జన్యాత్ న విరమతి, న చ దైన్యాద్
వ్యరంసీత్ ఇతి, ఏతే ‘విరమతి’ ‘వ్యరంసీత్’ ఇతి పరస్పరాసంగతం
కాలపదద్వయం చంద్రస్య సదృశయోః దౌర్జన్యదైన్యయోః సర్వ
కాలమభినిర్వృత్తయోః యదుపన్యస్తం త వ్యరంసీత్రత్ ఇతి
విరుద్ధార్థత్వాదనుచితమేవ.

కాని వరాహమిహిరుని శ్లోకము మాత్రము ఉదాహరణము కాదు—

“క్షీణుడైన (ధనము కోల్పోయిన అని మరియొక అర్థము) చంద్రుడు.

ప్రతిమానమునందును సూర్యమండలమును ప్రవేశించును. మరల ఏదో ఒక కలను (స్వల్పకాల మని మరియొక అర్థము) పొంది దూరదూరముగా (సూర్యుని) అనునలించును. ఏదియో విధముగ సంపూర్ణమైనచో అప్పుడు సూర్యునితో స్పర్శ చేయుచు (పోటీపడుచు) ఉదయించును. (సూర్యుడస్తమించు సమయమున తాను ఉదయించును.) ఈజడుడు (జడస్వభావంగల దుష్టుడు, చల్లనివాడు అని రెండర్థములు) దౌర్జన్యమునుంచి విరమించడు; దైన్యమునుండికూడ విరమించలేదు”

“చంద్రుడు క్షీణించినపుడు ప్రతిమానమునందును సూర్య మండలమును ప్రవేశించును. వానినుంచి ఒక ఆప్యాయక కళను (తృప్తిని కలిగించు లేదా నింపు కళను) పొంది దూరదూరముగా తిరుగును. పరిపూర్ణమైన ఆ సూర్యునితో పోటీగా ఉదయించును. ఈ విధముగ దౌర్జన్యమునుంచి విరమించుటలేదు”. అని చెప్పిన ఈ వాక్యమునందు “విరమతి” (వర్తమాన కాలక్రియ) “వ్యరంసీత్” (భూతకాలక్రియ) అను పరస్పర విరుద్ధకాలములను బోధించు సదద్యయము ప్రయోగింపబడినది. చంద్రుని దౌర్జన్య దైన్యములు సర్వకాలములందును కొనసాగుచునే ఉండగా ‘వ్యరంసీత్’ అను భూతకాలప్రయోగము విరుద్ధార్థబోధకమగుటచే అనుచితమే. (ఇవట క్షేమేంద్రుని వాక్యనిర్మాణము విసంఘటముగ ఉన్నది. పాఠలోపమేదైన ఉండవచ్చు).

15. దేశాచార్యమ్.

దేశాచార్యం దగ్ధయితు మాహ—

దేశాచార్యేన కావ్యార్థః ససంవాదేన శోభతే

పరం పరిచయాశంసీ వ్యవహారః సతామివ.

27.

దేశవిషయశాచార్యేన హృదయసంవాదినా కావ్యార్థః సతాం వ్యవహార ఇవ పరిచయసూచకః శోభతే. యథా భట్టభవభూతే—

దేశోచిత్యమును చూపుటకు చెప్పచున్నాడు—

“సంవాదముతో కూడిన దేశోచిత్యముచేత, కావ్యార్థ పరిచయము సంవాదముతో కూడిన దేశోచిత్యముచేత పరిచయమును సూచించు, సత్పురుషుల వ్యవహారము వలె ఎక్కువ ప్రకాశించును.”

హృదయసంవాది యైన దేశ విషయకమగు ఔచిత్యము చేత, కావ్యార్థము, పరిచయ సూచకమగు సత్పురుషుల వ్యవహారము వలె (లేదా సత్పురుషులవ్యవహారము వలె పరిచయసూచకమై) శోభించును.

వి. సంవాద మనగా హృదయమునకు సరిగా (అంగీకారయోగ్యముగా) ఉండుట. దేశానుగుణముగ వర్ణించినచో, వర్ణింపబడుచున్న దేశముతో కవికి పరిచయమున్నట్లు తెలియును. సత్పురుషుల వ్యవహారము కూడ దేశానుకూలముగ నుండి పరిచయమును సూచించును.

ఉదాహరణమునకు భట్టభవభూతి శ్లోక మెట్లనగా—

80. పురా యత్ర సోతః పులినమధునా తత్ర సరితాం
విపర్యాసం యాతో ఘనవిరలభావః క్షీతిరుహమ్.
బహోద్భృష్టం కాలాదపరమివ మన్యే వనమిదం
నివేశః శైలానాం తదిదమితి బుద్ధిం ద్రధయతి (ఉ.రా. 2.27)

అత్ర బహుభిర్వర్షసహస్రైరతిక్రాంతైః శమ్భూకవధప్రసక్తేన దణ్ణకారణ్యం రామః పూర్వపరిచితం పునః ప్రవిష్టః సమన్తాదపరోక్ష్య ఏవం బ్రూతే “పురా యత్ర నదీనాం ప్రవాహస్త్రతేదానీం తటమ్, వృక్షాణాం ఘనవిరలత్వే విపర్యయశ్చిరాద్భృష్టం వనమిదమపూర్వమివ మన్యేపర్వతసన్నివేశస్తు తదేవైతదితి బుద్ధిం స్థిరీకరోతి” ఇత్యుక్తే చిరకాలవిర్యయ పరివృత్త సంస్థానకానవపర్ణసయా హృదయ సంవాదీ దేశస్వభావః పరమాచిత్యం ప్రద్యోతయతి.

“పూర్వము నదీప్రవాహ మున్న చోట ఇప్పుడు ఇసుక తిన్నె ఉన్నది.

వృక్షములు దట్టముగాను, పల్చగాను ఉండుటలో మార్పు వచ్చినది. చాల కాలము తరవాత చూడబడిన ఈ వనము ముయొక వనమా అన్నట్లున్నది, కాని పర్వతముల స్థితి మాత్రము ఆ వనమే ఇది అను బుద్ధిని దృఢీకరించుచున్నది."

అనేకవర్షసహస్రములు గడచిన పిమ్మట శ్రీరాముడు శంఖాకవధ ప్రసంగముచే పూర్వ పరిచిత మైన దండకారణ్యమును ప్రవేశించి, నలుమూలల పరికించి, ఇట్లనుచున్నాడు - "పూర్వము నదీప్రవాహ మున్న చోట ఇప్పుడు ఇసుక తిన్నెలు ఏర్పడినవి. వృక్షముల ఘనత్వవిరలత్వములలో మార్పు వచ్చినది. చిరకాలమునకు చూచిన ఈ వనము క్రొత్తదని అనుకొనుచున్నాను. కాని పర్వతముల సంనివేశము (స్థితి) ఇది అదియే అన్న బుద్ధిని స్థిరముచేయుచున్నది." ఈ విధముగ చాల కాలము గడచిపోవుటచే మారిపోయిన సంస్థానము (వస్తువుల స్థితి) గల కాననమును వర్ణించుటచే హృదయ సంవాది యైన దేశస్వభావము ఎక్కువ ఔచిత్యమును ప్రకాశింప చేయుచున్నది.

న తు యథా రాజశేఖరస్య—

81. కర్ణాటదశనాక్కితః శితమహారాష్ట్రీకటాక్షాహతః

ప్రౌఢాస్థిస్తనపీఠితః ప్రణయినీ భూభక్తివిత్రానితః.

లాటీ బాహువివేష్టితశ్చ మలయస్త్రీతర్జనీ తర్జితః

సోఽయం సంప్రతి రాజశేఖరకవిర్వారాణసీం వాఙ్మతి.

అత్ర కర్ణాటమహారాష్ట్రాస్థిలాటమలయలలనాసంభోగసుభగః
కాలేన గలితరాగమోహః సంప్రతి రాజశేఖరకవిః వారాణసీం
గన్తుమిచ్ఛతీత్యుక్తే శృంగారసతరణ్ణితవరాక్షనాప్రసజ్జేఽనగ్గవిరగ్గల
దక్షిణాపథదేశోద్దేశమధ్యే ప్రణయినీ భూభక్తి విత్రానిత ఇతి
దేశోపలక్షణవిరహితకేవలప్రణయినీపదేన దేశౌచిత్యముపచితమవ్యను
చితతాం సీతమ్.

కాని రాజశేఖరుని శ్లోకము మాత్రము ఉదాహరణము కాదు.

“కర్ణాటకామినుల దంతములచే చిహ్నితుడును, మహారాష్ట్రమహిళల వాడియైన క్రీకంటిచూషలచే గ్రుచ్చబడినవాడును, ప్రాధలైన ఆంధ్రదేశ యువతుల స్తనములచే పీడింపబడినవాడును, ప్రియురాండ్ర కనుబొమ్మల విరుపుచే భయపెట్టబడినవాడును, లాటదేశ యువతుల బాహువులచే చుట్టబడిన వాడును, మలయప్రాంతీయస్త్రీల తర్జనులచే (చూషడువ్రేలు. దాని ఆనలు అర్థము జడిపించు వ్రేలు అని) జడిపించబడినవాడును ఆగు ఆ రాజశేఖర కవి ఈ నాడు వారాణసీనివాసమును కోరుచున్నాడు”.

కర్ణాట-మహారాష్ట్ర-ఆంధ్ర-లాట-మలయప్రాంతీయ యువతుల సంభోగ భాగ్యమును పొందిన రాజశేఖరకవి కాలక్రమమున రాగమోహము లుడిగి పోవుటతో, ఇపు డిక వారణాసికి పోవలె ను కోరుచున్నాడు అని చెప్పు ఈ సందర్భమున శృంగారరసతరంగితవరాంగనలను గూర్చి చెప్పుచు, నిర్దేశించిన, మన్మథవ్యాపారమున అడ్డు లేని దక్షిణాపథమునకు చెందిన దేశముల పేర్ల మధ్య “వణయినీ భూభగ్గవిత్రాపితః” అని, దేశము పేరేదియు చెప్ప కుండగా కేవలప్రణయినీపదమును ప్రయోగించుటచే, అంతవరకును పెంపొందిన దేశౌచిత్యమునకు అనుచితత్వము ఏర్పడినది.

వి. “వణయినీభూభగ్గవిత్రాపితః” అనుటకుబదులు మరి యొక దేశముపేరేదైనచెప్పి, అచటి స్త్రీల భూభంగముచే భయపెట్టబడినవాడు అని చెప్పినచో దేశౌచిత్యము బాగుండెడిది అని భావము.

16. కులౌచిత్యమ్

కులౌచిత్యం దర్శయితు మాహ—

కులౌపచితమాచిత్యం విశేషోత్కర్ష కారణమ్

కావ్యస్య పురుషస్యేవ ప్రియం ప్రాయః సచేతసామ్. 28.

పురుషస్యేవ కావ్యస్య కులౌన్నతమాచిత్యం సవిశేషోత్కర్ష జనకం ప్రాయేణ బాహుల్యేన సహృదయానామభిమతమ్.

కులౌచిత్యమును చూపుటకు చెప్పుచున్నాడు.

“పురుషునకు వలె, కావ్యమునకు విశేషోత్కర్షణ కలిగించుటకు కారణమైన కులముచే కలిగింపబడిన ఔచిత్యము, సాధారణముగా సహృదయులకు ప్రിയ మగును.”

కులౌన్నత మైన ఔచిత్యము, పురుషునకు వలె కావ్యమునకు అతి విశిష్ట మైన ఉత్కర్షణ కలిగించుచు, చాలవరకు, సహృదయులకు ప్రിയముగా నుండును.

యథా కాలిదాసస్య—

82. అథ స విషయవ్యావృత్తాత్త్వా యథావిధి సూనవే
నృపతికకుదం దత్త్వా యూచే సితాతపవారణమ్.
మునిపనతరుచ్ఛాయాం దేవ్యా తయా సహ శ్శిశియే
గలితవయసామిత్స్యాకూణామిదం హి కులవ్రతమ్

(రఘు. 3-70)

అత్ర “స రాజా వృద్ధస్తరుణాయ సూనవే రాజ్యం ప్రతిపాద్య తయా దేవ్యా సహ తపోవనం భజే. విరక్తచేతసామిత్స్యాకూణా మస్తే హి కులవ్రతమిదమేవ” ఇత్యుక్తే భూతవర్తమానభావినాం తద్వం శ్యానామాచిత్యమున్మీలితమ్.

ఉదాహరణమునకు కాలిదాసుని శ్లోక మెట్లనగా—

“పిమ్మట ఆదిలీపమహారాజు, యువకుడైన కుమారునకు రాజచిహ్నమైన శ్వేతచ్ఛత్రమును యథాశాస్త్రముగా ఇచ్చి, ఆ సుదక్షిణాదేవితో కూడ తపోవనములలోని వృక్షముల బాగాను ఆశ్రయించెను. వయస్సు గడచిన ఇజ్యైకువంశరాజులు ఆచరించు కులవ్రత మిదియే కదా.”

ఇచట— “వృద్ధుడైన ఆ రాజు, యువకుడైన కుమారునకు రాజ్యము

నిచ్చి ఆ దేవితో కూడ తపోవనమును చేరెను; విరక్త మైన మనస్సు గల ఇజ్జెకుపంశరాజులు చివరకు అనుసరించు కులవ్రతము ఇదియే కదా?" అని చెప్పుటలో భూతవర్తమానభవిష్యత్కాలములకు చెందిన ఆ ఇజ్జెకుపంశరాజుల ఔచిత్యము ప్రకాశిత మగుచున్నది.

న తు యథా యశోవర్మ దేవస్య—

రిగి. ఉత్పత్తిర్భణ్ణకులే యదభీష్టం తత్పదం సమాక్రాంతమ్
భోగాస్తథాపి దైవాత్ సక్యదపి భోక్తుం న లభ్యస్తే.

అత్ర మమోత్పత్తిర్భణ్ణకులే, సమీహితపదాక్రమణం చ నిష్పన్నమ్. తథాపి దైవార్పితప్రియావిప్రయోగాద్ భోగాభోక్తుం న లభ్యస్తే ఇత్యభిహితే స్వసంవేద్యమేవ భణ్ణకులమన్యత్రాప్రసిద్ధం స్వయమేవ నిర్దిశ్యమానముత్కర్షవిశేషణవిరహితకేవలపదోపాదానేన నిర్లక్షతయా నిరౌచిత్యమేవ, ఇజ్జెకుకులస్య తు విర్విశేషణాత్వమువపద్యత ఏవ త్రిభువనప్రసిద్ధాచిత్యచరిత్రత్వాత్.

కాని యశోవర్మదేవుని శ్లోకము మాత్రము ఉదాహరణము కాదు.

“పుట్టినది భండకులములో. ఇష్టమైన పదవి పొందబడినది ఐనను, భోగములు ఒక్కమార్తె నను అనుభవించుటకు కుదురుట లేదు.”

ఇచట. నేను భండకులంలో పుట్టినాను. కావలె ననుకొన్న పదవి లభించినది ఐనను, దైవవశముచే కలిగిన ప్రియావిప్రయోగమువలన, భోగాలను అనుభవించుటకు కుదురుట లేదు” అని చెప్పబడినది. భండకులమును గూర్చి తనకు తప్ప ఇతరుల కెవ్వరికిని తెలియదు. ఆ కులమునకు వంబించించిన ఉత్కర్షను చెప్పగలిగిన విశేషణపద మేదియు ప్రయోగించలేదు. అందుచే విశేషణరహిత మగు ఈ భండపదము నిర్లక్షకము; అనుచితము.

ఇత్వేకుకులచరిత్ర త్రిభువనప్రసిద్ధ మగుటచేవిశేషణ మేదియు ప్రయోగింపక పోయినను యుక్తమే.

17. వ్రతేచిత్వమ్

వ్రతేచిత్వం దర్శయితుమాహ—

కావ్యార్థః సాధువాదార్హః సద్వ్రతేచిత్వగౌరవాత్
సన్తోషనిర్భరం భక్త్యా కరోతి జనమానసమ్.

29

కావ్యార్థః సముచితవ్రతగౌరవాత్ సాధువాదయోగ్యః సన్తోష పూర్ణం జనమనః కరోతి. భక్తిః విచ్ఛిత్తిః.

వ్రతేచిత్వమును చూపుటకు చెప్పచున్నాడు—

“మంచి వ్రతేచిత్వముయొక్క గౌరవమువలన కావ్యార్థము సాధువాద మునకు (‘బాగున్నది’ అను మాటకు) తగినదై, సౌందర్యముచే, జనుల మన స్సును సంతోషపూర్ణమును చేయును ”

కావ్యార్థము, తగిన వ్రతగౌరవమువలన, సాధువాదమునకు తగినదై, జనుల మనస్సును సంతోషముతో నింపును. ‘భక్తి’ అనగా విచ్ఛిత్తి (సౌంద ర్యము).

యథా మమ ముక్తావలీకావ్యే—

84. అత్ర వల్కులజుషః పలాశినః
పుష్పరేణుభరభస్మభూషితాః
లోలభృంగవలయాక్షమాలికాః.
తాపసా ఇవ విభాన్తి పాదపాః.

అత్ర తపోధనోచితవ్రతవ్యజ్ఞకవల్కుల భస్మాక్షమూత్రవణయి

పాదపవర్ణనాయామచేతనానామపి శమనమయవిమలచిత్తవృత్తిః
ఔచిత్యముపజపయతి

ఉదాహరణముగా నా ముక్తావలీకావ్యములోని శ్లోక మెట్లనగా—

“వల్కలములను (బెరడు, నారచీర అని రెండర్థములు) ధరించినవి,
వలాశములు (వలాశవృక్షములు, వలాశవమిధలు లేదా దండములు) కలవి.
పుష్పవరాగముల భార మనెడు భవ్యముచే పూయబడినవి, చంచల మైన
తుమ్మెదల వలయములే జపమాలగా కలవి అయిన వృక్షములు తాపసుల వలె
ప్రకాశించుచున్నవి.”

ఇచట - తపోధనులకు ఉచితమైన వ్రతమును త్యజింపచేయు వల్క-
లములందును భవ్యమునందును, అక్షసూత్రమునందును ప్రణయముగల
వృక్షములను వర్ణించునపుడు అచేతనము లగు వృక్షములకు కూడ శమనమ-
యమున నిర్మల మగు చిత్తవృత్తి యున్నట్లు చెప్పుట ఔచిత్యమును కలిగించు-
చున్నది

స తు యథా దీపకన్య—

85. పుణ్యే గ్రామే వనే వా మహతి సితపటచ్ఛన్నచాలికపాలీ
మాదాయ న్యాయగర్భద్విజహృతహృతభుగ్ధామధూమోపకణ్ఠమ్.
ద్వారం ద్వారం ప్రవృత్తో వరముదరదరీపూరణాయ ఊదారో
మానీ ప్రాణీ సనాథో న పునరనుదినం తుల్యకుల్యేషు దీపక.

అత్ర వైరాగ్యనిరర్గలవర్ణనాయాం భిక్షాకపాలీమాదాయ
క్షుత్తామః కుక్షీపూరణాయ ప్రవృత్తో మానీ వరం, ద్వారం ద్వారం
యష్టినివిష్టపాణిః పరిభ్రాంతో న పునరనిశం తుల్యకుల్యేషు దీప ఇత్యు-
క్తే సహజప్రశమవిమలమానసవిశ్రాంతిసంతోషముత్సృజ్య తుల్య
కుల్యద్వేషవిజగపాపరమేవ వాక్యం భృశమనౌచిత్యముద్భావయతి.

వరమేతేత్ తీవ్రతరకష్టం న తు స్వజనదైన్యయాచనమితి సంసార
గ్రస్థిబద్ధాభిమానోపన్యాసః.

కాని దీపకుని శ్లోకము మాత్రము ఉదాహరణము కాదు.

“అత్మాభిమానము కలవాడు, ఆకలితో బాధపడుచున్నప్పుడు, పుణ్య
మైన గ్రామమునందుగాని, పెద్ద వనము నందు గాని, తెల్లని బట్టచే కప్ప
బడిన అంచులు గల కపాలమును చేతిలో ధరించి, న్యాయము గర్భమునందు
గల (ధర్మప్రవర్తనగల) ద్విజులు హోమము చేయగా ఆ ధూమముచే ధూమ్ర
వర్ణ మైన నమీవప్రాంతము గల ప్రతీద్వారమువద్దకును తిరిగి తన పొట్ట
నింపుకొనుట మంచిది కాని, ఎవరో పోషించే వాడున్నను, సమాన కులము
నకు చెందినవారి మధ్య దీనుడై జీవించుట తగినదికాదు.”

వైరాగ్యమును నిర్గులముగా వర్ణించు ఈ పుట్టమున, ఆకలితో బాధ
పడుచు పొట్టనింపుకొనుటకై ఉద్యుక్తుడైన మానవంతుడు భిక్షకపాలమును
ధరించి, దండమును చేత బట్టుకొని, ప్రతిగుమ్మమువద్దను తిరుగుట మంచిది
కాని తనవారిలో దీనుడుగా ఉండుట మంచిది కాదు అని చెప్పబడుచున్నది.
కాని ఈ వాక్యము సహజమైన ప్రశమముచేత నిర్మలమైన మనస్సుయొక్క
విశ్రాంతి సంతోషమును చెప్పుటకు బదులు, తన కులమువారి యెడ ద్వేష
ముచే దానిని తప్పించుకొను ప్రయత్నమును మాత్రమే బోధించుచున్నది.
గాన ఎక్కువ అనౌచిత్యమును కలిగించుచున్నది దైన్యముతో స్వజనమును
యాచించుటకు బదులు ఈ తీవ్రకష్టమును అనుభవించుటయే మంచిది అని
చెప్పుటలో సాంసారిక బంధముచే అభిమానమునే ప్రకటించి నటనది. (కాని
వైరాగ్యము దృఢీకరించినట్లు కాదు అని భావము. అందుచే ఈత డవలం
బించదలచిన ప్రతములో ఔచిత్యమేమియు లేదు గాన ఇది ప్రశానౌచిత్యమున
కుదాహరణము).

18. తత్త్వచిత్త్యమ్

తత్త్వచిత్త్యం దర్శయితుమాహ—

కావ్యం హృదయసంవాది సత్యప్రత్యయశ్చయాత్

తత్త్వోచితాభిధానేన యాత్యుపాదేయతాం కవేః

30

తత్త్వోచితాభ్యానేన కవేః సూక్తం సత్యప్రత్యయస్థైర్యాత్

సంవాది గృహ్యతాం యాతి.

తత్త్వోచిత్యమును చూపుటకై చెప్పుచున్నాడు—

“తత్త్వమునకు (యథార్థస్థితికి) ఉచితమైన రీతిలో చెప్పుటచే, సత్యమనే నిశ్చయజ్ఞానమువలన, కవియొక్క కావ్యము హృదయమునకు నచ్చినదై ఉపాదేయ మగును.

తత్త్వమునకు ఉచితముగ చెప్పుటచే కవియొక్క సూక్తము (కావ్యము) సత్య మనెడు జ్ఞానము స్థిర మగుట వలన, హృదయసంవాదియై గ్రాహ్యముగ ఉండును.

యథా మమ బౌద్ధావదానలతికాయామ్—

81. దివి భువి ఫణిలోకే శైశవే యావనే వా
జరిసి విధనకాలే గర్భశయ్యాశ్రయే వా
సహగమనసహిష్ణోః సర్వథా దేహభాజాం
న హి భవతి వినాశః కర్మణః ప్రాక్తనస్య.

ప్రాక్తనస్య కర్మణః త్రైలోక్యే, శైశవయావనవృద్ధత్వా
వస్థాసు దేహినాం సహగమనే సమర్థత్వాత్ న వినాశోఽస్తి ఇత్యుక్తే
నిఃసంశయసకలజనహృదయ సంవాదితత్త్వాభ్యానమహాచిత్త్యం ఖ్యా
వయతి.

నా బౌద్ధావదానలతికలో ఎట్లనగా—

ప్రాణుల పూర్వజన్మపంచిత మైన కర్మ స్వర్గములో కాని, భూలోకములో

కాని పాతాళములో కాని, బాల్యములో కాని, యౌవనములో కాని, వార్ధకములో కాని, మరణసమయములో కాని, గర్భశయ్యలో ఉన్నప్పుడు గాని సహగమనముచేయ (అనుసరింప) నమర్థమైనది. అట్టి కర్మ ఏ విధమున నైనను నశించదు”.

ఇచట—పూర్వజన్మలో చేసిన కర్మ మూడు లోకములలో కాని, శైశవ యౌవనవృద్ధావస్థలలో కాని ప్రాణులను వెన్నంటుచునే ఉండుటకు నమర్థమైనది. దానికి (అనుభవించవలసినదే కాని) వినాశము లేదు అని చెప్పుట పకలమానవుల హృదయములకును నిస్సంశయముగా అంగీకారయోగ్యమైన తత్త్వమును ప్రతిపాదించుచు ఔచిత్యము కలదిగ ఉన్నది.

న తు యథా మాఘస్య—

87. బుభుక్షితైర్వ్యాకరణం న భుజ్యతే.

పిపాసితైః కావ్యరసో న పీయతే.

న విద్యయా కేచిదుద్భృతం కులం

హిరణ్యమేవార్జయ నిష్ఫలాః కలాః.

అత్ర అర్థార్థితాపరత్వేన దనమేవార్జయ, క్షుధితైర్వ్యాకరణం న భుజ్యతే, న కావ్యరసః పిపాసితైః పీయతే; న విద్యయా కులం కేన చిదుద్భృతమిత్యుక్తే సర్వమేతద్దారిద్యదైన్యవిద్రుతదైర్యకాతరతయా తత్త్వవిరహితం విపరీతము పన్యస్తమ్. అనౌచిత్యం సువ్యక్తమేవ. విద్యానామేవ సర్వసాపత్ప్రసవినీనాం కులోద్ధరణక్షమత్వనాన్యస్య.

కాని మాఘుని శ్లోకము మాత్రము ఉదాహరణము కాదు—

“ఆకలికొన్నవారు వ్యాకరణము తినరు. దప్పికొన్నవారు కావ్యరసమును త్రాగరు విద్యచేత ఎవ్వరును కులమును ఉద్ధరించలేదు. బంగారమునే

సంపాదించుము. కళలన్నియు వ్యర్థములు”.

ఇచట—ధనసంపాదనమే ఉత్తమము అని చెప్పుచు, “ఆకలిగొన్న వారు వ్యాకరణమును తినరు; దప్పికొన్నవారు కావ్యరసమును త్రాగరు విద్యచేత కులమును ఉద్ధరించినవారెవరును లేరు ధనమునే సంపాదించుము” అని చేయు ఈ బోధ అంశము దారిద్ర్యమువలన కలిగిన దైన్యముచే దైర్యము తొలగిపోయిన పిరికివానిచే చేయబడినది. తత్త్వజ్ఞానము మైనది. విపరీతమైనది అందుచేత అనాచిత్యము స్పష్టమే కులమును ఉద్ధరించు శక్తి సర్వసంపదలను ఇవ్వగలిగిన విద్యలకు మాత్రమే ఉన్నది

19. సత్త్వచిత్త్యమ్

సత్త్వచిత్త్యం దర్శయితుమాహ—

చమత్కారం కరోత్యేన వచః సత్త్వచిత్తం కవేః

విచారరుచిరోదారచరితం సుమతేన.

31

సత్త్వచిత్తం కవేర్వచశ్చమత్కారం కరోతి సుమతేన
విచార్య మాణం రుచిరముదారచరితమ్.

సత్త్వచిత్త్యమును చూపుటకు చెప్పుచున్నాడు—

“సత్త్వమునకు తగిన విధముగా ఉన్న కవియొక్క వాక్కు, బుద్ధి మంతుని యొక్క ఆలోచనచే అందమైన ఉదారచరితము వలె, చమత్కారమును కలిగించును.”

ఆలోచించినకొలది రుచిరముగా ఉండు బుద్ధిమంతుని ఉదారచరితము వలె సత్త్వచిత్తమైన కవివాక్కు చమత్కారమును కలిగించును.

వి. సత్త్వ మనగా ఎట్టి పరిస్థితులందును చలించని స్థైర్యము.

మమ చిత్రభారతే నాటకే—

స్త్రోద్దామ ప్రసరసలిలాపూరితతనుః

స్ఫోతజ్వాలా నిబిడ బడబాగ్నిక్షతజలః.

ర్పం నో దైన్యం స్పృశతి బహుసత్త్వః పతిరపా

స్థానాం భేదాద్ భవతి వికృతిర్నైవ మహతామ్.

పయోధివ్యవదేశేన యుధిష్ఠిరస్య సత్త్వోత్కర్షేభిధీయ
హ్వరప్రవర్ధితతనుర్వడబాగ్నినిష్ఠీ తశ్చ, నో శ్లేశం న
ర్విపులసత్త్వః స్పృశతి, న హ్యవస్థానాం భేదాన్మహా
వికారో భవతీత్యుక్తే గమ్భీరధీరా సత్త్వవృత్తిరాచిత్య

త్రభారతనాటకములో ఎట్లనగా—

కనదుల జలసముదాయముచే నింపబడిన శరీరముగలవాడును,
న్న. అతివిశాలమైనజ్వాలలతో నిండిన బడబాగ్నిచే త్రాగివేయ
కలవాడును అగు గొప్ప శక్తిగల సముద్రుడు, గర్వమును కాని,
కాని పొందుటలేదు. అవస్థాభేదముచే మహాత్ములు వికారమును

సముద్ర మనెడు మిషచే యుధిష్ఠిరుని సర్వోత్కర్ష వర్ణించుటకై,
ములచే వృద్ధిపొందించబడిన శరీరము కలదియు, బడబాగ్నిచే
డిన నీరు కలదియు అగు సముద్రము, అత్యధికసత్త్వము కలది
వ్వపడుటలేదు; దైన్యము చెందుట లేదు; అవస్థలు మారినను
రో వికారము కలుగదు కదా అని చెప్పుటలో గంభీరమును ధీర
ంన సత్త్వవృత్తి ఔచిత్యమును పెంపొందించు చున్నది.

ఋ యథా భట్టేన్దురాజస్య—

89. ఆశ్చర్యం వడవానలః స భగవానాశ్చర్యమమౌభానిధి
 ర్యత్కర్మాతిశయం విచిన్త్య మనసః కమ్పః సముత్పద్యతే.
 ఏకస్యాశయఘస్కరస్య పిబత స్తప్తిర్న జాతా జలై
 రన్యస్యాపి మహాత్మనో న పపుషి స్వల్పేషి జాతః శ్రమః.

అత్ర వడవానల సముద్రయోః సత్త్వమహత్త్వే వక్ష్యమాణే
 అతివిపులాశయత్వాదేకస్య పిబతః పయోభిస్తప్తిన్న జాతా. ద్వి
 తీయస్య తదుపజీవ్యమానస్య న మనాగపి ఖేదః; తదేతదుభయ
 మాశ్చర్యమిత్యుక్తే నిఃసంతోషతయా సతతయాచకస్య న బడబాగ్నేః
 లజ్జా, న చ జలనిధేగాశ్రితై కాధిపూరణసామర్థ్యమిన్యత్యే సత్త్వ
 స్తుతిః అనౌచిత్యమావహతి.

కాని భట్టేందురాజా శ్లోకముమాత్రమే దాహరణముకాదు.

“బడబాగ్ని ఒక ఆశ్చర్యము. పూజ్యమైన ఆ సముద్రము (మరొక)
 ఆశ్చర్యము. ఈ రెండును చేయు వనుల అతిశయమును ఆలోచించగనే
 మనస్సులో కంపము బయలుదేరుతున్నది. గర్భములోనే ఉండి తినివేసే ఒక
 దానికి (బడబానలమునకు) ఎంతత్రాగిననుజలములచేత తృప్తియే కలుగుట
 లేదు. రెండవ మహాత్మునికి (మహాశరీరముగల రెండవదానికి) శరీరములో
 స్వల్పమైనను శ్రమ కలుగుటలేదు.”

ఇచట-బడబానలసముద్రముల సత్త్వమహత్త్వమును వర్ణించవలె
 ననెడు అభిప్రాయముతో-అతివిశాలమైన గర్భము కలదగుటచే ఒకదానికి
 ఎన్ని నీళ్ళు త్రాగినను తృప్తి కలుగుటలేదు; దానిచే ఉపజీవ్యమాన మైన
 (ఒకరు జీవింతుటకు ఆధారమైనది ఉపజీవ్యమానము) రెండవదానికి కొంచె
 మైనను ఖేదములేదు. ఈ రెండును చాల ఆశ్చర్యకరము లైన విషయములు
 అని చెప్పబడుచున్నది. ఇట్లు చెప్పుటలో, సంతృప్తి లేకపోవుటచే ఎల
 ప్పడును యాచకుడుగనే ఉన్న బడబాగ్నికి విగ్గు లేదు. తనను ఆశ్రయించిన

ఆ ఒక్క యాచకుని ప.త్వప్తిపరచు శక్తి నముద్రమునకు లేదు అని పర్యవ. సిండుటచే సత్త్వము లేని పరిస్థితులలో సత్త్వమున్నట్లు స్తుతించుట ఆనాచిత్య మును కలిగించుచున్నది.

20. అభిప్రాయాచిత్యమ్.

అభిప్రాయాచిత్యం దర్శయితుమాహ—

అకదర్శనయా సూక్తమభిప్రాయసమర్పకమ్.

చిత్త మావర్జయత్తేవ సతాం స్వస్థమివార్జవమ్. 32.

అక్లేశేనాభిప్రాయసమర్పకం కావ్యం హృదయమావర్జయతి సజ్జనానాం నిర్మల మార్జవమివ.

అభిప్రాయాచిత్యమును చూపుటకై చెప్పచున్నాడు—

“శ్రమకలిగించకుండగా అభిప్రాయమును వ్యక్తము చేయు కావ్యము, నిశ్చలమైన నత్పురుషుల ఆర్జవము వలె, చిత్తమును ఆకర్షించితీదును.”

క్లేశము లేకుండగా అభిప్రాయమును తెలుపు కావ్యము. సజ్జనులలో ఉండు నిర్మలమైన ఆర్జవము వలె, హృదయమును వశము చేశకొనును.

యథా దీపకస్య—

90. శ్లేష్మాఙ్గిగ్రహదారితో త్రరకరో జ్ఞాఙ్కప్రకౌష్ఠాస్తర
శ్చాత్రమాధరపాణిపాదనయనప్రాస్తాః పృథూరస్థలః.
మన్యేయం ద్విజమధ్యగో నృపసుతః కోఽవ్యత్ర నిశశబ్దలః
పుత్రేవం యది కోవ్యమేతు సుకృతైః ప్రాప్తో విశేషాఙ్గిః.

అత్ర స్వైరరమణీ రమణీయం దివసావసానే యువానం
పథికమాలోక్య అభిప్రాయనూచకం జననీమేవం బ్రూతే—యదసా

రాజపుత్రాకృతిః, శ్రేష్ఠగ్రహనారాచ పరిచయోచితః, సాయం సమయే ప్రాప్తః ఇత్యుక్తే మాత్రాపి అభిప్రాయపూరిత మభిహితమ్-
పుత్రి యద్యేవం తత్కృష్టాజ్ఞం । పవిత్రతః; సుశ్రుతైర్విశేషోఽతిథిః
ప్రాప్తః పూజ్యః ఇత్యనేన స్ఫుటాభిప్రాయసూచకమౌచిత్యముపచితం
చ కాస్తి.

ఉదాహరణముగా దీపకుని శ్లోకము ఎట్లనగా—

“తల్లి దేగలను (వాటి) కాళ్ళతో పట్టుకొనుటచే చీల్చబడిన చేతి పై
భాగము కలవాడును; నారి గుర్తులు గల ముంజేయి కలవాడును, ఎఱ్ఱని
అపరము, హస్తములు పాదములు నేత్రాంతములు కలవాడును, వికాలమైన
వక్షఃస్థలము కలవాడును. బ్రాహ్మణుల మధ్య నున్న ఈత దెవడో దారి
బత్తెము రేచి రాజ కుమారుడు వలె నున్నాడు. పుత్రీ! అటు లైనచో పుణ్య
ములచే లభించిన ఈ విశేషాతిథి గదిలోనికి వచ్చు గాక.”

ఇచట—ఒక నైవేరిజీ, సాయంకాలమున ఒక సుందరుడైన పాండ
యువకుని జూచి అభిప్రాయసూచకముగా తల్లితో ఇట్లు చెప్పుచున్నది.—“దేగ
లను పట్టుకొనుట నారాచభాణముల ప్రయోగము వంటి వనులు చేయుటకు
అలవాటు పడినవాడును, రాజపుత్రాకారముగలవాడును అగు ఇతడెవడో
సాయంసమయమున వచ్చినాడు.” ఆ మాట విని తల్లి కూడ ఆమె అభి
ప్రాయమును పూరిచునట్లు — “పుత్రీ! అట్లైనచో ఆతనిని గదిలోనికి ప్రవేశ
పెట్టుము. పుణ్యములచే లభించిన విశేషాతిథిని పూజించవలెను” అని
వల్కెను. ఈ విధముగా (ఆ ఇరువురి) అభిప్రాయములను స్పష్టముగ
సూచించు విధమున ఓచిత్యము పెంపొంది ప్రకాశించుచున్నది.

న తు యథా అస్యైవ—

91. అయి విరహావిచిత్రే భర్తురర్థీ తథార్తా

. సపది నిపతితా త్వం పాదయోశ్చచ్ఛేదకాయాః.

స్వయముపహిత ధూపస్థాలకచ్చత్రశృङ్గో
ద్వలితమసి లలాటం యేన నై వాలలక్షే.

అత్ర (అ) వినయవత్త్యాః సుచిరాత్పత్త్యావగతే లలాటన
ఖోల్లేఖాపహ్నావవచనే సఖ్యా సముపదిశ్యమానే, హే విరహోన్మత్తే,
భర్తృరర్థే చణ్డికాపాదపతనే స్వయంస్థాపితధూపస్థాలకకోటి క్షతమసి
న లక్ష్మీతిం భవత్త్యా లలాటమిత్త్యక్తా స్వైరాపహ్నావశిక్షామాత్ర
మేవోపలక్ష్యతే. న తు తస్యాః సఖ్యా వా కశ్చిదభిప్రాయవిశేషః.

కాని ఆతనిదే మరి యొక శ్లోకము మాత్రము ఉదాహరణము కాదు.

“విరహముచే పని చేయకుండా ఉన్న మనస్సుకలదానా! భర్తకొరకై
అంతగా బెంగపెట్టుకొనిన నీవు చండికాపాదములపై ఎట్లు పడితివనగా, నీవే
ఉంచిన ధూపపాత్రయొక్క శిఖరము తగిలి చీలిపోయిన లలాటమును కూడ
గుర్తించలేదు”.

ఇచట — ఒక స్వైరిణియొక్క భర్త చాలా కాలము తరువాత వచ్చి
నపుడు ఆమె లలాటముపై ఉన్న గీరులను ఎట్లు కప్పిపుచ్చుకొనవలెనో ఉప
దేశించుచు, సఖురాలు — “ఓ విరహోన్మత్తురాలా! భర్తకొరకై చండికకు
పాదములపై బడి సమస్కారము చేయు సమయమున నీ లలాటమునకు, అచట
నీవే ఉంచిన ధూపపాత్రశిఖరము తగిలిన విషయము కూడ నీవు గుర్తించ
లేదు” అని చెప్పుటచే స్వైరవిహారమును ఎట్లు కప్పిపుచ్చుకొనవలెనో నేర్పి
నట్లు మాత్రమే కనబడుచున్నది గాని, ఆ నాయక యొక్క గాని, సఖురాలి
యొక్క గాని అభిప్రాయవిశేష మేమియు తెలియుటలేదు”

21. స్వభావోచిత్యమ్.

స్వభావోచిత్యం దర్శయితు మాహ—

స్వభావోచిత్యమాభాతి సూక్తీనాం చారుభూషణమ్

అకృత్రిమమసామాన్యం లావణ్యమివ యోషితామ్. 33.

స్వభావోచితత్వం కవివాచా మాభరణమాభాతి, అకృత్రిమనన్యసామాన్యం లావణ్యమివ లలనానామ్.

“కృత్రిమము కానిదియు, సామాన్యము కానిదియు అగు లావణ్యము త్రీలకు వలె, స్వభావోచిత్యము, కావ్యములకు మంచిభూషణమై ప్రకాశించుచున్నది”.

సహజమును, అనితరసాధారణమును అగు లావణ్యము త్రీలకు భూషణముగా నున్నట్లు స్వభావోచితత్వము కవివాక్కులకు ఆభరణమై ప్రకాశించుచున్నది.

యథా మమ మునిమతమీమాంసాయామ్—

92 కర్ణోత్తాలితకు న్తలా న్తనిపతత్తోయక్షణాసజ్జినా
హరేణేవ వృత స్తనీ పులికితా శీతేన సీత్కారిణీ.

విధాతాజ్ఞాన శోణోణానయనా స్నానావసానేఽజ్జినా
ప్రస్మన్దత్కబరీభరా న కురుతే కస్య స్పృహార్ద్రం మనః.

అత్ర వ్యాససూనోః శుకస్య గాఢవైరాగ్య విస్మయస్య గగన గంగాతీరే స్నానోత్తీర్ణః క్షిదశయోషితో వివసనాః తద్దర్శనవిఃసంజోచాః పశ్యతః ప్రళమవిమలమనసః స్మరవృత్తికరనిర్వికారతాయాం ప్రతిపాద్యమానాయాం కర్ణమూలోత్తిస్తాలకపర్యంత నిపతత్తోయక్షణ సంతనేన స్తనయోః కృతముహూర్తవిభ్రమా, శీతేన రోమాశ్చ సీత్కారిణీ, ధాతాజ్ఞానారుణనయనాంతా, ప్రసవన్ముక్తకేశకలాపా. స్నానోత్తీర్ణ తరుణీ కస్య స్పృహార్ద్రం న మనః కరోతి ఇత్యుక్తే స్వయమార్ద్రస్వభావః పరమప్యార్ద్రంకరోతీత్యుచితమేతత్.

మునిమతమీమాంసలో ఉదాహరణ మెట్లనగా—

స్నానాంతమున చెవుల వెనుకకు జొనిపిన ముంగురుల చివరినుండి జలబిందువులచే క్షణకాలముపాటు హారముతో కూడిన స్తనములు ఉన్నదియు, చలిచే గగుర్పొడిచి స్నెస్ అను ధ్వని చేయుచున్న కాటుక కడిగివేయబడుటచే ఎఱ్ఱగా నున్న నేత్రాంతములు కలదియు, రుచున్న కేశపాశము కలదియు అగు అంగన ఎవని మనస్సును కోరి యైవైనదానగా చేయదు?”

చట గాఢమైన వైరాగ్యముచే సంగరహితుడును, ఆకాశగంగాతీర స్నానముచేసి లేచి దిగంబరముగా ఉండియు ఆతని దర్శనముచే ఏమా సంతోషించని దేవతాస్త్రీలను చూచికూడ శాంతముతో నిర్మలమైన కలవాడును అగు వ్యాసకుమారుడైన శుకుని మన్మథకారరాహిత్య ప్రతిపాదించు సందర్భమున, ఈ విధముగ చెప్పబడుచున్నది— “చెవి త్రిప్పబడిన ముంగురుల అగ్రభాగమునుండి నిరంతరముగ పడుచున్న ములచే, స్తనములపై క్షణకాలముపాటు హార మున్నట్లు భ్రాంతిని నొనరియు, చలిచేత రోహంచస్కారములు కలదియు, కాటుక తొలగి కే ఎఱ్ఱనైన నేత్రాంతములు కలదియు, విడిపోయి జలబిందువులు రుచున్న కేశపాశము కలదియు, స్నానముచేసి అప్పుడే తీరమునకు తరుణి ఎవరి మనస్సును స్పృహచే (కోరికచే) ఆర్ద్రమైనదానినిగ ” తాను ఆర్ద్రముగ నున్నది పరులను గూడ ఆర్ద్రులను చేయు నని యో ఔచిత్య మున్నది.

న తు యథా మమ తత్రైవ—

భక్తిః కాతరతాం క్షమా సభయతాం పూజ్యస్తుతిర్దీనతాం దైర్యం దారుణతాం మతిః కుటిలతాం విద్యాబలంక్షీలతామ్. ధ్యానం వశ్యకతాం తపః కుహకతాం శీలవ్రతం వర్ణతాం పైశున్యవ్రతినాం గిరాంకిమిష వా నాయాతి దోషార్ద్రతామ్.

అత్ర పిశునస్వభావే షర్ణ్యమానే భక్త్యాదీనాం గుణానాం
వైపరీత్యే ప్రతిపాదితే, పిశునానాం వచసాం కిం వా దోషార్ద్రాతాం
నాయాతి ఇత్యభిహితే స్వయమనార్ద్రస్వభావస్య పరాద్రికరణమనుచిత
మేవ.

కాని దానియందే (ముసిమతమీచూంసలోనే) నా మరియొక శ్లోకము
ఉదాహరణము కాదు.

“భక్తి పిరికితనమును పొందును. (పిరికితనముగా పరిగణింప
బడును). ఓర్పు భయమును, పూజ్యులను స్తుతించుట దీనత్వమును, దైర్యము
క్రూరత్వమును, బుద్ధి వక్రత్వమును, విద్యాబలము మత్తత్వమును (గర్వ
మును), ధ్యానము వంచకత్వమును, తపస్సు డాంబికమును. మంచితము
కలిగియుండుట అను నియమము నపుంసకత్వమును (అసామర్థ్యమును)
పొందును. వైశున్యమనెడు వ్రతముకలవారి వాక్కులలో ఏది దోషార్ద్రత్వ
మును పొందదు.?”

వి. వైశున్య మనగా చాడీలుచెప్పుట. ఇచటదోషారోపణ మని అర్థము.

ఇచట-పిశునుల స్వభావమును వర్ణించునపుడు భక్త్యాదినద్గుణములకు
వైపరీత్యము ప్రతిపాదించబడినది. పిశునుల మాటలకు దోషార్ద్రత్వమును
పొందనిది ఏది అని చెప్పినపుడు, తాను అర్థము కానిది ఇతరములను
అర్థములను చేయుట అనునది అనుచితమే.

వి. కావున ఇది స్వభావానౌచిత్యమునకు ఉదాహరణము.

22. సారసంగ్రహాచిత్త్యమ్.

సారసంగ్రహాచిత్త్యం దర్శయితుమాహ—

సారసక్లహవాక్యేన కావ్యార్థః ఫలనిశ్చితః

అదీర్ఘసూత్రవ్యాపార ఇవ కస్య న సంమతః.

సారసంగ్రహవాక్యేన కావ్యార్థః సునిశ్చితఫలః శీఘ్రకారిణ ఇవ వ్యాపారః కస్య నాభిమతః?.

సారసంగ్రహాచిత్యమును చూపుటకు చెప్పచున్నాడు—

“సారసంగ్రహవాక్యముచేత (సారమును సంగ్రహించి చెప్పవాక్యము చేత) నిశ్చితమైన ఫలము గల కావ్యార్థము దీర్ఘసూత్రుడు కానివాని పని వలె (దీర్ఘసూత్రు డనగా ఏ పని చేయజాలక దీర్ఘముగా ఆలోచన చేయుచూ జాగు చేయువాడు) ఎవరికి సంమతముగాడిండదు?”

సారసంగ్రహవాక్యముచేతకావ్యార్థము సునిశ్చితమైన ఫలము కలదై శీఘ్రముగా పనిచేయువాని వ్యాపారము (కార్యము) వలె ఎవరికి అభిమతము కాదు?.

యథా మమ మునిమతమీమాంసాయామ్—

94. వివిధగహనగర్భ గ్రంథ సంభారభారై
 ర్మునిభిరభినివృత్తైస్తత్త్వము క్తం న కించిత్.
 కృతరుచిర విచారం సారమేతన్నహరే —
 రహమితి భవభూమిర్నాహమిత్యేవ మోక్షః.

అత్ర భగవద్గీతార్థవిచారే సారసంగ్రహోఽభిహితః, యత్ కిల మునిభిరనేక భేదభిన్నశాస్త్రజ్ఞై రభినివృత్తమతిభిస్తత్త్వ ముపాదేయం న కించిత్ కథితమ్. భగవతో మహర్షేర్వ్యాసస్య సుమతేర్విమలవిచారోత్తీర్ణం నిశ్చితమేతదేవ యదహంకారః సంసార మూలభూమిః, మమతాపరిత్యాగ ఏవ మోక్ష ఇతి తత్సంక్షేపేణ భవక్షయోపదేశః పరమాచిత్యం పుష్టాతి.

నా మునిమతమీమాంసయందు (నుండి) ఉదాహరణ మెట్లనగా—

“అర్థము చేసికొనుటకు కూడ కష్టమైన అనేక గ్రంథముల కట్టలను ప్రోగుచేసిన ఎంతో పట్టుదల గల మును లెవ్వరును, ఏ తత్త్వమును (నరిగ) చెప్పలేదు. మంచి విచారము చేయగా లభించిన మహర్షి (వ్యాసుడు) చెప్పిన సారమిదియే—“అహమ్” అనునదియే (అహంకారమే) సంసార హేతువు. ‘నాహం’ అనునదియే (అహంకారము; దానినిపట్టి వచ్చిన మమకారము లేకపోవుటయే) మోక్షము ”

ఇచట-భగవద్గీతార్థవిచారసందర్భమున సారముయొక్క సంగ్రహము చెప్పబడినది. ఏమనగా-అనేకభేదభిన్నము లైన, అనేకవిధములైన శాస్త్రములచే జడలైన , మొండి పట్టుదల గల మునులెవ్వరను ఉపాదేయమైన తత్త్వమును దేనిని చెప్పలేదు. మహాబుద్ధిశాలి యైన భగవంతుడైన వ్యాసమహర్షియొక్క ఉత్తమ విచారముల ద్వారా తేలిన, నిశ్చితమైన విషయము ఇదియే-ఏమనగా సంసారమూలము అహంకారమే. మమకారము నశించుటయే మోక్షము. ఈ విధముగ సంక్షేపముగ సంసారవినిశ్చయము ప్రకృతవిషయమునకు ఎక్కువ ఔచిత్యమును పోషించుచున్నది.

న తు యథా పరివ్రాజకస్య—

95. తపో న తిష్ఠం వయమేవ తప్తాః
భోగా న భుక్తా వయమేవ భుక్తాః.
జరా న జీర్ణా వయమేవ జీర్ణా
స్తృష్టా న యాతా వయమేవ యాతాః.

అత్ర వయమేవ తప్తా భుక్తా జీర్ణా యాతా ఇత్యుక్తే నిఃసారాచారుత్వాదవర్యవసితో వాక్యార్థః ఫలశూన్యతయా సారసంగ్రహోచితం న కించిత్, ప్రతిపాదయతి.

కాని పరివ్రాజకుని శ్లోకము మాత్రము ఉదాహరణము కాదు |

“తపస్సు తప్తము కాదు (తపస్సు చేయబడలేదు); మేమే తప్తుల మైనాము. భోగములు భుక్తములు కాదు (అనుభవించబడలేదు) మేమే భుక్తుల మైనాము (తీనివేయబడినాము). ముసలితనము జీర్ణము కాలేదు; మేమే జీర్ణుల మైపోయినాము ఆశ పోలేదు, మేమే పోయినాము..”

ఇచట-మేమే తప్తులమైనాము. భుక్తుల మైనాము, జీర్ణ మైనాము, యాతుల మైనాము అని చెప్పటలో సారముకాని, చారుత్వము కాని లేకపోవుటచే వాక్యార్థము పర్యవసితము కాలేదు. (ఏమి చెప్పదలచుకున్నదీ చక్కగ చెప్పలేదు) అందుచే ఫలశూన్య మగుటచే సారసంగ్రహమునకు తగిన విధముగ దేనినీ ప్రతిపాదించుటలేదు.

23. ప్రతిభౌచిత్వమ్.

ప్రతిభౌచిత్వం దర్శయితు మాహ—

ప్రతిభౌభరణం కావ్యముచితం శోభతే కవేః

నిర్మలం సుగుణన్యేవ కులం భూతినిభూషితమ్.

35

ప్రతిభౌలక్ష్మ్యతకవేః కావ్యముచితం గుణవతః కులమివ విమలం లక్ష్మ్యా ప్రకాశితం శోభతే.

ప్రతిభౌచిత్వమును చూపుటకై చెప్పచున్నాడు—

“కవియొక్క ప్రతిభ ఆభరణముగా గల కావ్యము ఉచితమైనదై, సుగుణవంతుని నిర్మలమైనకులము ఐశ్వర్యముచే భూషితమై ప్రకాశించునట్లు ప్రకాశించును ”

గుణవంతుని నిర్మలమైన కులము లక్ష్మికై ప్రకాశితమై శోభించునట్లు ప్రతిభచే ఆలంకృతమై కవియొక్క కావ్యము ఉచితమైనదై ప్రకాశించును.

యథా మమ లావణ్యవత్కామ్—

96. అడయ దళసి కిం త్వం బిమ్బబుద్ధ్యాధరం మే
భవ చపల నిరాశః పక్వజమ్బూఫలానామ్.
ఇతి దయితమవేత్య ద్వారదేశాప్తమన్య
విగదతి శుకముచ్చైః కాస్తదస్తక్షతోష్ఠీ.

అత్ర కయాపి ద్వారదేశాప్తం పియం జ్ఞాత్వా అన్యకామక
దళనఖండితోష్ఠ్యా సంప్రతి తదాగమనానభిజ్ఞయేవ శుకముద్దిశ్య యదు
క్తం—నిర్దయ కిం త్వం బిమ్బఫలలోభాదధరం మమ విదారయసి?
పక్వానాం జమ్బూఫలానా మిదానీం చపల నిరాశో భవ. కుపితా
తుభ్యం నో దాస్యామి ఇతి తేనోచ్చైః ప్రత్యాయనాపహ్నవనవోన్మేష
ప్రజ్ఞాచాతుర్యచారువచనమకాచిత్య చమత్కారం కరోతి. యదాహ
భట్టతౌతః కావ్యకాతుకేః—“ప్రజ్ఞా నవనవోన్మేషశాలినీ ప్రతిభా మతా”
ఇతి.

ఉదాహరణమునకు నా లావణ్యవతిలోని శ్లోక మెట్లనగా—

“ఉపపతియొక్క దంతములచే గ్రుచ్చబడిన ఓష్ఠములు గల మరి
యొకతె భర్త ద్వారముదగ్గరకు వచ్చినట్లు గ్రహించి చిలుకతో బిగ్గరగ ఇట్లును
చున్నది—“దయలేనిదానా, దొండ పండు అనుకొని నా అధరోష్ఠమును
ఎందుకు కొరుకుచున్నావు. ఓ చపలస్వభావముగలదానా! ఇక ముగ్గిన నేరేడు
పండ్లమీద ఆళ వదలుకొనుము.”

అన్యకాముఖునిచే ఖండితమైన అధరోష్ఠము గల ఒకానొకతె భర్త
ద్వారముదగ్గరకు వచ్చినట్లు తెలుసుకొని, ఆతడు వచ్చినట్లు తెలియనిది వలె
చిలుకతో ఇట్లు పలికినది—“ఓ దయారహితమా దొండపండుమీద ఆసక్తిచే
నా అధరమును ఏల కొరికెదవు? కోపగించిన నేను సీకిక ముగ్గిన నేరేడు
పండ్లను ఇవ్వను, వాటిపై ఆళ వదలికొనుము.” ఇట్లు బిగ్గరగా చెప్పట
(భర్తకు) నమ్మకమును కలిగించుటయందును, (రక్షావ్యమును) కప్పిపుచ్చట

యందును కొంగ్రొత్తగా వికసించుచున్న బుద్ధిచాతుర్యముచే సుందరమైనదై చమత్కారమును కలిగించుచున్నది. “క్రాత్తక్రాత్తవిధముల వికసించు ప్రజ్ఞ ప్రతిభ” అని కావ్యకౌతుకములో, భట్టతౌతుడు చెప్పినాడు.

న తు యథా మమ తత్రైవ—

87. నిర్యాతే దయితే గృహే విశయనే నిర్మాల్యమాల్యే హృతే
ప్రాప్తే ప్రాతరసహ్యరాగిణి పరే వారావహారేఽన్యయా.
ద్వారాలీనవిలోచనా వ్యసనినీ సుప్తాహమే కాకినీ—
త్యుక్త్వా నీవివికర్షణః స చరణాఘాతైరశోకీకృతః.

అత్ర వేశ్యా వ్యాలగ్నకాముకస్య వారావహారం విధాయ,
నవకాముకేన సహ క్షపాయాం, నీతాయాం, ప్రభాతే తస్మిన్ని
ర్యాతే, శయ్యాకుసుమాదినంభోగలక్షణే నివారితే, వారవచ్చిన
కుపితే గాఢానురాగగ్రస్తమతౌ పూర్వకాముకే ప్రాప్తే, “త్వదా
లోకనకాంక్షిణీ వ్యసనినీ ద్వారన్యస్తనయనా అహమేకాకినీ సుప్తా”
ఇతి ప్రత్యాయనావచనవిలీనమన్యుః, సరభససరసనీవికర్షణోద్యతా
కృతిః కృతేర్ద్వాకోవయా చరణనలినప్రహరైః ఆశోకీకృతః, శఙ్కా
శల్యోన్మూలనాన్నిఃశోకః సంపాదితః, సస్తపులకాఙ్కురత్వాత్
అశోకతుల్యతాం నీత ఇతి వా వాక్యార్థః, కేవలసత్యవిప్రలంభ
ప్రాగల్భ్యమాత్రమేవ గణికాయా గాఢరాగమూలతాం చ ప్రతిపాద
యతి, న తు ప్రతిభోద్భూతామౌచిత్యకణికాం సూచయతి.

కాని నా లావణ్యవతిలోనే మరి యొక శ్లోక ముదాహరణము కాదు.

“ప్రియుడు వెళ్ళిపోయిన పిమ్మట గదిలో నిశయనము తీసివేయ
బడినది. నిర్మాల్యమైన మాల త్యజింపబడినది. ఇంతలో, వారావహారము
జరిగిన మరియొక ప్రియుడు భరింపరాని రాగముతో ప్రాతఃకాలమున వచ్చి

చేరగా, మరియొకతె, నీవిని (వత్తగ్రంథిని) లాగుచున్న ఆతనితో—“ఎంతో విచారించుచు, ద్వారము వైపే చూపుల నుంచి నేను వంటరిగ పండుకొని ఉంటిని” అని వల్కుచు. పాదాఘాతములచే వానిని అశోకత్వమును పొందించెను”.

వి. వారావహారము అనగా వంతును ఎగవేయుట, వంతు ప్రకారము కలవవలసిన కాముకుని కలియకుండుట. స్త్రీల పాదాఘాతముచే అశోకవృక్షము పుష్పించునని కవినవయము. ఈతడు ఈవేశ్యపాదాఘాతములచే అశోకీకృతుడయ్యెను అనగా అశోకవృక్షము వలె అయినాడు; శోకము, శంక లేని వాడయినాడు అని అర్థము.

ఇచట—ఒక వేశ్య తనను పూర్వమునుండి తగుల్కొని యున్న కాముకునికి (వ్యాంగక్షకాముకవ్య) వారావహారముచేసి క్రొత్త కాముకునితో రాత్రి గడిపినది. ప్రాతఃకాలమున ఆతడు వెళ్ళిపోయిన పిమ్మట శయ్య, కుసుమములు మొదలైన సంభోగవిఘ్నము లన్నియు తీసివేయబడినవి. ఇంతలో వంతు ఎగవేసి మోసముచేయుటచే కోపించిన పూర్వకాముకుడు గాఢానురాగముతో నిండిన మనస్సుతో వచ్చినాడు. “నీ దర్శనమును కోరుచు, చింతించుచు, చూపులు ద్వారము వైపే ఉంచి నేను వంటరిగ పండుకొంటిని” అను నమ్మకమును కలిగించు ఆమె మాటలచే కోపమంతయు పోయి ఆతడు తొందరగా నీవిని విదల్చి ఉద్యుక్తుడైనాడు, అప్పుడు ఈర్ష్యాకోపమును అభినయించుచు, ఆమె పాదపద్మప్రహారములు ఇవ్వగనే ఆతడు అశోకీకృతుడైనాడు - శంకాశల్యము తొలగిపోవుటచే శోకరహితుడైనాడు. లేదా పులకాంకురములు నిరంతరముగ ఆవిర్భవించుటచే అశోకవృక్ష సమానుడైనాడు. అను ఈ వాక్యార్థము మోసము చేయుటలో గణికకు ఉన్నప్రాగల్భ్యమును గాఢరాగమును మాత్రమే ప్రతిపాదించుచున్నది; అంతేకాని; ప్రతి భచే కలిగిన భౌచిత్యలేశమును కూడ సూచించుట లేదు.

24. అవస్థాచిత్త్యమ్.

అవస్థాచిత్త్యం దర్శయితుమాహ—

అవస్థోచితమాధత్తే కావ్యం జగతి పూజ్యతామ్.

విచార్యమాణరుచిరం కర్తవ్యమివ ధీమతామ్.

36

అవస్థోచితతయా కావ్యం జగతి శ్లాఘ్యతామాయాతి మతిమతా
మివ కృత్యం విచారనిర్లుర్రుచిరమ్.

అవస్థోచిత్యమును చూపుటకై చెప్పచున్నాడు.

"ఆలోచించినకొలదీ అందముగాక నబడు, లేదా ఆలోచనచే అందమైన, బుద్ధిమంతుల కార్యము వలె, అవస్థకు తగిన కావ్యము, జగత్తునందు పూజ్య త్వమును కలిగించును."

ఆలోచన అనెడు ఒకపిడి జాయిపై జాయుటచే అందమైన బుద్ధి మంతుల కృత్యము వలె. కావ్యము అవస్థోచిత్యముచే, శ్లాఘ్యత్వమును పొందును.

యథా మమ లావణ్యవత్కామ్.

98. ముక్తః కన్దుకవిభ్రమస్తరలతా త్యక్తైవ బాల్యోచితా

మౌగ్యం నిర్దుతమాశ్రితా గజగతిర్భూలాస్యమభ్యస్యతే.

యన్నర్మోర్మిషు నిర్మితం మృగదృశా వైదగ్యదివ్యం వచ-

స్తద్విద్యుః సుభగాభిమానలటభాభావే నిబద్ధో భరః.

అత్ర యదుక్తం కన్దుకక్రీడా త్యక్తా, బాలచాపల్యం పరి
హృతం, మౌగ్యం నిరస్తం, గజగతిరణ్ణీకృతా, భూలతాలాస్యా
భ్యాసః క్రియతే; నర్మోక్తిషు వచనవైచిత్ర్యమాసూత్రితమ్, తేన
జానీమహే శైశవావస్థాం సముత్సృజన్త్యా యౌవనమాశ్రయన్త్యా
ప్రౌఢతామనారూఢయాపి నవసంభోగగౌరవగర్భేణ సుభగాభిమానేన
లటభాభావే బాలయా భరో నిబద్ధ ఇత్యభిహితే స్ఫుటమృదు

సమృద్ధాయాం వయోవస్థామధ్య సస్థివర్ణనాయామాచిత్యం స్ఫురది
వావభాసతే.

ఉదాహరణమునకు నా లావణ్యవతిలోని శ్లోకమెట్లుగా—

“ఈ మృగాక్షిచేత కందుకక్రీడ విడువబడినది. బాల్యోచితమైన చపల
త్వము త్యజింపబడినది. ముగ్ధత్వము దూరముగా ఉంచబడినది. గజగమనము
ఆశ్రయింపబడినది. కనుబొమ్మల లాస్యము అభ్యసించబడుచున్నది. పరిహాస
వచనములందు నేర్పుతో సుందరమైన మాటలు కూర్చబడుచున్నవి. దీని సంతసు
బట్టి ఈ మెచే సౌభాగ్యముచే కలిగిన అభిమానముతో కూడిన ప్రౌఢత్వము
నందు భారము కట్టబడినది - (ఈమె సౌభాగ్యము వలన కలిగిన అభి
మానముతో అనగా గర్వముతో ప్రౌఢత్వమును చూప నిశ్చయించుకొనినది)
అని తెలుసుకొనుచున్నాము.”

ఇచట - “కందుకక్రీడవిడువబడినది; బాలచాపల్యము పరిహరింప
బడినది. మౌఢ్యము నిరస్తమైనది. గజగమనము స్వీకరింపబడినది. భ్రూలతా
లాస్యాభ్యాసము చేయబడుచున్నది. ప్రరిహాసప్రసంగములలో నేర్పుతో
కూడిన మాటలు చేర్చబడుచున్నవి. దీనిని బట్టి శైశవావస్థను దాటి యౌవనమును
ఆశ్రయించుచు, ఇంకను పూర్తిగ ప్రౌఢత్వమును ఆశ్రయింపకపోయినను,
ఈ బాల నూతనసంభోగమువలన కలిగిన గౌరవభావముతో కూడిన సౌభాగ్యా
భిమానముచే, ప్రౌఢత్వమున (“లటభ” ప్రౌఢయగు సుందర యువతి)
భారము కట్టుచున్నదని తెలుసుకొనుచున్నాను అని చెప్పటలో, స్ఫుటముగను,
మృదువుగను సంబంధించిన బాల్యయౌవనములను వయోవస్థల సంధి వర్ణ
నములో ఔచిత్యము మెరియుచున్నట్లు కనబడుచున్నది.

న తు యథా రాజశేఖరస్య—

99. జ్యాయాన్ ధన్వీ నవధృతధనుస్తామ్రహస్తాదరేణ
క్షుత్రక్షోద వ్యతికర పటుస్తారకాతాడకేన.

కర్ణాభ్యగ్న స్ఫురితపలితః క్షీరకణ్ఠేన సార్ధం
యోద్ధం వాఞ్ఘ్నం న కథమమునా లజ్జతే జామదగ్న్వ్యః.
(బా. రా. 4. 1.)

అత్ర భార్గవః స్థవిరావస్థాస్థితః. స్థిరతరపరాక్రమకర్మశ
ప్రౌఢో ధనుర్ధరః శిశునా రామేణ ధనుర్గహణారుణిత కోమలకర
కమలతలేన, క్షత్రియ క్షయ సంరమ్భప్రగల్భః తాటకాతాడకేన.
స్ఫురదాకర్ణపలితః సమూభవ్యమాన జననీస్తనక్షీరకణ్ఠేన అమునా
యుయుత్సుః కథం న లజ్జతే ఇత్యుక్తే పేశలతయా రాఘవావస్థాయాం
జామదగ్న్వ్యవస్థావిపరీతాయాం ప్రతిపాద్యమానాయాం తాటకాతా
డకేన ఇతి విరుద్ధాధివాసోఽర్థః కిమప్యనాచిత్యేన చేతసి సంకోచమా
దధాతి.

కాని రాజశేఖరుని శ్లోకము వలె మాత్రము కాదు.

“వయస్సుచే పెద్దవాడును, ధనుర్ధరుడును, క్షత్రియులను సంహరిం
చుటయందు నమర్థుడును, చెవి దగ్గర కనబడుచున్న నెరపు కలవాడును, అగు
వరకురాముడు. ధనస్సును ధరించుటచే ఎఱ్ఱనైన చాస్తము కలవాడును, తాట
కను కొట్టినవాడును, పాలు కంఠమునందు గలవాడును (పాల బుగ్గలవాడును)
అగు ఈ శ్రీ రామునితో యుద్ధము చేయగోరుచు ఎట్లు సిగ్గుపడుటలేదో”:

ఇచట పృథ్వావస్థను పొందినవాడును, స్థిరతర మైన పరాక్రమముచేత
కఠినుడును, ప్రౌఢుడును, ధనుర్ధరుడును, క్షత్రియులను నశింపజేయుట అను
సంరంభమున (కార్యమున) ప్రగల్భుడును, చెవివరకును స్పష్టముగా కన
బడుచున్న జుట్టునెరపు కలవాడును అగు వరకురాముడు, ధనస్సు పట్టుకొను
టచే కందిపోయిన కరకమలములు కలవాడును, తాడకను సంహరించిన
వాడును, ఇంకను కంఠమునందు తల్లి చనుజాలు ఉండవచ్చునేమో అని
అనిపించువాడును అగు శిశువైన రామునితో యుద్ధము చేయదలచుచున్నందు
లకు ఎట్లు సిగ్గుపడకుండా ఉన్నాడు అని చెప్పినపుడు, జామదగ్న్వ్యుని వయో

వస్తకు విరుద్ధముగ శ్రీరాముని వయోవస్థ సుకుమారమైనదని ప్రతిపాదించ వలసి యున్నప్పుడు “తాటకాతాడకేన” (తాటకానంహారము చేసినవాడు) అని చెప్పుట విరుద్ధార్థమై ఆనౌచిత్యముచే మనస్సులో ఒకానొకవిధ మగు సంకో చమును కలిగించుచున్నది.

వి. రాముని తాటకానంహారమును చేసిన వాడుగ పేర్కొనుటచే, అది మహావీరుడు మాత్రమే చేయవలసిన పని అగుటచే, అట్టిరామునితో పరకు రాముడు యుద్ధము చేయ నమకట్టుట యుక్తమే గాన అందులో సిగ్గుపడవల సినదేమియు లేదు. ఈ ఒక్క విశేషణము చేయకున్నచో శ్రీరామ పరకు రాముల అవస్థాభేదమును పర్తింబుటలో ఔచిత్య ముండెడిది అని భావము.

25. విచారాచిత్యమ్.

విచారాచిత్యం దర్శయితు మాహ—

ఉచితేన విచారేణ చారుతాం యాన్తి సూక్తయః

వేద్యతత్త్వావబోధేన విద్యా ఇవ మసీషిణామ్. 37.

విచారాచిత్యేన సూక్తయశ్చారుతాం యాన్తి క్షేయస్వరూప జ్ఞానేన విద్యా ఇవ విదుషామ్.

విచారాచిత్యమును చూపుటకు చెప్పుచున్నాడు—

“తెలియదగిన తత్త్వమును గ్రహించుటచే పండితుల, విద్యుల వలె, తగిన విచారముచేత కావ్యములు సౌందర్యమును పొందును”

తెలియదగినదాని యథార్థస్వరూపమును తెలిసికొనుటచే విద్యాంసుల విద్యుల వలె, విచారాచిత్యముచేత కావ్యములు సౌందర్యమును పొందును.

యథా మను మునిమతమీమాంసాయామ్:—

100. అశ్వత్థామవధాభిధానసమయే సత్యవతోఽస్మిహినా

మిథ్యా ధర్మములేన జిహ్వావచనా హస్తీతి యద్వాద్యహృతమ్.
సా సత్యామృతరిశ్మివై రమనమం సంసూచయన్త్యాః సదా
శక్తేః పజ్కజసంశ్రయేణ మలినారమ్భా విజృమ్భా శ్రియః.

అత్ర ద్రోణ(ద్రోణి)సిధనాఖ్యానే సత్యవ్రతోత్సాహవతా
ధర్మతనయేనాసి మిథ్యాభిప్రాయవచనా కుష్టర ఇతి యదుక్తం సా సతతం
సత్యచంద్రోద్వేషం సూచయన్త్యాః శ్రియః శక్తేః పజ్కజసంశ్రయేణ
మలినవ్యాపారా విజృమ్భా ఇత్యభిహితే ససంవాదలక్ష్మీస్వభావ పరి
భావనయా తత్త్వావబోధేన మూలవిశ్రాన్త్యా ఫలవర్యపసాయీ
విచారః సహృదయసంవేద్య మాచిత్త్యం వ్యనక్తి.

ఉదాహరణమునకు నా మునిమత మీమాంసలోని శ్లోకము ఎట్లవగా—

“అశ్వత్థామయొక్క వశను గూర్చి చెప్పు సమయమున సత్యవ్రతో
త్సాహవంతుడైన ధర్మనుతుడు, వక్రమైన వాక్కుగలవాడై “హస్తీ” అని
అసత్యముగ పలికినాడనునది, పద్మమును ఆశ్రయించుటచే సత్యమనెడు
చంద్రునితో అధికమైన పైరమును సూచించు లక్ష్మీయొక్క మలిన మైన
ఆరంభము గల విజృంభణ మని తలచెదను.”

వి. ధర్మనందనుడు సత్యవ్రతోత్సాహి యైనను లక్ష్మి ఆతనిచేత కూడ
అసత్యము పలికించినది. ఇందుకు కారణ మేమనగా లక్ష్మి చంద్రునితో
ద్వేషము గల పంకజమును ఆశ్రయించుటచే ఆమెకు కూడ సత్యమనెడు చంద్రు
నిపై ద్వేషము బయలుదేరిన దని భావము. ధర్మజుడు రాజ్యలక్ష్మి కొరకు
లేదా జయలక్ష్మికొరకు అసత్య మాడినాడు గాన లక్ష్మియే ఆతనిచే అసత్య
మాడించిన దని చెప్పబడినది.

ఇచట ద్రోణకుమారుని (ద్రోణి అను పాఠముండవలెనని తోచు
చున్నది.) మరణమును చెప్పనపుడు సత్యవ్రతోత్సాహవంతుడగు ధర్మరాజు

కూడ అసత్యవాక్కు కలవాడై, 'కుంజరః' అని మెల్లగా చెప్పుట, పంకజమును ఆశ్రయించుటచే సత్యచంద్రునిపై ద్వేషమును సూచించుచున్న లక్ష్మీయొక్క మలినశ్యాపార విజృంభణము అని వర్ణించుటలో, సంవాదముతో కూడిన (యుక్తియుక్తమైన) లక్ష్మీ స్వభావమును ఊహించి తత్త్వమును బోధించుటచే, మూలమును పరామర్శించి ఫలమువరకును పర్యవసన్నమైన విచారము సహృదయసంసేవ్యమైన బాచిత్యము ప్రకటితమగుచున్నది.

న తు యథా మమ తత్రైవ—

101. ప్రహ్లాదే చిరకాలవృత్తతాయదకేశామ్బరాకర్షణే
 క్రూరం రాక్షసవైశసం యది కృతం భీమేన దుఃశాసనే,
 తత్కాలక్షమిణా కుశాశ్చపరుషారణ్యస్రవాసే చిరం
 కిం వీతం తతః(ప)తాపమగ్నమహిషస్వేదామ్బుష్పక్తం పయః.

అత్ర భీమసేనచరితే విచార్యమాణే త్రయోదశవర్షపర్యుపి తే
 కృష్ణాకేశాకర్షణపరాభవే భీమేన భీమం రాక్షసకర్మ దుఃశాసనే
 యది కృతం తత్ సద్యః కృతార్ద్రాపరాధకాలక్షమిణా సుచిరం దర్శ
 నూచివిషమాశ్మపరుషవనవాసే కిం గ్రీష్మతాప నిమగ్నమహిషస్వేద
 సృతిష్పక్తం పయః వీతమ్ ఇత్యనుపపన్నకృత్యే అభిహితే కారణ
 విచారాభావాత్ నిర్మూలోపాలమ్భమాత్రమనౌచిత్యమనుబధ్నాతి.

కాని నా మునిమతమీమాంసలోనే మరి యొక శ్లోకము ఉదాహరణము కాదు.

“చాలకాలము క్రితము జరిగిన భార్యాకేశవస్రాకర్షణము వాడిపోయిన తరువాత (ఎన్నడో జరుగుటచే విస్మృతప్రాయమైన తరువాత) భీముడు దుఃశాపమవి విషయమున రాక్షసక్రౌర్యము నాచరించినాడు. ఆ కాలమున (కేశాంబరాకర్షణము జరిగిన సమయము) ఓర్పు వహించి దర్శ గడ్డితోడను,

తాళ్ళతోడను పరుష మైన అరణ్యము నందు ప్రవాసము చేయు నపుడు గ్రీష్మ (తప) తాపములో మునిగిన మహిషముల చెమటతో కూడిన జలము ఎందుచే త్రాగబడినది?"

వి. దుఃశాసనుని విషయములో రాక్షసకృత్యమును ఆ నాడే చేయ వచ్చును కదా; ఈ అరణ్యవాసాదిదుఃఖము లన్నియు అనుభవించుట ఎందు లకు అని భావము.

ఇచట భీమసేనుని చరితమును విచారించు సందర్భమున—కృష్ణాకేశాం బరాకర్షణమువలన జరిగిన పరాభవము పదమూడు సంవత్సరాలకు మాసి పోయిన తరువాత ఈ నాడు దుఃశాసనుని విషయమున రాక్షసకృత్యము నాచ రించిన భీమసేనుడు, ఆ అపరాధము జరిగిన క్రొత్తరోజులలో ఓర్పు పహించి, దర్పము శ్మచేతను విషమమైన రాళ్ళచేతను పరుష మైన వనవాసము నందు చాలాకాలము పాటు గ్రీష్మతాపముచే మునిగిన దున్నపోతుల స్వేద జలములతో కలసిన నీళ్ళను ఎందుకు తాగినట్లు అని తగని పని చేసినట్లు చెప్పబడుచున్నది. కాని కారణమును గూర్చిన విచారము లేకపోవుటచే, విరూ లముగ నిందామాత్రము చేయుట అనౌచిత్యహేతు వగుచున్నది.

26. నామౌచిత్యమ్

నామౌచిత్యం దర్శయితు మాహ—

నామ్నా కర్మానురూపేణ జ్ఞాయతే గుణదోషయోః

కావ్యస్య పురుషస్యేవ వ్యక్తిః సంవాదపాతిసీ.

38.

కావ్యస్య కర్మభౌచిత్యం; తేన నామ్నా పురుషస్యేవ గుణ దోష వ్యక్తిః సంవాదిసీ జాయతే.

నామౌచిత్యమును చూపుటకై చెప్పుచున్నాడు—

“కర్మకు (భౌచిత్యమునకు) అనురూప మైన పేరుచేత, కర్మకు (పనికి) తగిన పేరుచే పురుషుని గుణదోషముల అభి వ్యక్తి వలె, కావ్యముయొక్క-

గుణదోషముల అభివ్యక్తి, సంరాదమును చెందుచు తెలియబడును."

కావ్యముయొక్క కర్మ అనగా ఔచిత్యము. దానికి (ఆ ఔచిత్యమునకు తగిన పేరుచేత, పురుషుని గుణదోషాభివ్యక్తి వలె, కావ్యముయొక్క గుణ దోషాభివ్యక్తి సంరాదినయై (హృదయాను కూలయై) తెలియబడును.

యథా కాలిదాసస్య—

102. ఇదమనులభవస్తుప్రార్థనాదుర్నివారః

ప్రథమమపి మనో మే పశ్చబాణః క్షీణోతి.

కిముత మలయవాతాన్దోలితాపాణ్ణుపత్యై

రూపవనసహకారైర్దర్శితేష్వజ్జురేషు.

వి. ఉ. 26.

అత్ర—ప్రారమ్భ ఏవ మమేదం మనః పశ్చబాణః సుదుర్లభవస్తుప్రార్థనాదుర్నివారః శకలీకరోతి; కిముత నీలోద్ధ్యానసహకారైర్మలయానిలాన్దోలిత బాలపల్లవైరజ్జురేషు దర్శితేషు ఇత్యుక్తే మదనస్య పంచబాణాభిధానముచితమేవ.

ఉదాహరణమునకు కాలిదాసుని శ్లోక మెట్లనగా—

"ఈ నా మనస్సును సులభము కాని వస్తువును కోరుటచే ఏ విధముగను వివారింప శక్యము కాని పంచబాణుడు బాధించుచున్నాడు, మలయవాయువుచే కదల్చబడిన ఎండుటాకులు గల ఉద్ధ్యానవనమునందలి సహకారవృక్షముల మీద అంకురములు కనబడినతరువాత ఇంక చెప్పవలెనా?"

ఇచట — "నా మనస్సును, మొదటనే, దుర్లభవస్తువుపై కోరిక కలుగుటచే వివారింప శక్యము కాని పంచబాణుడు బాధించుచున్నాడు. మలయవాయువుచే కదల్చబడిన లేత చిగుళ్ళు గల (కాని 'పాండు వ్రత' శబ్దమునకు క్షేపేంద్రుడు బాలపల్లవము లని అర్థమెట్లు వ్రాసెనో తెలియదు) నీలోద్ధ్యాన సహకారవృక్షములపై అంకురములు కనబడిన తరువాత చెప్పవలెనా" అని

చెప్పనపుడు మన్మథునికి పేరుగా పంచబాణః అనుపదము ప్రయోగించుట యుక్తమే.

వి. ఐదు పుష్పములు బాణములుగా కలవాడు పంచబాణుడు. సహకారములు పుష్పించుటతో ఆతనికి కొరత లేకుండ బాణములు లభించిన పని భావము.

యథా వా మమ బౌద్ధావదానలతాయామ్—

103. తారుణ్యేన నిపీతశ్చైశవతయా సానన్దశ్శృంగారిణీ

తన్వక్త్యా సకలాన్దసన్దమసఖి భజ్గిర్నవాణ్ణీకృతా.

నిఃసరమ్భపరాక్రమః పృథుతరారమ్భాభియోగం వినా

సామ్రాజ్యే జగతాం యయా విజయతే దేవో విలాసాయుధః.

అత్ర యావననిపీత శ్చైశవతయా తన్వక్త్యాసన్దశ్శృంగారవతీ సర్వాన్దసన్దమసఖి సాకాప్యభినవా భజ్గిర్నవాణ్ణీకృతా యయా విప్రప్రయత్న పరాక్రమః ప్రభూతతరారమ్భసంభారం విహాయ త్రిభువన సామ్రాజ్యే జయతి దేవో విలాసాయుధ ఇత్యుక్తే కామస్య విలాసాయుధ ఇతి నామోపపన్న మేవ. తన్వక్తీభజ్గేవ సిద్ధత్రైలోక్యాధిపత్య విజిగీషాయాం కామసాయకాదీనాం నైరర్థక్యాత్.

ఉదాహరణముగ నా బౌద్ధావదానలతోవి శ్లోక మెట్లనగా:—

“తారుణ్యముచే త్రాగివేయబడిన శ్చైశవము కలదగుటచే ఆ తన్వంగి, మన్మథశోభతో కూడినదియు, సమస్త శరీరముతో సంబంధించిన సఖియు అయిన నూతన భంగిని స్వీకరించినది. దానిచే, దేవుడైన విలాసాయుధుడు (శ్రీ విలాసములే ఆయుధములుగా గల మన్మథుడు) పరాక్రమమువిషయములో ఎట్టి సంరంభము లేనివాడై, అధికప్రయత్న మేమియు లేకుండనే జగత్తుతో సామ్రాజ్యమును ఏలుచున్నాడు”.

ఇచట — యావనముచే త్రాగివేయబడిన (తొలగింపబడిన) శైశవము కలదగుటచే ఆ తన్వంగిచే, అనంగ శృంగారము కలదియు, సర్వాంగ సంగమసఖియు అగు ఒకానొక నూతన భంగి స్వీకరింపబడినది. దానితో దేవుడైన విలాసాయుధుడు అప్రయత్నముగ సిద్ధించిన పరాక్రమముకలవాడై, అత్యధిక మైన ఆరంభసంరంభము నంతను విడచి త్రిభువనసామ్రాజ్యము నేలుచున్నాడు అని చెప్పనపుడు మన్మథ వాచకముగ ప్రయుక్తమైన “విలాసాయుధః” అను పదము యుక్తముగ ఉన్నది. ఆ తన్వంగియొక్క భంగి చేతనే ఆతని త్రిలోక్య విజిగీష (త్రిలోకములను జయించవలె ననెడు ఇచ్ఛ) సిద్ధించినపుడు మన్మథబాణాదులు నిరర్థకములు కదా?

104. న తు యథా కాలిదాసస్య:—

క్రోధం ప్రభో సంహర సంహరేతి

యావద్ గిరః ఖే మరుతాం చరన్తి.

తావత్స పహ్నిర్భవనేత్రజన్మా

భస్మావశేషం మదనం చకార. (కు. సం. 31-72)

అత్ర పశ్యతో భగవతః త్రినేత్రస్య స్మరశర నిపాతక్షో వర్ణ్యభే మానే తన్ని కారకోపశమాయ “సంహర సంహర ప్రభో క్రోధమ్” ఇతి యావద్వచః ఖే దేవానాం చరతి తావత్ భవనేత్రోర్భవః స పహ్నిః మదనం భస్మరాశిశేషమకార్షిదిత్యుక్తే సంహారావసరే రుద్రస్య భవాభిధాన మనుచితమేవ.

కాని కాళిదాసు శ్లోకము మాత్ర ముదాహరణము కాదు—

“ఓ ప్రభూ! క్రోధమును ఉపసంహరించుము, ఉపసంహరించుము”

అని ఆకాశముపై దేవతల మాటలు వ్యాపించునంతలోనే, భవుని నేత్రము నుండి జన్మించిన ఆ అగ్ని మన్మథుని భస్మమాత్రావశిష్టవిగా చేసినది..”

ఇచట - భగవంతుడైన త్రినేత్రుడు చూచుచుండగా మన్మథబాణములు

వడుటచే కలిగిన క్షోభమును వర్జించునప్పుడు ఆ శివుని ప్రతిక్రియను శాంతింప చేయుటకై “ఓ ప్రభూ! క్రోధమును ఉపసంహరింపుము ఉపసంహరింపుము; అని ఆకాశమున దేవతల వాక్కుప్రసరించునంతలోనే శివుని నేత్రములనుండి జనించిన ఆ అగ్ని మన్మథుని భస్మరాశి మాత్రమే మిగిలి నట్లు చేసెను.” అని చెప్పునపుడు సంహారావసరమున ‘రుద్ర’ శబ్దమును ప్రయోగించుటకు బదులు, ‘భవ’ శబ్దమును (సృజించువాడు అని భవశబ్దమునకు అర్థము) ప్రయోగించుటచే అనుచితమే.

27. ఆశీర్వచనాచిత్యమ్.

ఆశీర్వచనాచిత్యం దర్శయితుమాహ—

పూర్ణార్థదాతుః కావ్యస్య సంతోషిత మనీషిణః

ఉచితాశీర్వుపన్యేవ భవత్యభ్యుదయావహః.

39.

సంపూర్ణార్థసమర్పకస్య సంతోషితవిదుషః కావ్యస్య నృపతేరి వోచితమాశీః పదమభ్యుదయావహం భవతి.

ఆశీర్వచనాచిత్యమును చూపుటకై చెప్పుచున్నాడు.

“పూర్ణ మైన అర్థమును ఇచ్చు నదియు, పండితులను సంతోషింప చేయునదియు అగు కావ్యమునకు పూర్ణ మైన ధనమును ఇచ్చువాడును పండితులను సంతోషపెట్టువాడును అగు రాజునకు వలె, ఉచిత మైన ఆశీస్సు అభ్యుదయమును కలిగించును”.

సంపూర్ణార్థప్రతిపాదకమును, విద్వాంసులకు సంతోషము కలిగించు నదియు అగు కావ్యమునకు, రాజునకు వలె, ఉచితమైన ఆశీఃపదము అభ్యుదయహేతువగును.

యథా అస్మదుపాధ్యాయగణకస్య—

105. స కోఽపి ప్రేమార్ద్రః ప్రణయపరిపాక ప్రచలితో

విలాసోఽత్యైం దేయాత్ సుఖమనుపమం వో మృగదృశామ్,

యదాకూతం దృష్ట్వా పిదధతి ముఖం తూణవివరే
నిరస్తవ్యాపారా భవనజయినః పశ్చాద్ విశిఖాః.

అత్ర స కోఽప్యసామాన్యప్రేమపణయ్యవిశాన్ప్రపగల్భకురగ్గ
దృశోం నిరుపమో నయనవిలాసః సుఖం వో దేయాత్. యదభి
ప్రాయమాలోక్య భవనవిజయినః కామస్య పశ్చ సాయకాః సమాప్త
వ్యాపారాః తూణీరవివరే లజ్జయేవ ముఖం పిదధతి ఇత్యుక్తే సుఖం
హోదేయాత్ ఇత్యాశీఃపదముచితమేవ, శ్రియానయనవిభవస్య సుఖా
ర్పణ యోగ్యత్వాత్.

ఉదాహరణమునకు మా ఉపాధ్యాయుడైన గంగకుని శ్లోక మెట్లనగా-

"వర్ణింశ శక్యము కానిదియు, ప్రేమచే ఆర్ద్ర మైనదియు, ప్రేమ వది
పొకముచే చంచల మైనదియు, అయిన మృగనయనల నేత్ర విలాసము నీకు
సాటిలేని సుఖమును ఇచ్చుగాక; వీ విలాసముయొక్క ఆకూతమును (నిగూఢ
భావమును) చూచిన పిమ్మట భవన విశేత యైన మన్మథుని ఐదు బాణము
లును చేయవలసిన పని ఏమియు లేక, అంజులపొదుల రంధ్రములతో ముఖ
మును దాచుకొనుచున్నవో".

"అసామాన్య మైన ప్రేమ ప్రణయముల విశ్రాంతిచే ప్రగల్భములైన
కురంగనయనల సాటి లేని నేత్రవిలాసము మీకు సుఖము నిచ్చు గాక; నేటి
అభి వాయము చూచి భవన విశేత యైన మన్మథుని ఐదు బాణములును వ్యాపా
రమును విరమించినవై, సీగ్గుతో వలె అంజులపొది వివరమున ముఖమును
దాచుకొనుచున్నవో" అని చెప్పినపుడు - "సుఖం వో దేయాత్" అను
ఆశీషదము ఉచితముగ నున్నది. ప్రియురాలి నేత్రవిలాస సుఖమును కలిగిం
చుటకు యోగ్యము కదా?

యథా వా మగు వాత్స్యాయన స్మృతసారే—

106. కామః కామః కమలపదనా నేత్రపర్యస్తవాసీ

దాసీభూత త్రిభువనజనః ప్రీతయే జాయతాం వః.

దగ్ధస్యాపి త్రిపురరిపుణా సర్వలోకస్పృహార్థా
యస్యాధిక్యం రుచిరతితరామజ్ఞానస్యేవ యాతా.

అత్ర కామః ప్రీతయే వో జాయతాం యస్య దగ్ధస్యాప్యజ్ఞాన
స్యేవ ఆధికం రుచిర్యాతా ఇత్యుక్తే, ప్రీతయే జాయతామిత్యుచితం
కామస్య ప్రీత్యాత్మకత్వాత్.

వా వాత్స్వాయనసూత్రసారమునుండి మతి యొక ఉదాహరణ మెట్లు
వగా—

“కమలవదనలనేత్రాంతములందు నివసించువాడును, త్రిభువనము
లందలి జనులను దానులనుగా చేసికొన్నవాడును అగు మన్మథుడు మీకు
అత్యంతము ప్రీతిని కలిగించుగాక. త్రిపురారిచే కాల్చివేయబడినను ఏ కాముని
యొక్క కాంతి, అంజనముయొక్క కాంతి వలె, సర్వలోకములచే కోరబడు
చుకు తగినదై చాల ఆధిక్యమును పొందినదో.”

దగ్ధుడైనను ఎవని కాంతి, అంజనము కాంతి వలె, ఆధిక్యమును
పొందినదో, అట్టి కాముడు మీకు ప్రీతిని కలిగించు గాక అని ఇది చెప్ప
బడుచున్నది. మన్మథుడు ప్రీతి స్వరూపుడే గాన ‘ప్రీతయే జాయతామ్’ అను
నది ఎంతయు యుక్తముగా నున్నది.

న తు యథా అమరుకస్య—

107. ఆలోలామలకావలీం విలులితాం బిభ్రచ్ఛలత్కుణ్డలం
కించిస్త్వప్రవిశేషకం తనుతరైః స్వేదామ్భసాం సీకరైః.
తన్యక్త్యాః సుతరాం రతాస్తనమయే వక్త్రం రతివ్యత్యయే
తతోత్వాం పాతు చిరాయ కిం హరిహరస్కన్దాభిర్దైవతైః.

(అ. శ. 3)

అత్ర తన్వ్యా రతివ్యత్యయే లోలాలకం చలత్కుణ్డలం స్వేదా

సలిలేన కించిదున్మన్మథతిలకం యదో ముఖం తతో త్వాం పాతు. కిం హరిహరస్కన్దాభిర్దేవతైః ఇత్యుక్తే పాతు త్వామిత్యనుచితమ్; అనన్దయతు త్వామిత్యుచితం స్యాత్.

అన్యేషు కావ్యాజ్ఞేషు అనన్దయ దిశా స్వయమాచిత్యముత్తే ఙ్గణీయమ్. తదుదాహరణాన్యానన్త్యాన్న ప్రదర్శితాసీత్యలమతిప్ర సజ్జేన.

కానీ అమరుకుని శ్లోకము మాత్ర ముదాహరణము కొదు—

“పురుషాయితమునందు, రశాంతసమయమున, చెరిగిపోయి కదలు కున్న ముంగురులను ధరించుచున్నదియు, కదలుచున్న కుండలములు కల దియు, అతిసూక్ష్మములైన చెమటతుంపురులచే కొంచెము చెరిగిన తిలకము కలదియు అగు తన్వంగియొక్క ముఖము చాలాకాలము నిన్ను రక్షించు గాక. విష్ణువు శివుడు, స్కందుడు మొదలైన దేవతలచేత ఏమి ప్రయోజనము?”

“రతివ్యత్యయమున కదలుచున్న ముంగురులు కలదియు చలించుచున్న కుండలములు గలదియు స్వేదోదకముచేత కొంచెము తుడిచివేయబడిన తిలకము గలదియు అగు తన్వియొక్క ముఖము నిన్ను రక్షించుగాక; హరి హరస్కందాదిదేవత లందఱును ఎందులకు?” అని చెప్పిన ఈ శ్లోకమున “పాతుత్వామ్” అనుట అనుచితము. “త్వామ్ అనన్దయతు” నీకు ఆనందము కలిగించుగాక అని అనుట యుక్తము.

ఇతర కావ్యాంగములలో కూడ ఇట్లే ఔచిత్యమును, వ్యయముగ ఊహించుకొనవలెను వాటి ఉదాహరణములు అనంతము లగుటచే చూపబడ లేదు. ఇంక అతిప్రపంగము చేయకుండ ముగించెదము.

ఉపసంహారః

అసీత్ ప్రకాశేన్ద్ర ఇతి ప్రకాశః

కాశ్మీరదేశే త్రిదశేరక్షిఃశ్వ

అభూద్ గృహే యస్య పవిత్ర సత్ర

మచ్చిన్న మగ్రాసన మగ్రజానామ్. 1

కాశ్మీరదేశములో దేవేంద్రుని వదిలి ఐశ్వర్యము గల ప్రకాశేంద్రుడను ఒక ప్రసిద్ధపురుషుడు ఉండెడివాడు. ఆతని గృహమున అగ్రజాలకు అగ్రాసనము ఇచ్చెడి ఒక అవిచ్చిన్న మైన పవిత్రసత్రము (అన్నదాన సత్రము) ఉండెడిది.

యః శ్రీస్వయంభూభవనే విచిత్రే

లేవ్య మాతృచక్రప్రతిష్ఠాపిత మాతృచక్రః.

గోభూమికృష్ణాజిన వేశ్యదాతా

తత్త్రైవ కాలే తను ముత్ససర్జ. 2

ఆతడు విచిత్ర మైన స్వయంభూదేవాలయమున సున్నముతో (లేవ్య) మాతృచక్రప్రతిష్ఠ చేసి, గోవులను, భూమిని కృష్ణాజినమును, గృహమును దానము చేసి ఆ సమయముననే దేహత్యాగము చేసెను.

తస్మాత్మజః సర్వమనీషిశిష్యః

శ్రీవ్యాసదాసావరపుణ్యనామా.

క్షేమేంద్ర ఇత్యక్షయ కావ్యకీర్తి —

శ్చక్రే నచౌచిత్య విచారచర్చామ్. 3.

ఆతని కుమారుడును, సర్వపడింతులకు శిష్యుడును, “శ్రీవ్యాసదాసుడు” అను మరి యొక పుణ్యనామదేయము కలవాడును, అక్షయ మైన కావ్య కీర్తిని గడించిన వాడును అగు క్షేమేంద్రుడు ‘బౌచిత్యవిచారచర్చ’ అను ఈ క్రొత్త గ్రంథమును రచించెను.

శ్రీరత్నసింహే సుహృది ప్రయాతే

శార్వం పురం శ్రీ విజయేశరాజ్ఞి (జే).

తస్మాత్మజస్యోదయసింహనామ్నః

కృతే కృతస్తేన గిగాం విచారః. 4.

విజయేశపురమునకు (?) రాజైన, మిత్రుడైన శ్రీరత్నసింహుడు
కైలాసమునకు పోయిన విమ్మట, ఆతని కుమారుడైన ఉదయసింహుని
కొరకై ఆతనిచే కావ్యములకు సంబంధించిన ఈ విచారము చేయబడినది.

యస్యాసిః పరివారకృత్త్రిభువనప్రఖ్యాతశీలశ్రుతేః
సర్వస్యావనతేన యేన నితరాం ప్రాప్తా విశేషాన్నతిః.
ఆశాః శీతలతాం నయత్యవిరతం యస్య ప్రతాపానల—
స్తస్య శ్రీమదనంతరాజన్మపతేః కాలే కిలాయం కృతః. 5

ఇతి శ్రీప్రకాశేంద్రాత్మజ వ్యాసదాసాపరాఖ్యశ్రీక్షేమేంద్ర
కృతా ఔచిత్యవిచారచర్పా సమాప్తా.

మూడు లోకములందును ప్రసిద్ధమైన శీలము శాస్త్రపాండిత్యము
గల ఎవనికి ఖడ్గము కేవలము పరివారముగా మాత్రమే ఉండునో (దానిని
ఉపయోగించు అవసరము లేకపోవుటచే అది కేవలము చిహ్నము మాత్రమే
అని అర్థము) అందరి విషయమునను నమ్రుడైన ఎవనిచే అధికమైన ఔన్న
త్యము సంపాదించబడినదో, ఎవని ప్రతాపాగ్ని ఎల్లప్పుడును దిక్కులను చల్లగా
చేయునో, అట్టి శ్రీమదనంతరాజు పరివాలనాకాలములో ఈ గ్రంథము
రచింపబడినది.

పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడు రచించిన

ఔచిత్యవిచారచర్పా వ్యాఖ్య

బాలానందిని

సమాప్తము.

యత్కృపాలేశసంపర్గాద్వ్యాఖ్యేయం రచితా మయా

తస్యైవ జానకీజానేః పదయోరియమర్చ్యతే.

దేవతాసుగ్రహాః పితౄస్తప్తవాచార్యవత్కృపా

కర్తాష్టద్గన్ధజాతస్య కరణం కేవలం వయమ్.

శ్రీః కవికణ్ఠాభరణమ్

కవిత్వప్రాప్తిర్నామ ప్రథమః సంధిః.

జయతి జితసుధామృతసంభవద్వాగ్భవశ్రీ—

రథ సరసనముద్యత్కామతత్త్వానుభావా.

తదను పరమథా మధ్యాన స లబ్ధమోక్షా

రవిశశిశిఖరూపా శ్రైపురీ మన్తశక్తిః.

1.

బాలానందినీ వ్యాఖ్యా

నత్వా శ్రీ తాతపాదాదీన్ శాస్త్రమన్తాదివద్గురూన్.

కవికణ్ఠాభరణకం వ్యాకరోమ్యావృణ్భాషయా.

క్షేమేంద్రు డను మహాకవిపండితుడు కవిశాశక్తిని ఎట్లు పంపాదించ వలెనో, కవిత్వ మెట్లు వ్రాయవలెనో బోధించు కవికంఠాభరణ మను గ్రంథమును రచింపఁబూని, నిర్విఘ్న పరాప్తిని కోరుచు పరమేశ్వరీ సంస్మరణరూప మగు మంగళాచరణము నాచరించుచున్నాడు..

“త్రికూటాత్మక మైన మంత్రశక్తి సూర్యచంద్రాగ్నిరూప మైవది. వాటిలో మొదటి కూటము వాగ్భవకూటము, రెండవది కామకలాకూటము, మూడవది ఆనందకూటము. ఈ విధముగ త్రికూటాత్మ మగు ఆత్రిపుర మంత్రశక్తి సత్వోత్కర్షతో ఉన్నది.”

ఈశ్లోకములోని విషయము మంత్రశాస్త్రమునకు సంబంధించివది. దానినుండియే గ్రహింపదగినది.

శిష్యాణాముపదేశాయ విశేషాయ వివశ్చితామ్
అయం సరస్వతీసారః క్షేమేంద్రేణ ప్రదర్శ్యతే 2.

“శిష్యుల ఉపదేశము కొరకును, పండితుల విశేషవిజ్ఞానము కొరకును క్షేమేంద్రునిచే ఈ సరస్వతీ సారము చూపబడుచున్నది”.

వి. సరస్వతి సకలవాఙ్మయస్వరూపిణి. వాఙ్మయమున కంతకును సారము వంటిది కావ్యము. అందుచే కావ్యము నెట్లు నిర్మింపవలెనో ఉపదేశించు ఈ గ్రంథము సరస్వతీసారము వంటిది.

తత్రాకవేః కవిత్వాప్తిః శిక్షాప్రాప్తిరగ్రః కవేః
చమత్కృతిశ్చ శిక్షాప్తౌ గుణదోషోద్ధతిస్తతః. 3.
పశ్చాత్ పరిచయప్రాప్తిరీత్యేతే పశ్చాత్తతః
సముద్దిష్టాః క్రమేనైవా లక్ష్యలక్షణముచ్యతే 4.

“అందు మొదట (1) కవి కానివాడు కవిత్వమును సంపాదించుట, (2) వాక్కును (కవిత్వమును) సంపాదించుకున్నవానికి అందులో ఇంకను కొంత శిక్షణము, (3) శిక్షణము పొందిన తరువాత చమత్కారము (4) అటు పిమ్మట గుణదోషముల జ్ఞానము, దాని తరువాత (5) పరిచయప్రాప్తి అని ఐదు సంధులు (ప్రకరణములు) ఉద్దిష్టము లైనవి. క్రమముగ వాటి లక్షణ లక్ష్యములు చెప్పబడుచున్నవి.

వి. ఈ గ్రంథములో (1) కవిత్వప్రాప్తి (2) శిక్షకథనము (3) చమత్కారకథనము (4) గుణదోషవిభాగము, (5) పరిచయప్రాప్తి అను ఐదు ప్రకరణములున్నవి. ఈ గ్రంథమునకు కంఠాభరణ మని పేరుపెట్టినాడు గాన, క్షేమేంద్రుడు, ఇందులోని ప్రకరణములు, కంఠాభరణములోని సంధుల (అతుకుల)వంటివి అను అభిప్రాయముతో వీటికి సంధు లని పేరు పెట్టి ఉండును.

సువిభక్తిసమన్వితం బుధై
ర్గుణసంయుక్తమముక్తసౌష్ఠ్యవై.

రచితం పద్యకైః సువర్ణవత్

కవికణ్ఠాభరణం విచార్యతామ్.

5

వి. గ్రంథమునకును అలంకారమునకును అన్వయించు శ్లిష్ట విశేషణములను ప్రయోగించి ఈ గ్రంథములోని వైశిష్ట్యమును సూచించుచున్నాడు.

“మంచి విభక్తులు కలదియు (అలంకారము పక్షమున మంచి విభాగములు కలదియు), చక్కని కూర్పు కలదియు, గుణములతో (త్రాడుతో) కూడినదియు, పౌష్టవమును పీడని పదములతో (పదకములతో-చిన్న చిన్న బిళ్ళలతో) రచింపబడినదియు మంచి వర్ణములు (బంగారము) కలదియు అగు ఈ కవికంఠాభరణమును పండితులు విమర్శింతురుగాక.”

అథేదాసీ మకవేః కవిత్వశక్తిరుపదిత్యే—

ప్రథమం తావద్దివ్యః ప్రయత్నః, తతః పౌరుషః.

ఇప్పుడు కవి కానివాడు కవిత్వశక్తి నెట్లు సంపాదించవలెనో చెప్పబడుచున్నది. ముందుగా దివ్యప్రయత్నము, తరువాత పౌరుషప్రయత్నము.

వి. దేవతాప్రసాదము ద్వారా కవిత్వమును సంపాదించుటకై చేయు ప్రయత్నము - దేవతోపాసనాదికము - దివ్య ప్రయత్నము. లోకజ్ఞాన శాస్త్రజ్ఞానాదులను సంపాదించి, తద్వారా కవిత్వశక్తిని పెంపొందించుకొనుటకై చేయు ప్రయత్నము పౌరుషప్రయత్నము. ముందుగా ఆ దివ్యప్రయత్నమును గూర్చి చెప్పబడునని అర్థము.

ఓం స్వస్త్వజ్ఞం స్తుమః సిద్ధమన్తరాద్యమితీప్సితమ్

ఉద్యూర్దాప్రదం దేవ్యా ఋ ఋ ఐ ఐ నిగూహనమ్. 6.

ఏకమైశ్వర్యసంయుక్త మోజోవర్ధనమకాపదమ్

అన్తరాన్తఃకలాఖిల్లా గలద్ధనసుధాఙ్గితమ్.

7.

చన్ద్రోచ్ఛలజలం ప్రోజ్యదజ్ఞానం టశసయుతమ్
దమ్భరప్రాధీకిరణం తథ తాం దధదున్నతమ్. 8.

పరం ఫలప్రదం బద్ధమూలోద్భవమయం వపుః
రమ్యం లఘువరం శర్మ వర్షతస్సనహోక్షరమ్. 9.

ఆరవ శ్లోకమునుండి 9వ శ్లోకమువరకు క్షేమేంద్రుడు ఒక సరస్వతీ
మంత్రమును సాంకేతికపద్ధతిలో చెప్పి యున్నాడు. మంత్రములను గురువు
ద్వారా తెలిసికొని జపాదులు చేయవలెను గాని పుస్తకాదుల ద్వారా గ్రహింప
గూడదు. అట్లు చేసినచో ఆ జపాదులు నిష్ఫలములగుటయే కాక ప్రత్య
వాయహేతువులు కూడ అగు నని సంప్రదాయము. అందుచే మంత్రాక్షర
ములను ప్రత్యక్షముగ గ్రంథరూపమున చూపక సంకేతములద్వారా చూపుట
ఆచారము. ఆ ఆచారమునే క్షేమేంద్రు డనుసరించినాడు.

వీతాం సమః సర్వత్యై యః క్రియామాత్మకాం జపేత్
క్షేమమైంద్రం స లభతే భవోఽభినవవాగ్భవమ్. 10.

శ్వేతాం సరస్వతీం మూర్ధ్ని చంద్రమండలమధ్యగామ్
లక్ష్మరాభరిణాం ధ్యాయేద్వాఙ్మయామృతవర్షిణీమ్. 11.

త్రికోణయుగమధ్యే తు తడిత్తుల్యాం సమోదిసిమ్
స్వర్గమార్గోద్యతాం ధ్యాయేత్ పరమామృత వాహినిమ్ 12.

నిర్వికారాం నిరాకారాం శక్తిం ధ్యాయేత్పరాత్పరామ్
ఏషా బీజత్రయా వాచ్యా త్రయీవాక్కాశుముక్తి సూః. 13.

కావ్యక్రియేచ్ఛాఙ్గురమూలభూమి
శున్విష్య విశ్రాంతిలనేన మోక్షః,
అస్యావధానే మదనవ్య మోక్షః
తృతీయబీజే సకలేఽస్తి మోక్షః. 14.

ఈ ఐదు శ్లోకములలో కూడ ఉపాసనావిధానము, తత్ఫలితాలు చెప్పబడినవి. ఇవియు మంత్రకాస్త్రగతములే.

10వ శ్లోకములో క్రియామాతృకాజపము చేసినవాడు ఇంద్రునికి సంబంధించిన క్షేమమును (క్షేమమైస్త్రిం) పొందును అని చెప్పుటలో తానీ ఉపాసన చేసి ("క్షేమేంద్ర") సంజ్ఞను పొందినట్లు క్షేమేంద్రుడు సూచించుచున్నాడు. బహుశా క్షేమేంద్రుడు అనునది దీక్షానామము అయి ఉండును. వ్యాసదాసు డనునది కవి అనలు పేరై ఉండును. పుష్పికలలో "వ్యాసదాసా పరాఖ్య క్షేమేంద్ర" అని అనుటచే 'వ్యాసదాస' అనునదికూడా భారతమంజుర్యాదులు రచించుటచే తరువాత వచ్చిన పేరైన పక్షిన అనలు పేరు ఈ రెండును కాక మరియొకటి ఏదియో అయి ఉండవచ్చును.

అథ పాఠము: — తత్ర త్రయః శిష్యాః, కావ్య క్రియాయాముపదేశ్యాః — అల్పప్రయత్న సాధ్యః, కృచ్ఛ్ర సాధ్యః, అసాధ్యశ్చేతి.

ఇక పాఠప్రయత్నము చెప్పబడుచున్నది. అల్పప్రయత్నసాధ్యుడు, కృచ్ఛ్రసాధ్యుడు, అసాధ్యుడు అని శిష్యులు, అనగా కావ్యరచనను గూర్చి ఉపదేశించుటకు తగినవారు, మూడు విధములుగా నుండురు.

వి. కొంచెము ప్రయత్నము చేసినచో కవిత్వము నేర్వగలిగినవాడు అల్పప్రయత్నసాధ్యుడు. శ్రమపడినచో కవిత్వము నేర్వగలిగినవాడు కృచ్ఛ్రసాధ్యుడు. ఎంతప్రయత్నము చేసినను నేర్వజాలని వాడు అసాధ్యుడు. సాధ్యుడు అనగా నేర్చుటకు తగినవాడు. ఈ పేర్లు ఆయుర్వేదములో ఉన్న రోగవిభాగాలను అనుసరించి చేయబడినట్లున్నవి.

తత్ర ప్రథమః—

కుర్వీత సాహిత్యవిరః సకాశే

శ్రుతార్జనం కావ్యసముద్భవాయ.

న తార్క్కికం కేవలశాబ్దికం వా
కుర్యాదురుం నూక్తి వికాసవిఘ్నమ్

15.

అందు మొదటివాడు - అల్పప్రయత్నసాధ్యుడు - చేయవలసిన ప్రయత్నము చెప్పబడుచున్నది -

కావ్యరచన చేయవలె ననుకొనువాడు సాహిత్యవేత్త దగ్గర శాస్త్రాభ్యాసమును (కావ్యరచనావిధానాభ్యాసమును) చేయవలెను. తార్క్కికుని గాని, కేవలము వ్యాకరణ శాస్త్రమునందు మాత్రము పాండిత్యము కలవానిని గాని, గురువుగా చేసికొనగూడదు. వీరువురును కావ్యవికాసమునకు విఘ్నహేతువులు.

విజ్ఞాతశబ్దౌగమనానుభాతౌ
శ్చందోవిధానే విహితశ్రమశ్చ
కావ్యేషు మాధుర్యమనోరమేషు
కుర్యాదభిర్నః శ్రవణాభియోగమ్.

16.

శబ్దశాస్త్రమును, నామవాచకములను, భాతువులను బోగుగా తెలిసికొని, ఛందోవిధానమునందు పరిశ్రమచేసి, మాధుర్యముచే మనోహరము లైన కావ్యములను సాష్టాదశైవ మనస్సుతో నిరంతరము చింతవలెను.

వి. అభియోగ మనగా ఒక కార్యమును సాధించుటకై పట్టుదల. శ్రవణాభియోగం - పట్టుదలతో వినుటను.

గీతేషు గాఢాస్పథ దేశభాషా
కావ్యేషు దద్యాత్సరసేషు కర్ణమ్.
సాచాం చమత్కరవిధాయినాం
సేవాత్మచర్చాసు రుచింవిదధ్యాత్.

71

గీతములను, గాథలను (గాథలనగో ప్రాకృతభాషలో ఆర్యాభండస్సు

వంటి చందస్సులో గ్రథితములైన, వద్యములు) సరసమైన దేశభాషాకావ్యములను చెవి ఒగ్గి వినవలెను. చమత్కారకరములైన వాక్కుల నూతనార్థములను గూర్చిన చర్చలయందు అభిరుచిని చూపవలెను.

రసే రసే తన్మయతాం గతస్య

గుణే గుణే హర్ష వశీకృతస్య

వివేక సేకస్యకపాకభిన్నం

మనః ప్రసూతేఽఙ్కురవల్కలీత్వమ్

18

ప్రతిరసమునందును తన్మయత్వమును పొందుచు, ప్రతి గుణమునందును ఆనందముచే వశీకృతుడైనవాని మనస్సు, వివేకము యొక్క సేకముచే సహజమైన పాఃముచే భిన్నమైనదై, అంకురమును వలె కవిత్వమును ఆపిర్బవింపచేయును.

వి. సీకృచే తడవబడిన బీజము బ్రద్ధలై అంకురమును పుట్టించినట్లు చునస్సు వివేక మనెడు సేకముచేత (నీటి తడుపుచేత) భిన్నమై (వికసించినదై) కవిత్వ మను అంకురమును తొడుగును. మొదటి తరగతికి చెందినవాడీ విధముగ అల్పప్రయత్నముచేతనే కావ్యరచనాసామర్థ్యమును సంపాదించగలుగును.

అథ ద్వితీయః—

పఠేత్సమస్తాన్ కిల కాలిదాన

కృతప్రబంధానితిహాసదర్శి.

కావ్యాధివాసప్రథమోద్గమస్య

రక్షేత్పురస్తార్కికగంధముగ్రమ్.

19.

ఇంక రెండవవాడు, అనగా కృచ్ఛ్రసాధ్యుడు—

ఇతిహాసములను పరిశీలించుచు, కాలిదాసు రచించిన ప్రబంధముల

నన్నింటిని పఠించవలెను. కావ్యసుగంధ ప్రథమాంకురముయొక్క ఎదుట ఉగ్రమైన తార్కికగంధమును రక్షించవలెను.

సున్నితమైన సువాసనను తీవ్ర మైన దుర్గంధము అణచివేసి నట్లు కవితాసుగంధమును తార్కికోగ్రగంధము అణచివేయును. అందుచే ఆ ఉగ్రగంధమునుండి కవితాగంధమును వంరక్షించుకొనవలెను. కఠినమైన తర్కశాస్త్రమును అభ్యసించెడువారికి కవితాశక్తి అబ్బుట కష్టము గాన కవిత్యము వ్రాయదలచినవాడు ఆ తర్కశాస్త్రము వైపు పోకూడదని భావము. ఈ విషయమున సుప్రసిద్ధశ్లోక మొకటి కలదు—

నైవ వ్యాకరణజ్ఞమేతి పితరంన బ్రాతరం తార్కికం
దూరాత్స్పంకుచితైవ గచ్ఛతి పురశ్చిత్తాలవచ్ఛాస్తసాత్.
మీమాంసానిపుణం నపుంసకమితి జ్ఞాత్వా నిరస్తాదరా
కావ్యాలంకారణజ్ఞమేవ కవితాకన్యా పృణీతే స్వయమ్.

నేడు కూడా విజ్ఞానశాస్త్రము, గణితము, భాషాశాస్త్రము మొదలైన శాస్త్రములను మాత్రమే ఎక్కువ అధ్యయనము చేయువారు సాధారణముగా సాహిత్యవిముఖులుగా కనబడుచున్నారు.

మహాకవేః కావ్యనవక్రియాయై
తదేకచిత్తః పరిచారకః స్యాత్
పదే చ పాదే చ పదావళేష

సంపూరణేచ్ఛాం ముహూరాదదీత.

20.

క్రొత్తగ కావ్యరచనాభ్యాసము చేయువాడు, తదేకచిత్తతతో మహాకవికి పరిచారకుడుగా ఉండవలెను. పదమునందును, పాదమునందును పదశేషమును పూరించుటకు కోరికను మాటిమాటికిని చూపవలెను.

వి. మహాకవి దగ్గర శుశ్రూష చేయుచు అతడు రచనావ్యాసంగమును

జరుపునపుడు అవకాశము కలిగినపు డెల్లా అవసరమైన పదమును గాని, పాదమును గాని పూరించుచుండవలెను అని అర్థము.

అభ్యాసహేతోః పదసంనివేశే
 రాక్యార్థశూన్యైర్విరధీత మృతమ్.
 శ్లోకం పరావృత్తిపదైః పురాణం
 యథాస్థితార్థం పరిపూరయేచ్ఛ.

21.

కవిత్వము (మృత్తరచన) అలవదుచుకొనుటకై ప్రారంభదశలో వాక్యార్థ మేమియు లేకపోయినను, ఏవేవో పదములు కూర్చి మృత్తమును ర్తిపూచేయవలెను. అట్లే ప్రాచీన శ్లోక మేదైన తీసికొని, అర్థము మారి పోకుండగా, ఉన్న పదములకు బదులు వేరు పదములను ప్రయోగించి శ్లోక మును పూర్తిచేయవలెను.

తత్ర వాక్యార్థశూన్యం యథా—
 అనన్దనన్దోహపదారవిన్దకున్దేనుకన్దోదితబిన్దుబృన్దమ్
 ఇన్దిన్దిరాన్దోలితమన్దమన్దనిష్కన్దనన్దస్మకరన్దవన్ద్యమ్.

వి. పై శ్లోకములో ఉపజాతిమృత్తమువకు కావలసిన విధముగా పద ములు కూర్చబడినవే కాని వాక్యార్థ మేమియు లేదు. ప్రారంభదశలో ఈ విధంగా నిరర్థక శ్లోకములు వ్రాయగా వ్రాయగా సార్థక శ్లోకములు వ్రాయు అలవాటు ఏర్పడు నని భావము.

పరావృత్తిపదైర్యథా—
 వాగర్థావివ సంపుక్తో వాగర్థప్రతిపత్తయే
 జగతోః పితరౌ వన్దే పార్వతీపరమేశ్వరౌ. (రఘు 1-1)
 వాణ్యార్థావివ సంయుక్తో వాణ్యర్థప్రతిపత్తయే
 జగతో జనకౌ వన్దే శర్వాణీశశశేఖరౌ.

పదములనుమార్చి శ్లోకములను రచించుటఎట్లనగా - “వాగర్థావివ”మొ.

వి. ఇచట ప్రసిద్ధ మైన శ్లోకమును తీసికొని, దాని అర్థములో మాత్రము మార్పు లేకుండ, ఉన్న పదములకు బదులు వేరు పదములు ఉపయోగించి శ్లోకము రచింపబడినది.

అథ తృతీయం—

యస్మై ప్రకృత్యాశ్రయమాన ఏవ కట్టేన వా వ్యాకరణేన వష్టః
తర్కేణ దగ్ధోఽనలధూమినా వా వ్యవిధకర్ణః సుకవిప్రబన్ధైః 22

న తస్య వక్తృత్వసముద్భవః స్యాచ్చిత్తావిశేషైరపి
సుప్రయుక్తైః

న గర్దభో గాయతి శిక్షితోఽపి

సందర్శితం పశ్యతి నార్క మన్దః.

ఇంకా మూడవ తరగతికి చెందినవాడు—

ఎవడు స్వభావము చేత బండరాయివంటి వాడో, లేదా, కష్టమైన వ్యాకరణము చదివి చదివి చెడిపోయినాడో, లేదా నిప్పుతోటి పొగతోటి నిండిన తర్కముచేత దహింపబడినాడో, లేదా సత్కవుల ప్రబంధములను ఎప్పుడును చెవిలో పడనీయలేదో, వానికి ఎన్ని శిక్షావిశేషములు చక్కగ ప్రయోగించినను, వక్తృత్వము కలుగనే కలుగదు. ఎంతనేర్చినను గార్దభము గానము చేయజాలదు. గ్రుడ్డిపానికి సూర్యుని చూపించినను చూడజాలదు.

వి. తర్కశాస్త్రములో “పర్వతో వహ్నిమాన్ ధూమాత్” వంటి అనుమాన ప్రయోగములు ఉండును గాన “అనలధూమినా తర్కేణ” అని పరిహాస పదనము.

ఇతి కతసుకృతానాం ప్రాక్తనానాం విపాకే

భవతి శుభమతీనాం మన్తస్త్రిద్ధం కవిత్వమ్.

తదనుపురుషయత్సైర్ధీమతామభ్యుదేతి

స్ఫురతి జడధియాం శ్రీ శారదాసాధనేన.

ఇతి వ్యాసదాసాపరాఖ్యక్షేమేంద్రకృతే కవికణ్ఠాభరణే

కవిత్వప్రాప్తిః ప్రథమః సంధిః

ఈ విధముగ ప్రాచీనములైన (పూర్వజన్మకృతములైన) విస్తృత పుణ్యములు ఫలోన్ముఖములైనపుడు, కుభమైన మతికలవారికి మంత్ర సిద్ధమైన కవిత్వము లభించును. అటుపిమ్మట బుద్ధిమంతులకు షరుషవ్రయ త్నముచే కవిత్వము అభివృద్ధిచెందును. జడబుద్ధులకు శ్రీశారద సాధనముచే స్ఫురించును.

వి మొదటి మూడుపాదములలో చెప్పినవారు అల్పప్రయత్నసాధ్యులు. నల్గవ పాదములో చెప్పినవారు కృత్రుసాధ్యులు.

కవికంఠాభరణవ్యాఖ్య యగు బాలానందినిలో

కవిత్వప్రాప్తి యను

ప్రథమసంధి సమాప్తము

ప్రాప్తగిరః కవేః శిక్షాకథనం నామ ద్వితీయః సంధిః

ఛాయోపజీవి పదకోపజీవి పాదోపజీవి సకలోపజీవి

భవేదథ ప్రాప్తకవిత్వజీవి స్వోన్మేషతో వా భువనోపజీవ్యః

ఛాయోపజీవి, పదకోపజీవి, పాదోపజీవి, సకలోపజీవి, అని కవులు నాలుగు విధములుగా ఉందురు. కొంతకాలము తరువాత లభించిన స్వీయ కవిత్వమునే ఆధారముగా గొనువాడుగా అయి, లేదా స్వీయప్రతిభావిశేషముచేత; భువనోపజీవ్యుడగును.

వి. పూర్వకవుల కవిత్వచ్ఛాయలను స్వీకరించి కవిత్వము చెప్పవాడు ఛాయోపజీవి. పూర్వకవుల శ్లోకములలోని కొన్ని పదములు గ్రహించి కవి త్వము చెప్పవాడు పదకోపజీవి. పాదములను గ్రహించువాడు పాదోపజీవి. పదాలను అర్థచ్ఛాయను కూడప్రాచీనకవులనుండి గ్రహించినవాడు సకలోప

జీవి. ఇట్లు ప్రయత్నము చేయగా చేయగా కవితాశక్తి లభించినవాడు. లేదా ఛాయోపజీవిత్వాదులు లేకుండగనే స్వప్రతిభావిశేషముచే కవిత్వము చెప్పగలిగినవాడు భువనోపజీవ్యు డగును. అనగా ప్రపంచములో కవిత్వము చెప్పదలచినవా రందరును ఈతనిపై ఆధారపడి యుందురు. ఇతరులపై ఆధారపడి జీవించువాడు ఉపజీవి. ఇతరులు జీవించుటకు ఆధారమైనవాడు ఉపజీవ్యుడు.

ఛాయోపజీవి యథా భట్టలల్లటస్య—

4. నన్వాశ్రయస్థితిరియం తవ కాలకూట

కేనోత్తరోత్తరవిశిష్టనదోపనిష్టా.

ప్రాగర్థవస్య హృదయే వృషలక్ష్యణోఽథ

కణ్ఠేఽధునా వససి వాచి పునః ఖిలానామ్.

యథా చ శ్రీమదుత్పలరాజదేవస్య—

5. మాత్స్యర్యతీవ్రతిమిం వృతదృష్టయో యే

తే కస్య నామ న ఖిలా వ్యథయన్తి చేతః.

మన్యే విముచ్య గలకన్దరమిన్ద్రుమాలే

ర్యేషాం సదా వచసి వల్గతి కాలకూటః.

ఛాయోపజీవికి ఉదాహరణమును చూపుటకు భట్ట భల్లటుని శ్లోకము, శ్రీమదుత్పలరాజదేవుని శ్లోకము ఎట్లనగా—

“ఓ కాలకూటమా! ఉత్తరోత్తరము వైశిష్ట్యముతో కూడిన ఈ వివిధాశ్రయములందు స్థితి నీకు ఎవరు ఉపదేశించినారు? మొదట సముద్రగర్భము నమి, తరువాత శివుని కంఠమునందును వివసించి ఇప్పుడు దుర్మార్గుల వాక్కువందు వివసించుచున్నావు.”

“మాత్స్యర్యమనెడు తీవ్రమైన తిమిరముచే కప్పబడిన దృష్టి గల దుర్మార్గులు ఎవరి మనస్సుకు బాధ కలిగించరు? కాలకూటము శివుని

కంతమును వదలిపెట్టి సర్వదా ఈ దుర్మార్గుల వాక్కులలోనే విహరించుచున్నదని నా అభిప్రాయము.”

వి. ఉత్పల రాజదేవుడు భట్టలల్లటుని శ్లోకములోని భావమును కొంత వరకు గ్రహించినాడు గాన ఉతడు ఛాయోపజీవి.

పదకోపజీవీ యథా ముక్తాకణస్య—

6. యథా రస్థ్యం వ్యోమృచ్ఛలజలదధూమః స్థగయతి
స్ఫులిక్లానాం రూపం దధతి చ | యథా కీటమణయః.
యథా విద్యుజ్జ్వాలోల్లసనపరిపిక్లాశ్చ కకుభ
స్తథా మన్యే లగ్నః పథితరుఖణ్డే స్మరదవః.

యథా చేతద్భ్యా తుశ్చక్రపాలస్య—

7. సరస్యామేతస్యాముదరబలివీచీవిలులితం
యథా లావణ్యామ్భో జఘనపులిన్లోల్లజ్జనకరమ్.
యథా లక్ష్మ్యశ్చాయం చలనయన మీనవ్యతికర-
స్తథా మన్యే మగ్నః ప్రకటకుచకుమ్భః స్మరగజః.

పదకోపజీవికి ఉదాహరణమును చూపుటకు ముక్తాకణుని శ్లోకము, ఆతని పోదరుడైన చక్రపాలుని శ్లోకము ఎట్లనగా—

“కదలుచున్న మేఘములనే ధూమము ఆకాశరంద్రమును కప్పివేయుచున్నది. ఎఱుటి పురుగులు అగ్నికణముల రూపమును ధరించుచున్నవి. (అగ్నికణముల వలె నున్నవి). మెరపు లనెడు జ్వాలలు మెరియుటచే దిక్కులు పచ్చగా కనబడుచున్నవి. ఇదంతయుచూడగా పాంథులనెడు వృక్షసముదాయము నందు మన్మథు డనెడు దావాగ్ని రగుల్కొన్నదని తలచెదను.”

“ఉదరమునందలి వశు లనెడు తరంగములచే కదల్చివేయబడిన లావణ్య మనెడు జలము జఘన మనెడు పులిసమును (ఇసుకతీన్నె) ముంచెత్తు

చున్నది. చంచలములైన నేత్రములనెడు మీనముల సంబంధము కానవచ్చుచున్నది. ఇదంతయు చూడగా ప్రకటమైన కుచకుంభములు గల స్మరగజము ఈ సరస్సులో (ఈ శరీరమున) మునిగిన దని అనుకొనుచున్నాను."

వి సంస్కృతములో 'యథా' 'తథా' ల ప్రయోగము చాల అందమైన ప్రయోగము. "యథా ధూమః వ్యోమరంద్రం స్థగయతి తథా స్మరదవః పథికతరుఖండే లగ్నః ఇతి మన్యే" ఇత్యాది ప్రయోగములలో ఇది "ఎట్లు జరిగెనో అది కూడ అట్లు జరిగెను" అని మామూలుగా అర్థము చెప్పకూడదు. "ఇది ఈ విధముగా ఉండుట చూడగా అది అట్టినట్లు తోచుచున్నది" అని దీని అర్థము. ముక్తాకణుడు ఎట్లు 'యథా' 'తథా' 'మన్యే' అను పదములను ప్రయోగించి చక్కని కావ్యము రచించెనో అట్లే ఆతని సోదరుడు ఆ పదములను గ్రహించి మరి యొక కావ్యమును వ్రాయుటచే ఇతడు పదకోపజీవి.

పాదోపజీవి యథామరకస్య—

8. గన్తవ్యం యది నామ నిశ్చితమహో గన్తాసి కేయం త్వరా ద్విప్రతాక్యేవ దినాని తిష్ఠతు భవాన్ పశ్యామి యావన్ముఖమ్. సంసారే ఘటికాప్రణాల విగలద్వారా సమే జీవితే శో జానాతి పున స్త్వయా సహ మమ స్యాద్వా న వా సంగమః. యథామమ—

9. హంహా! సిగ్ధ సఖే! వివేక! బహుభిః ప్రాప్తోఽసి పుణ్యైర్మయా గన్తవ్యం కతిచిద్దినాని భవతా నాస్మత్ప్రకాశాత్స్వచిత్. త్వస్సజ్జేన కరోమి జన్మమరణోచ్ఛేదం గృహీతత్వరః శో జానాతి పున స్త్వయా సహ మమ స్యాద్వా న వా సంగమః.

పాదోపజీవికి ఉదాహరణము చూపుటకు అమరకుని శ్లోకము నా (క్షేమేంద్రుని) శ్లోకము ఎట్లనగా—

"గన్తవ్యం" ఇత్యాదిశ్లోకము ఔచిత్యవిచారచర్యలో 50వ శ్లోకముగా వచ్చినది.

“హంహో” ఇత్యాది శ్లోకము —” ఓప్రియమిత్రమా! వివేకమా! నేను ఎన్నో పుణ్యములు చేయుటచేత ఇన్నాళ్ళకు నాకు లభించినావు. కొన్ని నాళ్ళ పాటు, నీవు నా దగ్గరనుండి ఎచటికిని వెళ్ళిపోకుము. నీ పంగము చేత తొందరగా జన్మమరణములను నశింప చేసికొందును. నీవు మరల నాకు దొరికెదవో లేదో ఎవ డెరుగును?”

వి. అమరుకుని శ్లోకములోని నాల్గవపాదమును క్షేమేంద్రుడు యథా తథముగా గ్రహించినాడు గాన ఇతడు పాదోపజీవి.

సకలోపజీవీ యథార్థభట్టస్య—

10. శబ్దైర్నిసర్గకటుభిర్ద్దలినస్వభావాః

శ్రోత్రం ఖలా నిగడవత్ పరితస్తుదన్తి.

శ్రవ్యైరలుప్తపదబద్ధతయాతిమజ్ఞా
మజ్జీరవత్ తు సుజనా జనయన్తి మోదమ్.

యథా చ భట్టబాణస్య—

11. కటు క్వణన్తో వలదాయకాః ఖలా -

స్తుదన్త్యలం బద్ధన శృంఖలా ఇవ.

మనస్సు సాధుధ్వనిభిః ఏదే పదే

హరన్తి సన్తో మణీమాపురా ఇవ. (కాదం. 6.)

సకలోపజీవికి ఉదాహరణము చూపుటకు ఆర్యభట్టుని శ్లోకము. భట్ట బాణుని శ్లోకము ఎట్లనగా—

“చెడ్డ స్వభావము గల దుర్మార్గులు కటువుగా నుండు శబ్దములతో చెవులకు పీడ కలిగింతురు. సుజనులు లోపించని పదబంధముకల వగుటచే శ్రవ్యములైన శబ్దములతో సుందరమైన అందెళ్ళ వలె ఆనందమును కలిగింతురు.”

వి. పంకెళ్ళు ఇనుపవగుటచే పహజముగా నల్లగా ఉండును. దుర్మా

ర్థల స్వభావము చెడ్డదగుటచే వారు మలిన స్వభావులు. సుజనుల మాటలతో పదబంధములు చక్కగా ఉండును. అందుచే అవి లోపించని పదబంధములు గలవి. మంజీరములు కూడ ఎల్లప్పుడును పదములకు బంధింపబడి యుండును”.

“దుర్మార్గులు సంకెళ్ళ వలె తీవ్రముగా ధ్వనిచేయుచు, మలమును, (చిత్తమాలిన్యము, ముఱికి అవి రెండర్థములు) కలిగించుచు ఎక్కువగా పీడింతురు. నత్పురుషులు, మణినూపురముల వలె, ప్రతి మాటలోను, (ప్రతి అడుగునందును) మంచి ధ్వనులచేత మనస్సును ఆకర్షింతురు.”

వి. ఇచట బాణభట్టు పూర్వకవినుండి భావమును, చాలావరకుపదములను గూడ సంగ్రహించి కావ్యము రచించినాడు గాన ఇతడు సకలోపజీవి.

భువనోపజీవ్యో యథా భగవాన్ వ్యాసః. తథా చోక్తమ్:-

12. ఇదం కవివర్తైః సర్వైర్వాఖ్యానముపజీవ్యతే
ఉదయం ప్రేక్షుభిర్భుక్తైర్భిజాత ఇశేశ్వరైః.

భువనోపజీవ్యుడగు కవికి ఉదాహరణము. వ్యాసభగవానుడు. అందు చేతనే ఈ విధముగ చెప్పబడినది—

“అభివృద్ధివి పొందగోరెడు భృత్యులు ఉత్తమవంశ సంజాతుడైన సత్ప్రభువును సేవించినట్లు ఈ ఆఖ్యానమును (మహాభారతమును) కవివరులందరును సేవించి లాభము పొందుదురు.”

ప్రాప్తగిరః కవేః శిక్షాస్తావదాహ—

వ్రతం సారస్వతో యాగః పూర్వం విఘ్నేశపూజనమ్

వివేకశక్తిరభ్యాసః సంధానం ప్రాధిరశ్రమః. 2.

ఇపు డీక వాక్కును స్వాధీనము చేసికొనిన కవి చేయవలసిన పనులను చెప్పుచున్నాడు.

“వ్రతము, (సరస్వతీ వ్రసాదము నిమిత్తము చేయు) సారస్వత

యాగము, ముందుగా విఘ్నేశ్వర పూజనము, వివేకశక్తి (మంచి చెడుగుల జ్ఞానము) అభ్యాసము, కావ్యమును కూర్చుటకై ప్రయత్నము, ప్రౌఢత్వము (ఆత్మవిశ్వాసము) ఎక్కువ శ్రమ పడకుండుట." (1-8)

వృత్తపూరణముద్యోగః పాఠః పరకృతస్య చ

కావ్యాజ్ఞవిద్యాధిగమః సమస్యాపరిపూరణమ్

3.

“వృత్తమును పూరించుటకై ప్రయత్నము, పదుల కవితలను చదువు చుండుట, కావ్యాంగము లైన విద్యలను సంపాదించుట, పమస్యా పూరణము”

(9-12)

సహవాసః కవివరై ర్మహాకావ్యార్థచర్చణమ్

ఆర్యత్వం సుజన్మై ర్మైత్రీ సౌమనస్యం సువేషతా.

4.

“కవివరులతో కలిసిమెలిసి ఉండుట, మహాకావ్యముల అర్థము నాస్వాదించుట, ఆర్యత్వము (ఇతరులు దగ్గరకు చేరదగినవాడుగా ఉండుట), సత్పురుషులతో స్నేహము, మంచి మనస్సు, మంచి వేషమును ధరించుట”.

(13-18)

నాటకాభినయప్రేక్షా శృంగారాలింగితా మతిః

కనీనాం సంభవే దానం గీతేనాత్మాధివాసనమ్.

5.

“నాటకాభినయమును చూచుట, శృంగారముతో కూడిన (సరసమైన) బుద్ధి, వీలును అనుసరించి కవులకు ధనము నిచ్చుచుండుట, గీతముచే ఆత్మకు అధివాసనము.”

(19-22)

వి సుంగధద్రవ్యధూపాదులచే వస్త్రాదులకు సువాసన కలుగునట్లు చేయుటకు అధివాసన మని పేరు. గీతాభ్యాసము ఆత్మకు ఒక విధమైన అధివాసనము వంటిది.

లోకాచారపక్షానం వివిక్తాఖ్యాయికారసః

ఇతిహాసానుసరణం చారుచిత్రనిర్మణమ్.

6.

లోకాచారముల జ్ఞానము, పరిశుద్ధములైన (వివిక్త) ఆఖ్యాతిల
యందు ఆసక్తి, ఇతిహాసములను అనువరించుట (పరిశీలించుట), సుందర
మైన చిత్తరవులను చూచుట". (23-26)

శిల్పినాం కౌశలప్రేక్షా వీరయుద్ధావలోకనమ్

శోక ప్రలాప శ్రవణం శృతానారణ్యదర్శనమ్.

7.

"ఆయా కళలలో ప్రవీణులైన శిల్పుల నేర్పును పరిశీలించుట, వీరుల
యుద్ధమును చూచుట, శోకముతో చేయు ప్రలాపములను వినుట, శృతానము
లను అరణ్యములను చూచుట". (27-30)

ప్రతినాం పర్యుపాసా చ నీడాయతనసేవనమ్

మధురస్నిగ్ధచుశనం ధాతుసామ్యచుశోకతా.

8.

"ప్రతముల నాచరించు వారిని సేవించుట, నీడములను ఆయతనము
లను సేవించుట మధురము రుచికరము అగు భోజనము, ధాతుసామ్యము,
శోకము లేకుండుట" (31-35)

వి, నీడ మనగా పక్షుల గూడు, ఆయతనము అనగా దేవాలయమని
అర్థము చెప్పవచ్చును. నీడసేవన మనగా పక్షులు ఎట్లు గూళ్ళు కట్టుకొనునో
పరిశీలించుట అయి ఉండవచ్చును. 'నీడాయతన' అను దానికే వేరేదైన
అర్థమున్నదేమో తెలియదు. ధాతుసామ్యమనగా శరీరములోని వివిధధాతువు
లకు ప్రకోపము లేకుండ ఆరోగ్యమును పరిరక్షించుకొనుట అని అర్థము.

నిశాశేషే ప్రబోధశ్చ ప్రతిభా స్మృతిరాదరః

సుఖాసనం దివాశయ్యా శిశిరోష్ణప్రతిక్రియా.

9.

"తెల్లవారుజామున మేల్కొనుట, ప్రతిభ, స్మరణశక్తి, ఆదరము.
సుఖ మైన ఆసనము, పగలు నిద్రించుట, చలికిని వేడికిని ప్రతిక్రియ చేసి
కొనుట," (36-42)

అలోకః పత్రలేఖ్యాదా గోష్ఠీప్రహసనజ్ఞతా
ప్రసేక్షా ప్రాణిస్వభావానాం సముద్రాదిస్థితీక్షణమ్. 10.

పత్రలేఖనాదుల జ్ఞానము, గోష్ఠుల జ్ఞానము పరిహాసాలాపముల
జ్ఞానము, ప్రాణుల స్వభావములను పరిశీలించుట, సముద్రాదుల స్థితిని (స్వ
భావాదులను) చూచుచుండుట. (43-47)-

రవీంద్రతారాకలనం సర్వర్తు పరిభావనమ్
జనసంఘాభిగమనం దేశభాషోపజీవనమ్. 11.

“సూర్య-చంద్ర-నక్షత్రముల పరిశీలనము, అన్ని ఋతువులను గమ
నించుట, జనసమూహముతో కలిసి తిరుగుట, దేశభాషల సాహాయ్యమును
తీసికొనుచుండుట.” (48-51)-

అధానోద్ధరణప్రజ్ఞా కృతసః శోధనం ముహూః
అపరాధీనతా యజ్ఞసభావిద్యాగృహస్థితిః. 12

“అధానమునందును ఉద్ధరణమునందును ప్రజ్ఞ, చేసిన దానిని (ప్రాసిన
కావ్యమును) మాటిమాటికి శోధించుకొనుట, పరాధీనుడు కాకుండుట, యజ్ఞ
గృహ-సభాగృహ-విద్యాగృహములందు స్థితి.” (52-57)-

వి. శ్లోకములోని ఒక స్థానములో తగిన పదమును ప్రయోగించుట
‘అధానము’ తాను ప్రయోగించిన పదము ఆ స్థానములో సరిగా లేదని తోచినచో
దానిని తీసివేయుట ‘ఉద్ధరణము’. అపరాధీనత అనగా భావస్వాతంత్ర్యము.
ఒకరి మెప్పుకై ఏవేవో భావాలు కవితావస్తువుగ తీసికొనకుండుట.

అత్యష్టతా నిజోత్కర్షే పరోత్కర్ష విమర్శనమ్
ఆత్మశ్లాఘాశ్రుతౌ లజ్జా పరశ్లాఘానుభావణమ్. 13.

తనకు ఉత్కర్ష రావలె నని ఆశలేకుండుట. పరులకు కలిగిన ఉత్కర్ష
ను పరిశీలించుట (వారి కవితలో అట్టి వైశిష్ట్యమునకు కారణ మేమి అని

పరిశీలించుట) తన నెవరైనను ప్రశంసించునపుడు సిగ్గుపడుట, ఇతరులను ఎవరైన క్లాఘించు నపుడు దానిని అనుసరించి మాటలాడుట (58-61) —

నదా స్వకావ్యవ్యాఖ్యానం వైరమత్సరవర్జనమ్
హోస్సేషజగీషా చ వ్యుత్పత్త్యై సర్వశిష్యతా. 14.

“ఎల్లప్పుడును తన కావ్యములను వ్యాఖ్యానించుచుండుట, వైరమును మాత్సర్యమును విడుచుట, పరుల ఆధిక్యమును జయించవలె ననెడు అభిలాష వ్యుత్పత్తి సంపాదించుకొనుటకై అందరికిని శిష్యుడుగా ఉండుట” (62-65) —

పాతస్యావసరజ్జుత్వం శ్రోతృచిత్తానువర్తనమ్
ఇజ్జితాకారవేదిత్వముపాదేయనిబద్ధనమ్. 15.

“కవితావతనము చేయు నపుడు సమయాచిత్యమును గుర్తించుట, శ్రోతల చిత్తమును అనువర్తించుట, ఇతరుల ముఖచేష్టాదులను బట్టి వారి భావమును గ్రహింపగల్గి యుండుట, పరిగ్రహింపదగిన (సర్వామోదయోగ్యమైన) విషయమునే కావ్యములో కూర్చుట” (66-69) —

ఉపదేశవిశేషోక్తి రక్షీర్ష రససంగతిః
స్వసూక్తప్రేషణం ఓక్షు పరసూక్తపరిగ్రహః. 16.

విశిష్టమైన ఉపదేశమును చెప్పుట, అతిదీర్ఘము కాని రససంబంధము (ఒకే రసమును అతిదీర్ఘముగ కూర్చుండుట), తన కవిత్వమును నలు దిక్కులకు పంపుట, పరుల కవిత్వమును స్వీకరించుట (పఠించుచుండుట). (70-73) —

వైదగ్ధ్యం పటుతా భజ్గీర్నిస్సజ్జైకాస్త నిర్వృతిః
అశాపాశపరిత్యాగః సంతోషః సత్త్వశీలతా. 17.

“నేర్పు, సమర్థత్వము, విచిత్రమైన పద్ధతి (భజ్గీః), ఎవ్వరి సాంగత్య

మును లేని ఏకాంతప్రదేశమునందు ఆనందించుట, ఆకాపాళమును విడ
నాడుట, సంతోషము, సాత్త్వికస్వభావము.” (74-79)–

అయాచకత్వమగ్రామ్యపదాలాపః కథాస్వపి
కావ్యక్రియాను నిర్బన్ధో విశ్రాంతిశ్చాంతరాంతరా. 18.

“యాచించకుండుట, పరిహాసాలాపములలో గూడ గ్రామ్యపదములను
ప్రయోగించకుండుట, కావ్యరచనలయందు పట్టుదల, మధ్య మధ్య విశ్రాంతి
తీసికొనుట.” (80-83)–

నూతనోత్పాదనే యత్నః సామ్యం సర్వసురస్తుతౌ
పరాక్షేపసహిష్ణుత్వం గాంభీర్యం నిర్వికారతా. 19.

“నూతనకావ్యనిర్మాణమునందు ప్రయత్నము, అందరు దేవతలను
స్తుతించుటయందు-పక్షపాతము లేకుండుట, ఇతరులు చేయు ఆక్షేపములను
సహించకలిగియుండుట, గాంభీర్యము, (మనస్సున) వికారము చెందకుండుట.
(84-88)–

అవికత్తనతాఽదైన్యం పరేషాం నష్టయోజనమ్
పరాభిప్రాయకథనం పరసాదృశ్యభాషణమ్. 20.

“తన గొప్పతనమును చెప్పుకొనకుండుట, దైన్యము లేకపోవుట, పరుల
కవితలలో నష్ట మైన భాగమును పూరించుట, పరుల అభిప్రాయమును చెప్పుట,
పరుల సాదృశ్యమును (ఒకరి కవితను పరిశీలించు నపుడు ఇతరుల కవితలతో
దానికి ఉన్న సామ్యమును గూర్చి) చెప్పుట.” (89-93)–

సప్రసాదపదన్యాసః ససంవాదార్థ సంగతిః
నిర్విరోధరసస్య క్తిర్యుక్తిర్వాసమానయోః. 21.

“ప్రసాదముతో కూడిన పదముల ప్రయోగము, సంవాదముతో కూడిన
అర్థముయొక్క కూర్పు, విరోధము లేని రసమును కూర్చుట, వ్యాససమానము
లను చేర్చుచుండుట.”

వి. సంవాద మనగా హృదయసంవాదము అనగా హృదయమునకు నచ్చుట, ఇది సంగనే ఉన్న దని నచ్చెడు విషయములను కూర్చుట ససంవాదార్థ సంగతి. పూర్వకపులు చెప్పిన విషయముతో పోలిక గల విషయమును కూర్చుట అని కూడ అర్థము చెప్పవచ్చును. ఒక విషయమును విస్తృతముగ చెప్పట వ్యాసము, సంక్షిప్తముగ చెప్పట సమాసము (94-98)-

ప్రారబ్ధకావ్యనిర్వాహః ప్రవాహశ్చతురో గిరామ్.

శిక్షాణాం శతమిత్యుక్తం యుక్తం ప్రాప్తగిరః కవేః 22.

ప్రారంభించిన కావ్యమును చివరివరకును కొనసాగించుట, చాతుర్యముతో కూడిన వాక్ప్రవాహము, ఈ విధముగ వాక్కునువశముచేసికొనిన కవికి నూరు శిక్షణములు చెప్పబడినవి. (99-100)-

ఇతి బహుతరశిక్షా లక్షణక్షీణదోషే

ప్రభవతి గతనిదే ప్రాతిభే సుప్రభాతే.

కవిరవిరవిలు ప్రవ్యాప్తిభిః సూక్తపాదైః —

ర్షయతి నవనవత్త్వం భావభావస్వభావమ్. 23.

ఇతి శ్రీవ్యాసదాసాపరాఖ్యక్షేమేంద్రకృతే కవికణ్ణాభరణే

ప్రాప్తగిరః కవే శిక్షకథనం నామ ద్వితీయః సంద్విః.

ఈ విధముగా అధిక మైన శిక్షలను లక్షించుట చేత (గుర్తించుటచేత) క్షీణించిన దోషములు గల (ప్రభాతపక్షమున-క్షీణించిన రాత్రి గల అని అర్థము), తొలగిపోయిన నిద్ర గల ప్రతిభారూపమైన (ప్రతిభకు సంబంధించిన) సుప్రభాతము ఆవిర్భవించిన దగుచుండగా, కవిసూర్యుడు, అడ్డులేని వ్యాప్తిగల కావ్యము లనెడు కిరణములచేత, భావము లనెడు పదార్థముల స్వభావము సూక్ష్మసూక్ష్మముగ ఉండునట్లు చేయును.

వ్యాసదాసు డను నామాంతరము గల క్షేమేంద్రుడు రచించిన కవి

కంఠాభరణమున వాక్కును వశము చేసికొనిన కవికి శిక్షణమును చెప్పట అను రెండవ సంధి సమాప్తము.

చమత్కారకథనం నామ తృతీయః సంధిః

అథ శిక్షితస్య కవేః సూక్తి చమత్కారమాహ—
సుకవిరతిశయాద్ధీ వాక్సమత్కారలోభా
దభిసరతి మనోజ్ఞే నస్తు శబ్దార్థసార్థే.
భ్రమర ఇవ వసన్తే పుష్పకాన్తే వనాన్తే
నవకుసుమ విశేషామోదమాస్వాదలోలః

1

ఇపుడిక శిక్షితుడైన కవికి సూక్తిచమత్కారమును (కవిత్వములో చమత్కార మెట్లు సంపాదించవలెనో) చెప్పుచున్నాడు.

వసంతమున పుష్పములచే మనోహర మైన వనమధ్యమున, ఆస్వాదమునందు ఆసక్తి గల తుమ్మెద నూతనకుసుమముల ఆమోదవిశేషమును వలె, సుకవి, అతిశయమును (వైశిష్ట్యమును) కోరుచున్నవాడై, వాక్కులోని చమత్కారమునందు లోభమువలన మనోహర మైన విషయముల, శబ్దముల, అర్థముల సముదాయమునందు (సముదాయమును సంపాదించుకొనుటకై) తిరుగుచుండును (ప్రవర్తించును).

న హి చమత్కారవిరిహితస్య కవేః కవిత్వం కావ్యస్య
వా కావ్యత్వమ్.

ఏకేన కేన చిదనర్థమణిప్రభేణ

కావ్యం చమత్కృతిపదేన వినా సువర్ణమ్.

నిర్దోష లేశమపి రోహతి కస్య చిత్తే

లావణ్యహీనమివ యావనమగ్గనానామ్.

2.

చమత్కారము లేని కవి కవి కాదు; కావ్యము కావ్యము కాదు.

“మంచి వర్ణములు కలదై నను. దోషలేశము కూడ లేనిదై నను కావ్యము అమూల్య మైన మాణిక్యమువంటి కాంతి గల ఒక చమత్కారజనక మగు పదము లేకున్నచో, లావణ్యవిహీన మైన స్త్రీల యౌవనము వలె ఎవని చిత్తమునందు ప్రవేశించును (ఆనందకర మగును?)”.

వి. “పరిశుద్ధ మైన బంగారము కూడ అమూల మైన మణుల కాంతి గల చమత్కారజనక మగు పదకము లేనిచో మనోహరము కాజాలనట్లు” అను అర్థము కూడ విశేషణ బలముచే తెలియవచ్చుచున్నది.

చమత్కారవిరహో యథా మాలవరుద్రస్య—

వేల్లత్పల్లవ సంమిలల్లత లసత్పుష్ప స్ఫుటత్కుడ్మల

సూర్యర్జద్గుచ్ఛభర క్వణస్పృధుకరక్రీడా వినోదాకర.

రక్తాశోక సఖే దయాం కురు హర ప్రారబ్ధమాడమ్బరం

ప్రాణాః కణ్ఠముపాగతాః ప్రియతమో దూరే

త్వమేవంవిధః. 13.

చమత్కారము లేకుండుటకు ఉదాహరణముగ మాలవరుద్రుని శ్లోక మెట్లనగా—

“బయలుదేరుతున్న చిగుళ్ళు గల కలియుచున్న లతలు గల. ప్రకాశించు చున్న పుష్పములు గల వికసించుచున్న మొగ్గలు గల విజృంభించుచున్న గుత్తుల భారము గల ధ్వని చేయుచున్న తుమ్మెదల క్రీడావినోదమునకు స్థాన మైన మిత్రుడ వైన ఓ రక్తాశోకమా; దయ చూపుము; ప్రారంభించిన ఆడంబరమును ఉపసంహరించుము ప్రాణములు కంఠముదగ్గరికి చేరినవి; ప్రియుడు దూరమున నున్నాడు; నిమ్ను చూడగా ఇట్లున్నావు.”

వి వర్ణనలో చమత్కార మేదియు లేదుగాద ఇది చమత్కారశూన్య కవితకు ఉదాహరణము.

చమత్కారో యథా యశోవర్మణః—

ర క్త స్వం నవపల్లవై రహమపి శ్లామ్యైః ప్రియాయా గుణై
స్తామాయాన్తి శిలీమ ఖాః స్మరధనుర్ముక్తాః సఖే మామపి.
కాన్తాపాదతలాహతి స్తవముదే తద్వన్మమాప్యావయోః
సర్వం తుల్యమశోక కేవలమహం ధాత్రా సశోకః

కృతః. 14.

చమత్కారమునకు ఉదాహరణముగ యశోవర్మ శ్లోక మెట్లనగా—

“ఓ మిత్రమా! అశోకమా! క్రొత్త చిగుళ్ళతో నీవు రక్తదళపు
(ఎఱ్ఱగానున్నావు); నేను శ్లాఘ్యములైన ప్రియరాలి గుణములచే రక్తదళను
(అనురాగము కలవాడును). శిలీముఖములు (తుమ్మెదలు) నిన్ను చేరు
చున్నవి! మన్మథుని ధనుస్సుచే విడువబడిన శిలీముఖములు (బాణములు)
నన్ను చేరుచున్నవి. కాన్తయొక్క పాదతలముచేత తన్నుట నీకు ఆనంద
కరము; నాకును అంతే. ఈ విధమ గ మన ఇరువురికిని అన్నియు తుల్య
ముగనే ఉన్నవి. కాని ఒక్క భేద మేమనగా బ్రహ్మ (నిన్ను అశోకునిగా
చేసి) నన్ను మాత్రము సశోకునిగా (దుఃఖము కలవానినిగా) చేసినాడు ”

వి. ఉత్తమ (పద్మినీ) జాతికి చెందిన స్త్రీ తన్నినచో అశోక
వృక్షము అకాలమునందు గూడ పుష్పించునని కవినమయము. రెండవ
శ్లోకములోని చమత్కారము స్పష్ట పంపేద్యము.

దశవిధశృమత్కారః — అవిచారితరమణీయః, విచార్యమాణ
రమణీయః, సమస్తసూక్తవ్యాపీ. సూక్తకదేశదృశ్యః శబ్దగతః, అర్థ
గతః, శబ్దార్థగతః, అలంకారగతః, రసగతః, ప్రఖ్యాతవృత్తిగతశ్చ.

అవిచారితరమణీయో యథా మమ శశివంశే—

శూరాః సస్తి సహస్రశః సుచరిత్రైః పూర్ణం జగత్ పణితైః
 సంఖ్యా నాస్తి కలావతాం బహుతరైః శానైర్వనాన్తః శ్రితాః.
 త్యక్తుం యః కిల విత్తముత్తమమతిః శక్నోతి జీవాధికం
 సోఽస్మిన్ భూమివిభూషణం శుభనిధిర్భవ్యో భవే దుర్లభః 15.

అవిచారితరమణీయము, విచార్యమాణరమణీయము, సమస్త సూక్త
 వ్యాపి, సూక్తైకదేశదృశ్యము, శబ్దగతము, అర్థగతము, శబ్దార్థగతము,
 అలంకారగతము, రసగతము, ప్రఖ్యాత వృత్తిగతము అని చమత్కారము
 పది విధములు.

వి. అవిచారితరమణీయ మనగా బాగా పట్టి విచారణ చేయనంత
 వరకు రమణీయముగా కన్పట్టునది; ఆపాతరమణీయము అని అర్థము.

అవిచారితరమణీయమునకు నా శశివంశమునుండి ఉదాహరణ మెట్లనగా

“వేలకొలది శూరు లున్నారు. మంచి చరిత్రగల పండితులతో జగత్తు
 నిండి యున్నది. కలావంతులకు లెక్కయే లేదు. తపోవనము ఎందరో
 శాంత స్వభావులచే ఆశ్రయింపబడినవి. ఉత్తమమైన బుద్ధిగల యెవడు
 ప్రాణముకంటె అధికమైన ధనమును త్యజించగలడో, అట్టి, భూమికి అలం
 కారభూతుడైన, శుభములకు నిధియైన పూజ్యాడు ఈ సంసారములో దుర్ల
 భుడు.”

వి. మహాపంరంభంతో ప్రారంభించిన ఇంతటి పెద్ద శ్లోకములో
 చెప్పి విషయ మేమనగా — ఈ భూలోకములోన త్యాగగుణము కలవారు
 అరుదు అని మాత్రమే. అందుచే పైకి చూచుట కెంతయో రమణీయత్వ
 మున్నట్లు కనబడినను, పట్టి పరిశీలింపగా అంత రమణీయత్వములేదని
 భావము.

విచార్యమాణరమణీయో యథా మను పద్యకాదమృత్యామ్:-

అణ్ణేనసంశ్చిజ్వరహుతవహశ్చక్షుషి ధ్యాసముద్రా

కణ్ఠే జీవః కరకినలయే దీర్ఘశాయీ కపోలిః.

అంసే వీణా కుచపరిసరే చన్దనం వాచి మానం

తస్యాః సర్వం స్థితమితి స తు త్వాం వినా క్వాపి చేతః. 16.

విచార్యమాణ రమణీయమునకు (అనగా ఆలోచించినకొలది రమణీయముగ ఉండుదానికి) ఉదాహరణముగ నా పద్యకాదంబరిలో ఎట్లనగా—

“ఆమె శరీరమున మన్మథాగ్ని, దృష్టియందు ధ్యానముద్ర, కంఠమునందు జీవుడు (విరచాముచే ప్రాణములు కంఠగతములైన వని అర్థము) ఈ చిగురాకు వంటి చేతిలో దీర్ఘకాలము శయనించు కపోలము, భుజముపై వీణ, కుచప్రాంతమున చందనము, వాక్కునందు మౌనము, ఈ విధముగ ఆమెకు సంబంధించిన అన్నియు (అచ్చటచ్చట ఆ విధముగ ఆమె శరీరమునందు) ఉన్నవి. చిత్తము మాత్రము నిన్ను విడిచి మరెచ్చటను లేదు”.

సమస్తసూక్తవ్యాసీ యథా మమ శశివంశే—

మాధుర్యానుభవేఽపి తే సువదనే తీక్ష్ణాః కటాక్షాః పరం

పర్యస్తస్థితతారకా అపి నృణాం రాగానుబంధోద్యతాః.

నైవోఽన్యైః ని వివేకినశ్చపలతాముత్సేక సంవాదినీ

మాశ్చర్యం శ్రవణౌ స్పృశన్తి చ పునర్మారం చ

కుర్వన్త్యమి. 17

“ఓ సుందరవదనా! నీ కటాక్షములు మాధుర్యముయొక్క అనుభవమును ఇచ్చుచున్నను చాల తీక్ష్ణములుగా ఉన్నవి. (మాధుర్యకరములు తీక్ష్ణముగా ఉండుట విరుద్ధము). ప్రాంతములం దున్న తారకలు (నల్లగ్రుడ్లు, నక్షత్రములు అని రెండర్థములు) కలవైనను, పురుషులకు రాగానుబంధమును (ఎరుపుతో సంబంధము, నిరంతరమైన అనురాగము అని రెండర్థములు) కలిగించుటకు ఉద్యమించుచున్నవి. (సంధ్యాసమయమున ఆకాశాంతమునందు నక్షత్రములు కనిపించగనే సంధ్యారాగము పోవలెను. అట్లు పోకుండుట విరుద్ధము). వివేకము కలవైనను (వివేక మనగా నేత్రపక్షమున తెలుపు లేదా స్పష్టములుగా వికసించి యుండుట అని అర్థము, నిత్యానిత్యవివేకము, సద

సద్వివేకము అని రెండవ అర్థము) గర్వముతో కలిసిన చావల్యమును విడచుట లేదు, (వివేకవంతులకు గర్వము, చావల్యము ఉండుట విరుద్ధము). ఇవి (కటాక్షములు) చెవులను స్పృశించుచున్నవి. (చెవివరకు వ్యాపించి విశాలముగ ఉన్నవి. వ్రతపూజారులు చేయు నపుడు పవిత్రత్వము కొరకై చెవులు పట్టుకొనుచున్నవి, అని రెండర్థములు). ఐనను మారకరములై (మన్మథుని కలిగించునవి; మరణము కలిగించునవి అని రెండర్థములు) ఉన్నవి. ఇది చాలా ఆశ్చర్యము.”

వి. ఇవట చమత్కారము శ్లోకమునందు అంతటను ఉన్నదని భావము.

సూక్తైకదేశదృశ్యో యథా మమ పద్యకాదమృత్యుమ్:—

నిత్యార్చా హృదయస్థితస్య భవతః పద్మోత్పలై శ్చస్తనై
స్త్యద్భక్తిస్త్యదనుస్మృతిశ్చ మనసి త్వన్నామస్తే॥ జపః.
సర్వత్రైవ ఘనానుబంధకలనా త్వద్భావనా సుభువ
స్తస్యా జీవవిముక్తి రేవ దివసైర్దేవ త్వదారాధనాత్.

చమత్కారము కావ్యములోని ఒక భాగములో ఉండుటకు ఉదాహరణము నా పద్యకాదంబరిలో ఎట్లనగా—

“ఓ దేవా! హృదయములో నున్న నీకు, నిత్యము, పద్మోత్పలచందనములతో పూజ జరుగుతున్నది. (శీతలోపచారములకై పద్మాదులు ఎక్షమున ఉంచబడుటచే అదియే ఆమె హృదయములోనున్న అలనికి పూజ యని అర్థము) మనస్సులో నీ భక్తియు, నీ స్మృతియు జరుగుచున్నవి. నీ నామమంత్రము జపింపబడుచున్నది. ఆమెకు అంతటను నీ భావనయే ఉండుటచే అంతటను నీవేకవదిడుచున్నావు. ఈ విధముగ నీ ఆరాధన చేయుచుండుటచే ఆమెకు కొద్దిరోజులలో జీవవిముక్తి తప్పదు”.

వి. జీవవిముక్తి అనగా జీవించి ఉండగనే ముక్తి (జీవన్ముక్తి) అని అర్థము. నిరంతరపరమేశ్వరారాధన జేయువానికి జీవన్ముక్తి లభించును.

అట్లే నీ విరహముతో బాధపడు చున్న ఆమె నిరంతరము నీ ఆరాధన చేయు చుండుటచే కోర్ది రోజులలో ఆమెకు జీవవిముక్తి తప్పదని భావము. కాని నాయకాపక్షమున జీవవిముక్తి అనగా ప్రాణాలు పోవుట అని యర్థము. ఈ విధముగ ఈ శ్లోకములోని చమత్కార మంతయు ఈ నాల్గవ పాదములో నున్నది గాన ఇది సూక్తైకదేశదృశ్యచమత్కారమునకు ఉదాహరణము.

శబ్దగతో యథా మమ చిత్రభారతే నాటకే—

ఇతశ్చచ్చూచ్యతమ్యతమధుచయా వాన్తి చతురాః

సమీరాః సన్తోషం దిశి దిశి దిశన్తో మధులిహామ్.

నిశాన్తే కాన్తానాం స్మరనమరకేలి శ్రమముషో

విజృంభన్తే జృంభాకలిత కమలామోద సుహృదః. 19

శబ్దగతచమత్కారమునకు ఉదాహరణము నా చిత్రభారతమునందు ఎట్లనగా—

“ఇటు వైపు, కదలుచున్న చూతవృక్షములనుండి జారుచున్న మకరందసముదాయము గలవాయువులు ప్రతి దిక్కునందును తుమ్మెదలకు ఆనందమును కలిగించుచు వీచుచున్నవి తెల్లవారుజామున కాంతల రతికేశిశ్రమను తొలంగిచుచు వికసించిన పద్మముల సువాసనలలో కూడినదై విజృంభించుచున్నవి”.

ఈ శ్లోకములోని చమత్కార మంతయు శబ్దాలంకారముల నాశ్రయించి ఉన్నది గాన ఇది శబ్దగతచమత్కారమునకు ఉదాహరణము.

అర్థగతో యథా మమ లావణ్యవత్సామ్—

సదాసక్తం శైత్యం విమలజలధారాపరిచితం

ఘనోల్లాసః క్షౌభృత్పృథుకటకపాతీ వహతి యః.

విధత్తే శౌర్యశ్రీశ్రవణ నవనీలోత్పల రుచిః

స చిత్రం శత్రూణాం జ్వలదనలతాపం భవదసిః. 20.

అర్థగతచమత్కారమున కుదాహరణము నా లావణ్యవతిలో ఎట్లనగా—

“ఘనోల్లాసము (గొప్పప్రకాశము, మేఘము వంటి విజృంభణము అని రెండర్థములు) కలదియు, రాజుల గొప్పసేనానివేశములపై పడునదియు (పర్వతముల విశాలములైన చరియలపై పడునదియు), శౌర్యలక్ష్మియొక్క చెవులయందలి నల్లకలువల వంటి కాంతి కలదియు, అగు నీయొక్క ఏ ఖగ్గము, నిర్మల మైన జలము వంటి ధారతో, పడునైన ప్రదేశముతో, పరిచితమైన (స్వచ్ఛమైన జలధారతో పరిచితమైన) ఎల్లప్పుడును సంబంధించి యున్న శైత్యమును (ఖగ్గవక్షమున “శీతవ్య భావః శైత్యం” — శీతత్వము అనియు, జలము వక్షమున “శీతవ్య భావః శైత్యం” - చల్లదనము అనియు అర్థములు) వహించుచున్నదో అట్టి నీ ఖగ్గము శత్రువులకు మండుచున్న అగ్ని వలన కలుగు తాపము వంటి తాపమును కలిగించుచున్నది. చాల ఆశ్చర్యమృ

వి. ఇచట చమత్కారము అర్థములో నున్నది.

శబ్దార్థగతో యథా మమ పద్యకాదమృత్యామ్ —

కించిత్ కుశ్చైత కామకార్మకలతామైత్రీ విచిత్రా భ్రువో
ర్నర్మోక్తిః స్మితకావ్తిభిః కుసుమితా ప్రాగల్భ్యగర్భా గిరః.
రాగోత్పన్నవివర్జితః సరసతాసంవాదిభిర్విభ్రమై

రాయుష్యం పరమం తయా రతిపతేః ప్రాప్తం మృగాక్ష్యా
వయః. 21.

శబ్దార్థములు రెండింటియందును ఉన్న చమత్కారమునకు ఉదాహరణము నా పద్యకాదంబరిలో ఎట్లనగా—

“మైత్రీవిచిత్రే భ్రువౌ” అను పాఠమున్నచో యుక్తముగా ఉండును.

“కుసుమితా కొంచెము వంచబడిన మన్మథుని ధనుర్లతతో మైత్రీ చేత సామ్యముచేత విచిత్ర మైనవి. పరిఃసోక్తి చిరునవ్వు కాంతులచేత

పుష్పించినది. వాక్కులు ప్రాగల్భ్యముతో నిండినవి. రాగము యొక్క సంబంధము అనేడు అంబులపొది గలవియు. సరపత్వముతో కూడినవియు అగు విలాసలతో, ఆ మృగాక్షి రతివతికి దీప్తాయుద్దాయకరమగు ఉత్తమ మైన వయస్సును (యౌవనమును) పొందినది.

వి. ఈ శ్లోకములో శబ్దార్థములు రెండింటియందును చమత్కారమున్నదని అభిప్రాయము.

అలంకారగతో యథా మమ లావణ్యవత్సామ్:—

22. స్తనౌ స్తబ్ధౌ తీక్ష్ణం నయనయుగలం నిమ్నముదరం
భ్రువోర్వక్రౌ వృత్తిర్విహితమునిమూరోఽధరమణిః
తథా సన్నే దైనాదియతి విషమే దుర్జనగణే
గుణే మధ్యేహారః స్పృశతి తవ దోలాతరలతామ్.

అలంకారగతచమత్కారమునకు ఉదాహరణము నా లావణ్యవతిలో ఎట్లనగా—

“స్తనములు స్తబ్ధములుగా ఉన్నవి. (‘స్తబ్ధః’ అనగా గట్టిగా బలిసి యున్నది. మొండి పట్టు కలవాడు అని రెండర్థములు). నేత్రద్వయము తీక్ష్ణముగా నున్నది. ఉదరము నిమ్నముగా (వల్లముగా, సీచముగా అని రెండు అర్థములు) ఉన్నది. కనుబొమ్మల వద్దతి వంకరగా నున్నది. మణి వంటి అధరోష్ఠము మునులను కూడా కొట్టునదిగా ఉన్నది. దైవవశముచే ఈ విధముగా విషమ మైన దుర్జనసముదాయ మొకచోట చేరుటచే, మధ్యలోనున్న గుణము గల (త్రాడు గల, మంచి గుణములు గల అని రెండర్థములు) సీహారము ఉయ్యాల వలె ఊగుచున్నది.”

వి. ఇచట ‘స్తబ్ధ’ ‘తీక్ష్ణ’ ‘నిమ్న’ ‘వక్ర’ ‘గుణే’ మొదలగు శబ్దములు శ్లిష్టము లగుటచే ఈ శ్లోకముతోని చమత్కారము శ్లేషాలంకారములో నున్నదని భావము.

రసగతో యథా మమ కనకజానక్యామ్:—

23. అత్రార్యః ఖరదూషణ త్రిశిరసాం నాదానుబంధోద్యమే
 రుద్ధానే భువనం త్వయా చకితయా యోద్ధా నిరుద్ధః క్షణమ్
 సన్నేహః సరసాః సహాసరభసాః సభ్రూభ్రమాః సస్పృహః
 సోత్సాహస్త్యయి తద్భలే చ నిదధే దోలాయమానా దృశః.

రసగత మైన చమత్కారమునకు ఉదాహరణము నా “కనకజానకి” లో
 ఎట్లనగా—

“ఖరదూషణ త్రిశిరస్సులు నిరంతరము చేయు ధ్వని భువనమునంతను
 వ్యాపించి నపుడు వాచితో యుద్ధము చేయ నమకట్టిన ఆర్యుని (మా అన్న
 గారైన శ్రీరాముని) భయపడిన నీవు ఇచ్చటనే క్షణకాలము పాటు (యుద్ధము
 నకు పోకుండ) ఆపివేసితివి. అపు డాయన స్నేహముతో కూడినవియు, సరస
 ములును, హాసవేగముతో కూడినవియు, కనుబొమ్మల చదలికలతో కూడి
 నవియు, స్పృహతో కూడినవియు, ఉత్సాహభరితములును, ఇటు నటు కదలు
 చున్నవియు అగు చూపులను, నీపైనను, ఆ నైన్యముపైనను, ప్రసరింప
 చేపెను.”

వి. సీతాదేవికి ఖరదూషణాదియుద్ధవృత్తాంతమును గుర్తు చేయుచు లక్ష్మ
 ణుడు చెప్పిన మాటలివి. ఖరదూషణాదులతో యుద్ధము చేయుటకై రాము
 దేశాకిగ వెళ్ళుచున్న సమయమున సీతాదేవి ఆతనిని అడ్డుపెట్టగా సన్నేహ
 ములు, సరసములు, సస్పృహములు అగు చూపులు ఆమెపై ప్రసరించినవి.
 సహాసరభవములు సభ్రూభ్రమములు, సోత్సాహములు అయిన చూపులు ఆ
 రాక్షసనైన్యముపై ప్రసరించినవి. దోలాయమానము లైన చూపులు ఇరువురి
 పైనను ప్రసరించినవి. ఈ విధముగ ఇచట శృంగార-వీరరసముల నన్నిదేశ
 ముండుటచే ఇచట చమత్కారము రసగత మైనది.

ప్రఖ్యాతవృత్తి(త్త)గతో యథా మమ శశివంశే—

24. అగ్రం గచ్ఛత యచ్ఛత స్వప్నతనాం ధ్యాయసాక్షితిం రక్షత
క్షోణీం పశ్యత నశ్యత ద్రుతతరం మామాస్థితిం ముగ్ధత.
యత్నాత్ తిష్ఠత పృష్ఠత స్తనుభిదాముగ్రా గతిః పత్రిణ"
మిత్యాసీజన భజనే రథవధే పార్థస్య పృథ్వీ శ్రుతిః.

(‘వృత్తి’ కి బదులు ‘వృత్త’ అను పాఠమున్న బాగుండును)
ప్రసిద్ధ మైన వృత్తమునకు (కథకు) సంబంధించిన దౌచిత్యమునకుదాహరణము నా “శశివంశము” నందు ఎట్లనగా—

“అర్జునుని రథమార్గము జనులను నశింపచేయుచున్నపుడు—‘ముందుడు నడవండి; మీ సేనను అదుపులో ఉంచుకొనండి (యచ్ఛత); ధ్యాయసాక్షిమిని రక్షించండి; భూమిని చూడండి; తొందరగా పారిపోండి; స్థితిని (ఉన్న చోటును) విడవకండి విడవకండి; ప్రయత్నపూర్వకముగా పెనుక పైపున నిలబడండి. శరీరమును చేదించు బాణముల తీరు చాల ఉగ్రముగా ఉన్నది” అని ఆత్మధికమైన కోలాహలము (శ్రుతిః) జరిగినది.

వి. మహావీరుడైన అర్జునుని ప్రసిద్ధవృత్తాంతము వర్ణింపబడినది గాన ఇచటి చమత్కారము వృత్తగత మైనది.

ఇత్యుక్త ఏష సవిశేషచమత్కృతీనాం
సారః ప్రకార పరభాగ విభాష్యమానః.
కర్పూరవేధ ఇవ వాఙ్మధుగన్ధయుక్తే
శ్చైత్రతానవస్య సహకారరసాధివానః.

3.

ఇతి శ్రీవ్యాసదాసాపరాఖ్యక్షేమేంద్రకృతే కవికణ్ఠా
భరణే చమత్కారకథనం నామ తృతీయః సంధిః.

ప్రకార పరభాగముచే, అనగా ఉత్కృష్టప్రకారముచే అనుభవించబడు సవిశేషములగు చమత్కారముల సారము ఈ విధముగ చెప్పబడినది,

ఈ చమత్కారం వాక్కు అనేడు మధువుకు గంధమును చేర్చుటకై చేసిన కర్పూరమిశ్రణము వంటిది. చైత్రమునందు తయారుచేయు మద్యమునకు తీయమామిడిపండ్ల రసముచే సంస్కారము వంటిది.

కవికంఠాభరణములో చమత్కారకథన మను తృతీయ

సంధి సమాప్తము

గుణదోషవిభాగో నామ చతుర్థః సంధిః.

అథ గుణదోషవిభాగః—

కావ్యైకపాత్రవిలసద్గుణదోషదుగ్ధ

పాథఃసమూహపృథగుద్ధరణే విదగ్ధాః.

జానన్తి కర్తుమభియుక్తతయా విభాగం

చన్ద్రావదాతమతయః కవిరాజహంసాః.

1.

తత్ర శబ్దవైమల్యమర్థవైమల్యం రసవైమల్యమితి త్రయః కావ్యగుణాః. శబ్దకాలుష్యమర్థకాలుష్యం రసకాలుష్యమితి కావ్యదోషాః, సగుణం, నిర్గుణం, సదోషం, నిర్దోషం, సగుణదోషం చ కావ్యమ్.

గుణదోషవిభాగము ప్రారంభించబడుచున్నది. “చంద్రుడు వలె నిర్మలమైన బుద్ధి కలవారును, కావ్య మనెడు ఒక పాత్రలో ఉన్న గుణదోషములనెడు పాలను నీళ్ళను వేరు చేయుటయందు నేర్పు గలవారును అగు కవులకెదు రాజహంసలు ప్రయత్నపంపన్ను లగుటచే (గుణదోషముల) విభాగమును చక్కగ చేయుటకు సమర్థులు.”

శబ్దవైమల్యము, (శబ్దములు నిర్మలముగా నిర్దష్టముగా ఉండుట), అర్థవైమల్యము, రసవైమల్యము అని కావ్యగుణములు మూడు. శబ్దకాలుష్యము,

అర్థకాలుష్యము, రసకాలుష్యము అనునవి కావ్యదోషములు. సగుణము, విర్గుణము, సదోషము నిర్దోషము, సగుణదోషము (గుణదోషములు రెండును ఉన్నది) అని కావ్యము ఐదు విధములు.

శబ్దవైమల్యం యథా మమ పద్యకాదమ్పర్యామ్

25. తత్కాలోపనతే వయస్యనిధనే హః పుండరీకేతి త-

న్నోహవ్యజ్జనమశ్మభజ్జన మలం జీవస్య సంతర్జనమ్.

కుజ్జవ్యాపి కపిజ్జ లేన కరుణం నిస్పృహకృత్ నితం

యేనాద్యాపి చ తైః స్మృతేన మాణైః శమ్పం పరిత్యజ్యతే.

శబ్దవైమల్యమునకు ఉదాహరణముగా నా పద్యకాదంబరిలోని శ్లోక మెట్లనగా—

“మిత్రుడు మరణించినవెంటనే కపింజలుడు ‘హః పుండరీకా’ అని అనుచు తన మోహము స్పష్టముగ తెలియనట్లుగాను, రాళ్ళు కూడా బ్రద్దల యేట్లు (కరిగిపోవునట్లు) గాను, జీవునకే (తన ప్రాణాలకే) భయము కలుగు నట్లుగాను, పొదరిండ్లలో ప్రతిధ్వనించునట్లుగాను ఎంత కరుణముగా ఏడ్చెననగా - ఈ నాడు కూడా అవధును వ్యరించగనే లేళ్ళు గడ్డి తినుట మానిపేయుచున్నవి.”

వి. ఇచట ప్రయోగించిన శబ్దములన్నియు స్పష్టార్థములు, నిర్దుష్టములు గాన ఇది శబ్దవైమల్యమునకు ఉదాహరణము.

అర్థవైమల్యం యథా మమ శశివశే—

26. స్పృగ్శ్యామలశాద్వలే ఫలతరుచ్ఛాయా నిపీతాతపే

చచ్ఛద్వీచిచయోచ్చలత్కలకలే విఃసంగగజ్గాతపే.

అన్యోన్యాభిముఖోపవిష్టహరిణే స్వస్థైర్యది స్థీయతే

తత్ కా శ్రీః కిమకాణ్డభజ్గరసుఖై ర్మోహస్య దత్తోజ్జ్వలిః.

అర్థవైమల్యమునకు ఉదాహరణము నా “శశివంశము”లో ఎట్లనగా—

“దట్ట మైన వచ్చని పచ్చిక బీడులు కలదియు, ఫలవృక్షముల నీడచే
త్రాగివేయబడిన ఎండగలదియు, కదలుచున్న తరంగముల కలకలధ్వనితో
కూడినదియు, ఎదురెదురుగా కూర్చొని ఉన్న లేళ్ళు కలదియు, దుష్టనంగము
లేవియు లేనిదియు అగు గంగాతటమున స్వస్థముగా కూర్చున్నవానికి ఇక
ఐశ్వర్య మనునది ఏమి! చూటాత్మగా నశించు సుఖముల చేత ఏమి
ప్రయోజనము? మోహమునకు నీళ్ళు వదలినట్లే!”

వి. ఇచట అత్యుత్తమ మైన అర్థముస్పష్టముగా ప్రతిపాదించబడినది
గాన ఇది అర్థవైమల్యమునకు ఉదాహరణము.

రసవైమల్యం యథా మమ పద్యకాదచ్ఛర్యామ్—

27. అథోద్యయౌ బాలసుహృత్స్మరస్య

శ్యామాధవః శ్యామల లక్షభజ్జ్యౌ.

తారావధూ లోచనచుమ్భనేన

లీలావిలీనాజ్ఞాన బిస్మరిన్దుః.

రసవైమల్యమున కుదాహరణము నా ‘పద్యకాదంబరి’లో ఎట్లనగా—

“ఇంతలో మన్మథుని బాల్యస్నేహితుడును, తార లనెడు నాయికరస
ముద్దుపెట్టుకొనుటచే అంటుకొనిన కాటుకకలవాడు వలె నల్లని మచ్చను
ధరించినవాడును అగు నిశావల్లభుడు (చంద్రుడు) పైకి వచ్చెను ”

వి. ఈ చంద్రోదయ వర్ణనము శృంగార రసభరితము గాన ఇది రస
వైమల్యమున కుదాహరణము.

శబ్దికాలుష్యం యథా భట్టశ్రీ శివస్వామినః—

28. ఉత్తైతప్రఖరా సుఖాసుఖసఖి ఖడ్గాసితా ఘోరగా

వైశ్యుఖిల్యఖిలీకృతాఖిలఖిలా ఘోతేటకైః ఖ్యాపితా.

భేటాదుత్థనితుం నిఖర్వమనసాం మార్భ్యం ముఖాత్ కటం
నిఃసంఖ్యాన్యనిఖర్వసర్వమణిభూరాఖ్యాతు సంఖ్యాని వః.

ఈ శ్లోకం రో శబ్దాదంబరమే కాని సరి యైన అర్థమేదియు కనబడుట లేదు. “శ్లోకము వ్రాయుట పూర్తియైనది. ఇంక దీనిలో అర్థము పెట్టవలెను” అనే పద్ధతిలో వ్రాసిన శ్లోకము ఇది. అందుచే శబ్దకాలుష్యమునకు చక్కని ఉదాహరణము!

అర్థకాలుష్యం యథా తస్యైవ—

29. సీతాపి త్రాయతే యా న ఖలు ఖలధృతాజ్ఞానమాత్రాపమాత్రా
స్యానస్యాసస్థితేర్భూరనునయవినమద్దామసాశావ్యపాశా.
వర్షావర్షాంబుసాతాత్ప్రటితతృణవసత్యశ్రియాతాంశ్రియాతాం
సారీ సారీష్టయాగ్రే సరదిహ జనతాం సాశ్చవానాం
శ్చువానామ్.

ఈ శ్లోకము కూడా అస్పష్టార్థ మగుటచే ఇది అర్థ కాలుష్యమునకు ఉదాహరణము.

రసకాలుష్యం యథా భట్టినారాయణస్య వేణీసంహారే భామ
మత్యా నకులప్రాణిస్వన్నదర్శనే పాణ్డవనకులస్వైరసక్లమేర్ష్యా సద్భా
వశ్చక్రవర్తిమహిష్యాః సామాన్య నీచవనితావత్.

రసకాలుష్యమునకు ఉదాహరణము ఎట్లనగా—

వేణీసంహారమునందు, భామమతికి నకులము (ముంగిస) స్వప్న ములో కనబడుటను వర్ణించునపుడు, చక్రవర్తికి పట్టపూజయైన ఆమె విష యమున, సామాన్య నీచస్త్రీవిషయమునందు వలె. నకులు దనడు పాండవునితో స్వైరపంగము చేసిన దను ఈర్ష్య (దుర్యోధనునకు) కలిగిన దని వర్ణించుటలో రసకాలుష్య మున్నది.

సగుణం యథా కాలిదాసస్య—

30. శ్వామాస్యజం చకితహరిణీప్రేక్షణే దృష్టిపాతం
గణ్డచ్ఛాయాం శశిని శిఖినాం బర్హభారేషు కేశాన్.
ఉత్పిశ్యామి ప్రతనుషు నదీవీచిషు భూవిలాసాన్
హన్తైకస్థా క్వచిదపి న తే చణ్డి సాదృశ్యమస్తి (మే. ఘ. 101)

సగుణమునకు ఉదాహరణము కాలిదాసుని శ్లోక మెట్లనగా—

“ప్రియంగులతలలో నీ శరీరమును, భయపడిన లేడిచూపులలో నీ చూపును, చంద్రునిలో నీ చెక్కిలి అందమును, నెమలి పింఛములలో నీ కేశములను, చిన్న చిన్న నదీతరంగములలో నీ కనుజొమ్మల విలాసము చూడ కలుగుచున్నాను. కాని, ఓ! చందీ: నీ పోలిక లన్నియు ఒక చోట కాన రాకున్నవి కదా! అయ్యో!”

వి ప్రియురాలి వియోగముతో బాధపడుచున్న యక్షుడు, ఆమెకు మేఘుని ద్వారా కుశలవార్త వంపునందర్పములోని శ్లోక మిది. ఈ శ్లోకములో ప్రసాదము, సమత, మాధుర్యము, సుకుమారత మొదలైన గుణములు ఉన్నవి గాన ఇది సగుణమునకు ఉదాహరణము.

నిర్గుణం యథా చంద్రకిన్య—

31. స్తనౌ సుపీనౌ కఠినౌ శినౌ శినౌ
కటిర్విశాలా రభసా భసా భసా.

ముఖం చ చంద్రప్రతిమం తిమం తిమమ్

అహో సురూపా తరుణీ రుణీ రుణీ.

నిర్గుణమునకు ఉదాహరణముగా చంద్రుని శ్లోక మెట్లనగా—

“సౌందర్యము విషయమున ముఖము చంద్రుని తిరస్కరించునట్టి.

“మంథినిః సువర్ణే” అని అమరము. ‘మంథినౌ’ అనునది ‘మంథిని’ శబ్దవృద్ధి మ్యేకవచనరూపము. ధర్మపరత్వవివక్షచేత దీనికి ‘సుందరత్వమునందు’ అని

అర్థము చెప్పబడినది. పీనములు, కఠినములు అయిన స్తనములు సమముగా పర్తులముగా ఉన్నవి. (తినౌ). హారాద్యలంకారములతో కూడినవి. (తినౌ). "ః కౌశ్యే వర్తులే హరే సామ్యే చ పరికీర్తితః" అని విశ్వనిఘంటువు. విశాల మైన కటి ప్రదేశము, వేగముచేత ఆభసమును (ఇసుకకన్నెను) ఆభ సింబుచున్నది (పరిహాసింబుచున్నది). ఈ విధముగ ఈతరుణి ఏనుగయొక్క (గమన) శోభను తిరస్కరించుచున్నది. "కరికుంభే రుణే రుణః" అను శాశ్వతనిఘంటువు ననుసరించి 'రుణ' అనగా (గజ) కుంభము. కుంభము కలది 'రుణి' — గజము. దాని శోభ (ఈ) రుణి, దానిని అడ్డుపెట్టునది 'రుణిరుణి'. ఎంత ఆశ్చర్యము. (ఈ శ్లోకము అల్లమరాజు సుబ్రహ్మణ్య కవిగారు బాటుధారాచమత్కారసార మను గ్రంథములో చేసిన వ్యాఖ్య ననుసరించి ఇచట వ్యాఖ్యానింపబడినది).

వి. ఈ శ్లోకములో గుణము లేవియు లేవు గాన ఇది నిర్గుణమునకు ఉదాహరణము.

సదోషం యథా భట్ట శ్రీశివస్వామినః—

32. అద్యత్వావధి శిణ్ణి శిణ్ణి దృఢతాగూఢాని గుఢేతరాం
ప్రౌఢిం ధౌకయ పిణ్ణి పిణ్ణి చ రుజం రూపాపరూఢాం తయా
మూఢం మూఢమమూఢయస్వ హృదయం వీడ్వ్యాధ
మూఢ్యా తమః
సోఽపూఢామితి చ ప్రభావరివృఢా పూఢా ద్రధిమ్నేఽస్తు
వః.

సదోషమునకు ఉదాహరణముగా శ్రీ భట్టశివస్వామి శ్లోక మెట్లనగా—
ఈ శ్లోకములో అర్థస్ఫూర్తి లేకపోవుటయే పెద్ద దోషము.

సగుణదోషం యథా భట్టమయూరస్య—

34. అస్తవ్యస్తత్వ భూనోఽనిజరుచిరనిశానశ్వరః కరు మీశో
 విశ్వం వేశ్యేవ దీపః ప్రతిహతతిమిరం యః ప్రదేశస్థితోఽపి.
 దిక్కాలాపేక్షయాసౌ త్రిభువనమటతస్తిగ్మభానోర్నవాఖ్యాం
 యాతః శాత్రుత్రతవ్యాం దిశి దశతు శివం శోచిమాముద్గమోపః,
 పః (సూర్యశ 18)

గుణదోషములు రెండును కలదానికి ఉదాహరణముగా భట్టమయూరుని శ్లోక మెట్లనగా—

“ముల్లోకములందును సంచరించు సూర్యుని కాంతుద్గమము ఇప్పుడు తూర్పు దిక్కున ఉన్నది. దిక్కును, కాలమును పట్టి ఇది నవము (క్రొత్తది) అని చెప్పబడుచున్నది. ఈ కాంతిపుంజమున కెన్నడును అస్తవ్యస్తత్వ మను నది ఉండదు సహజ మైన కాంతి కలది, అనగా పరాపేక్ష లేకుండగా ప్రకాశించుచున్నది. ఎల్లప్పుడును (అనిశ) అనశ్వరముగా ఉండునది. ఒక మూలనున్న దీపము ఇంటి నంతను ప్రకాశింప చేసినట్లు ఇది ఒక్క ప్రదేశములో నున్నను ప్రపంచము నంతను ప్రకాశింపచేయును. అట్టి కాంతుద్గమము మిమ్ములను రక్షించుగాక.”

వి. దీనిలో ప్రసాదగుణము లేకుండుట దోషము; సూర్యస్తుతి పరమగుట ఉపమాలంకార ముండుట గుణము.

ఇతి గదితగుణార్థీ త్యక్తనిర్దిష్టదోషః

కవిరుచిరపదస్థ శ్చక్రవర్తిత్వసిద్ధ్యై.

కిమపి కృతవివేకః సాధుమధ్యాధమానాం

నృప ఇవ పరిరక్షేత్ సంకరం వర్ణవృత్తేః.

2

ఇతి శ్రీవ్యాసదాసాపరాఖ్యక్షేమేంద్రకృతే కవికణ్ఠాభరణే
 గుణదోషవిభాగశ్చతుర్థః సంచిః.

ఈ విధముగా పైన చెప్పిన గుణములను సంపాదించుకొనగోరుచు,

పైన చూపిన దోషములను పరిత్యజించుచు 'కవి' అనే మంచి స్థానమును పొందినవాడు, "కవిచక్రవర్తి" కూడ కావలె నన్నచో, ఆతడు సాధు-మధ్యమ-అధము కావ్యముల లేదా కవుల విషయమున సరియైన వివేకమును సంపాదించి వర్ణవృత్తికి సంకరము లేని విధమున రాజు సంరక్షించి వట్లు (కవుల తారతమ్యమును బాగుగా గుర్తించి) కావ్యరచనావృత్తిలో సాంకర్యము లేని విధముగ చూచుకొనవలెను.

వ్యాసదాసు డను నామాంతరము గల క్షేమేంద్రుడు రచించిన కవికంఠాభరణముతో గుణదోషవిభాగరూప మగు చతుర్థసంచి.

సమాప్తము

పరిచయప్రాప్తిర్నామ పంచమః సంధిః

అథ పరిచయచారుత్వమాహ—

న హి పరిచయఃసీనః కేవలే కావ్యకష్టే

కకవిరభినివిష్టః స్పష్టశబ్దప్రవిష్టః.

విబుధసదసి పృష్టః క్లిష్టధీర్వైత్తి వక్తుం

నర ఇవ నగరాన్తర్గహ్వరే కోఽవ్యధృష్టః.

1

తత్ర తర్క - వ్యాకరణ-భరత - చాణక్య-వాత్స్యాయన-భారత - రామాయణ - మోక్షోపాయాత్మజ్ఞాన - ధాతువాదరత్న పరీక్షా - వైద్యక-జ్యోతిష - ధనుర్వేద-గజతురగపురుషలక్షణ - ద్యూతేంద్రజాల-ప్రకీర్ణేషు పరిచయః కవిసామ్రాజ్యవ్యజ్ఞానః.

ఇపుడు (వివిధశాస్త్రాది) పరిచయమువలన కలుగు చారుత్వమును చెప్పచున్నాడు—

"వివిధ శాస్త్రాదిపరిచయము లేకుండగనే కేవలము కావ్యరచనరూప మగు కష్టకార్యము చేయుటకు ఉపక్రమించిన కుకవి పృష్టార్థము లగు

సామాన్యవిషయములను మాత్రమే తెలిసికొనగలిగి ఉండును. అట్టివానిని. పండితసభలో ఎవరైన ప్రశ్నించినచో దారి తెన్నులు తెలియని మహానగరంలో క్రొత్తగా ప్రవేశించినవాడు ఏమి చేయవలెనో తెలియక కొట్టుమిట్టాడినట్లు, ఏ సమాధానము చెప్పజాలక కంగారుపడును."

అందు-తర్కశాస్త్ర-వ్యాకరణశాస్త్ర-నాట్యశాస్త్ర-అర్థశాస్త్ర-కామశాస్త్ర - భారత-రామాయణ-మోక్షోపాయ-ఆత్మజ్ఞాన-ధాతు (లోహదులు) వాద-రత్న పరీక్ష-వైద్య-జ్యోతిష-ధనుర్వేద-గజలక్షణశాస్త్ర - అశ్వలక్షణశాస్త్ర - పురుష లక్షణశాస్త్ర-ద్యూత-ఇంద్రజాలవిద్యలందును, తదితరములైన సాధారణ విద్యలందును పరిచయమున్నవాడు కవినప్రాప్టు అను బిరుదుకు అర్హుడు.

తర్కపరిచయో యథా మమ పద్యకాదమ్బర్యామ్—

315. యత్ ప్రాప్యం న మనోరఙైర్న వచసా స్వప్నేఽపి దృశ్యం
న యత్

తత్రాపి స్మరవిప్రలబ్ధమనసాం లాభాభిమానగ్రహః.

మోహోత్పేక్షితశుక్తి కారజతనవత్ప్రయేణ యూనాం

భ్రమం

దత్తే తైమిరికద్వీచస్యసదృశం ఘో నూనమాశా కృషిః.

తర్కశాస్త్రపరిచయమున కుదాహరణముగా నా పద్యకాదంబరిలోని శ్లోక మెట్లనగా—

“మవృథునిచేత మోహగింపబడిన మనస్సుకలవారు మనోరథములచేత గాని, మాటవరసకు గాని, పొంద శక్యము కాని వస్తువును కూడా కోరు చుందురు. స్వప్నములో కూడ చూడని వస్తువును సంపాదించవలె నని పట్టు దలతో ఉందురు. ఆశ ఆకాశములో వ్యవసాయము చేయుట వంటిది. అది సాధారణముగా, యువకులకు, మోహముచే ఊహించబడిన శుక్తి కారజతము (ముత్యపు చిప్పను చూచి రజతమనుకొనుట) వంటి, దృష్టిదోషము కలవానికి కనబడే చంద్రదర్శయము వంటి భ్రమను కలిగించును.”

వి, మోక్షముచేత కుక్తికపై రజతమును ఆరోపించుట, ద్విచంద్ర
భ్రాంతి - ఇట్టి విషయము లన్నియు న్యాయశాస్త్రాదులలో ఉండునవి గాన
ఇచట వాటి ఉపయోగము కవికి ఉన్న న్యాయశాస్త్రజ్ఞానమును సూచించు
చున్నది.

వ్యాకరణపరిచయో యథా భట్టముక్తి కలశస్య—

37. ద్విగురపి సద్వన్దోహం గృహే చ మే సతతమవ్యయాభావః
తత్పురుష కర్మధారయ యేనాహం స్యాం బహుప్రీహికి.

వ్యాకరణపరిచయమునకు ఉదాహరణముగా భట్టముక్తి కలశుని శ్లోక
మెట్లనగా—

“నేను ద్విగువును (రెండు ఎద్దులు కలవాడను) అయినను, ద్వంద్వ
ముతో కూడినవాడను. నా యింటిలో ఎల్లప్పుడును అవ్యయాభావము, (ఋర్చు
కాకుండుట) ఉన్నది. అందువలన ఓపురుషుడా: (తత్ + పురుష) దేనిచే నేను
బహుప్రీహిని (చాలదాన్యము కలవాడను) అగుదునో అట్టి పనిని నిర్ణయించి
చెప్పము.”

“న మే సతతమవ్యయాభావః” అను పాఠ మున్నచో బాగుండును.
“నా యింటిలో ఋర్చు లేకపోవుట లేదు” అని అర్థము. ఈ శ్లోకములోని
చమత్కార మంతయు ‘ద్విగు’ ‘ద్వంద్వ’ ‘అవ్యయాభావ’ ‘తత్పురుష’ ‘కర్మ
ధారయ’ ‘బహుప్రీహి’ పదములను ప్రయోగించుటలో ఉన్నది. ఇది కవికి
ఉన్న వ్యాకరణ శాస్త్రపరిచయమును సూచించుచున్నది.

భరతపరిచయో యథా భట్టశ్రీశివస్వామినః—

37. ఆతన్వత్సరసాం స్వరూపరచనామానన్ది బిస్తాదయం
భావగ్రాహి శుభప్రవేశకగుణం గమీభరగర్భస్థితి.
ఉచ్చైర్వృత్తి సపుష్కరవృత్తికరం సంసారవిష్కంభకం
భిన్ద్యాద్యో భరతస్య భాషితమివ ధ్వాన్తం పయో యామునమ్.

భరత (నాట్యశాస్త్ర) పరిచయమునకు ఉదాహరణముగ భట్ట శ్రీ శివ స్వామి శ్లోక మెట్లనగా—

“యమునాజలము భరతుని భాషితము (శాస్త్రము) వలె సరస మైన రూపరచనను చేయుచున్నది. (రుచిగల స్వరూపము అనియు సరస మైన రూప కముల రచన యనియు రెండర్థములు). ఆనందమును కలిగించు బిందువుల ఉదయము గలది. (జలబిందువులు, నాటకాదులలోని బిందువు అనియు రెండర్థములు). మనోహర మైనది (నాట్యశాస్త్రపక్షమున భావములను గ్రహించు నది). మంగళకర మైన ప్రవేశగుణము కలది. ఈ నదిలో ప్రవేశించినచో పుణ్యము లభించు నని అర్థము. (నాట్యశాస్త్రపక్షమున-అంద మైన “ప్రవేశకము” కలది). లోతైన మధ్యభాగము కలది. (గంభీరమైన గర్భసంధి కలది). ఉన్నత మైన స్థితి కలది (వృత్తులు కలది). పుష్కరముల (పద్మములు వాద్యవిశేషములు అని రెండు అర్థములు) సంబంధము కలది. సంసారమును తొలగించునది. (బాగుగా నడచు విష్కంభకము కలది). అట్టి జలము ఘీ అంధకారమును తొలగించుగాక.”

ఇచట యమునానదీపర్ణనపందర్పమున, నాట్యశాస్త్రములో చెప్పిన రూపరచన, బిందువు, భావము, ప్రవేశకము, గర్భము, పుష్కరము, విష్కంభకము అనునవి కూర్చబడినవి గాన ఇది కవికి గల భరతశాస్త్రప్రవేశమును సూచించుచున్నది.

చాణక్యపరిచయో యథా మమ పద్యకాదమ్పర్యామ్—

38. స్వామీ ప్రమాదేన మదేన మస్త్రీ
కోపేన రాష్ట్రం వ్యసనేన కోపః,
ఛిద్రేణ దుర్గం విషమేణ సైన్యం
లోభేన మిత్రం క్షయమేతి రాజ్ఞామ్.

చాణక్యపరిచయమున తుదాహరణముగా నా పద్యకాదంబరిలోని శ్లోక మెట్లనగా—

“రాజుల ప్రమాదముచేత ప్రభువు (తానే అనగా రాజు), మదముచేత మంత్రి, కోపముచేత రాష్ట్రము, దుర్వ్యసనము చేత ధనాగారము, చిన్న లోపముచేత దుర్గము, కష్టములు వచ్చుటచే సైన్యము, లోభముచేత మిత్రుడు శత్రువును పొందును.”

ఈ శ్లోకములోని విషయములు అర్థశాస్త్రములో ప్రతిపాదించబడినవి గాన దీనివలన కవికి చాణుక్యుడు రచించిన అర్థశాస్త్రముతో పరిచయ మున్నట్లు తెలియుచున్నది.

వాత్స్యాయనపరిచయో యథా భట్ట దామోదర గుప్తస్య—
39. అధరే బిన్దుః కణ్ఠే మణిమాలా కుచయుగే శశప్లుతకమ్
తవ సూచయన్తి సుందరి కుసుమాయుధశాస్త్రపండితం
రమణమ్.

(కుట్టినీ. 402)

వాత్స్యాయన (కామశాస్త్ర) పరిచయమునకు ఉదాహరణముగ భట్ట దామోదరగుప్తుని శ్లోక మెట్లనగా—

“ఓసుందరీ నీ అధరమునం ను కనబడుడున్న బిందువు (ఒకవిధముగ చేసిన దంతక్షతమునకు బిందు వని పేరు), కంఠమునందలి మణిమాల, కుచయుగమునందలి శశప్లుతము (“మణిమాల” “శశప్లుతము” అనునవి ఒక పద్ధతిలో చేసిననఖక్షతములకుపేర్లు) నీ రమణుడు కుసుమాయుధశాస్త్రములో పండితు డని సూచించుచున్నవి.”

భారతపరిచయో యథా మమ దేశోపదేశే (4-5)—

40. భగదత్ప్రభావాభ్యా కర్ణశల్యోత్కటస్వనా
సేనేవ కురురాజస్య కుట్టినీ కిన్తు నిష్క్రూపా.

భారతపరిచయమునకు ఉదాహరణముగ నా దేశోపదేశములోని శ్లోక మెట్లనగా—

“కుట్టని (తార్పుడుకత్తె) కురురాజసేనవలె, భగదత్త మైన ప్రభావముతో, నిండినది, (భగదత్తుడనేవాని ప్రభావముతోకూడినది). చెవికి శల్యమువలె ఉండు తీవ్రమైన ధ్వని గలది (కర్ణునియొక్కయు, శల్యునియొక్కయు తీవ్రమైన ధ్వనితో కూడినది), కాని జాలిలేనిది (కృపాచార్యుడులేనిది)”.

రామాయణపరిచయో యథా భట్టవాచస్పతేః

41. జనస్థానే బ్రాన్తం కనకమృగతృష్ణానితధియా
వచో వై దేహీతి ప్రతిపదముద్రశుప్రలపితమ్.

కృతాలంకారభర్తుర్వదనపరిపాటీషు ఘటనా
మయాప్తం రామత్వం కుశలవసుతా న తస్యధిగతా.

ఇవట భగదత్త-కర్ణ-శల్య-కృపనామసిద్ధేశము కవికి గల భారతపరిచయమును సూచించుచున్నది.

రామాయణ పరిచయమునకు ఉపాహారణముగా భట్టవాచస్పతి క్లోక మెట్లనగా—

(సేవకునిపక్షమున అర్థము) కనక + మృగతృష్ణా + అనితధియా = బంగారమనే ఎండమావులచేత గ్రుడ్డిదిగా చేయబడిన బుద్ధితో, జనస్థానే = నగరములలో, బ్రాన్తం = తిరుగుట జరిగినది. దేహీ + ఇతి = ఇమ్ము అని, ప్రతి పదం = ప్రతిపదమునందును, ఉదశ్రు = బయల్పెడుచున్న కన్నీళ్ళు కలుగునట్లుగా, వచః = వాక్కు, ప్రలపితంవై = పలకబడినది. కాభర్తుః = కుత్సిత ప్రభువుయొక్క, వదనపరిపాటీషు = ముఖకవలికలయందు, అలం = అత్యధికముగా, ఘటనా = ఘటన (నేత్రములను ఉంచుట), కృతా = చేయబడినది. మయా = నాచేత, రామత్వం = రామత్వము, ఆప్తం = పొందబడినది. కు = కాని, కుశలవసుతా = కుశలమైన ధనము కలిగియుండుట, నతిధిగతా = పొందబడలేదు. (రాముని పక్షమున) కనకమృగ + తృష్ణా + అనితధియా = బంగారులేడియందు ఆశచేత గ్రుడ్డిదిగా చేయబడిన బుద్ధిచేత, జనస్థానే = జనస్థాన మనెడు అరణ్యమునందు, తిరుగుట జరిగినది.

ప్రతిపదం = అడుగడుగునా, కన్నీళ్ళు కాదుచు, వైదేహి + ఇతి = హః; వైదేహి అని వాక్కు పరికరించినది, లక్ష్మణభర్తః = రావణుని, వదనపరిపాటీ + ఇమి పుటనా = ముఖపంక్తియందు బాణముల పుటన, చేయబడినది.

పైన చెప్పినట్లుగా నాకును రామునకును అన్నీ వమముగనే ఉన్నవిగాని ఆయనకు ఉన్న "కుశలవసుత" మాత్రము నాకు లభింపలేదు అని సేవకుడు అనుచున్నాడు.

ఈ శ్లోకము కవికి గల రామాయణపరిచయమును సూచించుచున్నది

మోక్షోపాయపరిచయో యథా మమ ముక్తావల్యామ్—

42. నిరాసక్తా ప్రీతిర్విషయనియమోఽన్తర్న తు బహిః
స్వభావే భావానాం క్షయయుజి విమర్శః ప్రతిదినమ్.
అయం సంక్షేపేణ క్షపితతమసామక్షయపదే
తపోదీక్షాక్షేపక్షపణిరపేక్షః పరికరః

మోక్షోపాయపరిచయమునకు ఉదాహరణముగా నా ముక్తావల్యాలో ఎట్లనగా—

“అనక్తి లేని ప్రేమ, విషయములను (భోగములను) బైట నియమించుకొనుట కాక లోపల నియమించుకొనుట; పదార్థము లన్నియు నశించెడి స్వభావముగలవి ఆను విషయమును ప్రతిదినము విమర్శించుట, ఇదియే అజ్ఞానమును తొలగించుకొన్నవారు మోక్షపదమును సంపాదించుకొనుటకై చేయవలసిన, తపోదీక్షలుల శ్రమతో పని లేని, పరిఃరము (ఉపాయాలంబనము) ”

ఆత్మజ్ఞానపరిచితిర్యథా మమ చిత్రభారతనామ్ని నాటకే—

43. పృథుశాస్త్రకథారమృరోమథేన వృథా వ కిమ్
అన్వేష్యవ్యం ప్రయత్నేన తత్త్వజ్ఞైర్జ్యోతిరాన్తరమ్.

ఆత్మజ్ఞాన పరిచయమునకు ఉదాహరణముగా నా చిత్ర భారత మనే నాటకములో ఎట్లనగా—

“వ్యర్థమైన పెద్ద పెద్ద శాస్త్రముల వాద మనే బొంతలను నమిలి నెమరువేయుటచేత ఏమి ప్రయోజనము? తత్త్వజ్ఞులు:, ప్రయత్నపూర్వకముగే లోపల నున్న జ్యోతిని అన్వేషించవలెను.

ధాతువాదపరిచయో యథా రాజశేఖరస్య—

44. నఖదలితహరిద్రాగ్రస్థిగారే శరీరే
స్ఫురతి విరహాజన్మా కోఽవ్యయం పాణ్డుభావః.
బలవతి సతి యస్మిన్ సార్థమావర్త్య హేమ్నా
రజతమివ మృగాక్ష్యాః కల్పితాన్యజకాని.

ధాతువాదపరిచయమునకు ఉదాహరణముగా రాజశేఖరుని శ్లోక మెట్ల నగా—

“గోడితో గిల్లిన పసుపుదుంపకణుపు వలె పచ్చనైన ఆమె శరీరము మీద, విరహము వలన కలిగిన తెలుపు వర్ణింపశక్యము కాని విధమున ప్రకాశించుచున్నది. ఆ తెలుపు ఎక్కువ అయినపుడు, ఆమె అవయవములు బంగా రముతో కలిపి కరిగించిన వెండితో విరిగించినట్లున్నవి. (ధాతువాద మనగా లోహములకు సంబంధించిన శాస్త్రము).

రత్న పరీక్షాపరిచయో యథా భట్టభల్లటస్య—

45. ద్రవిణమావది భూషణముత్సవే
శరణమాత్మభయే నిశి దీపకః.
బహువిధాభ్యుపకారభరక్షమో
భవతి కోఽపి భవానివ సన్న్యః. (భ. శ. 5)

రత్న పరీక్షాపరిచయమున కుదాహరణముగా భట్టభల్లటుని శ్లోక మెట్లనగా—

“నీవలెనే, ఉత్తమమైన మణి, అపత్నమయములతో ధనముగాను, ఉత్తమమునందు అలంకారముగాను, భయము కలిగినప్పుడు శరణముగాను, రాత్రి

యందు దీపముగాను, అనేకవిధముల ఉపకారము చేయుటకు సమర్థ మగుచున్నది. (దీపకః అనగా మిత్రుని పక్షమున ప్రకాశింపజేయువాడు అని అర్థము).

వైద్యకపరిచయో యథా మమ పద్యకాదమ్బర్యామ్—

అజ్ఞం చస్తవపజ్ఞపజ్ఞజబిసచ్ఛేదా వలీనం ముహూ
స్తాపః శాప ఇదైష శోషణపటుః కమ్పః సఖికమ్పనః
శ్వాసాః సువృతతారహారరూచయః సంఖిన్నచీనాంశుకా
జాతః ప్రాగతిదాహవేదనమహారమ్భః స తస్యా జ్వరః.

వైద్యపరిచయమునకు ఉదాహరణముగా నా పద్యకాదంబరిలోని శ్లోక మెట్లనగా—

“శరీరము మంచిగంధము క్రిందను, తామరతూడులక్రిందను కప్పబడి పోయినది. తాపము, శాపము వలె, ఎండించి వేయుచున్నది కంపము. సఖి జనులకు కంపము కలిగించుచున్నది శ్వాసలు ముత్యాలహారముల కాంతులను కప్పివేయుచు, పట్టుచీరను ఎక్కువగ కదల్చివేయుచున్నది. ఆమెకు అతి దాహమును కలిగించు జ్వరము కలిగినది.”

వి. ఇచట జ్వరలక్షణములు వర్ణింపబడుటచే వైద్యశాస్త్రపరిచయము సూచిత మగుచున్నది.

జ్యోతిఃశాస్త్రపరిచయో యథా విద్యానస్తస్య—

47. ద్యామాలోకయతాం కలాః కలయతాం ఛాయాః సమాచిన్వతాం
క్లేశః కేవలమజ్గలీర్ణయతాం మౌహూర్తి కానామయమ్.
ధన్యా సా రజనీ తతేవ సుదివం పుణ్యః స ఏవ క్షణో
యత్రాజ్ఞాతచరః ప్రియానయనయోః పీమానమేతి ప్రియః.

జ్యోతిఃశాస్త్రపరిచయమునకు ఉదాహరణముగా విద్యానందుని శ్లోక మెట్లనగా—

“ఆకాశమువై పు చూచుచు, కలలు (నెకన్ వంటి అల్లుకాలము) పరి

శీలించుచు, నీడలు కొలుచుచు, వ్రేళ్ళు లెక్కపెట్టుచు ఉన్న జ్యోతిష్కులు చేయునది ఇది అంతయు వ్యర్థమైన క్లేశము మాత్రమే. ప్రియుడు, ముందు తెలియకుండగ, ఎపుడు ప్రియురాలి దృష్టిలో పడనో ఆ రాత్రియే ధన్యమైనది; అదే సుదినము, ఆ షణమే పుణ్యమైన షణము".

ధనుర్వేదపరిచయో యథా మమ కనకజానక్యామ్—

48. ఆర్యస్యాస్త్రఘనౌఘలాఘవవతీ హాధానసంబాధినీ
స్థాణుస్థానకసౌష్ఠవప్రణయినీ చిత్రక్రియాలఙ్కృతిః.
నిష్పన్నేన మయాతివిస్మయమయీ సత్కస్థితప్రత్యయా
సంహారే ఖరదూషణత్రిశిరసామేషైవ దృష్టా స్థితిః.

ధనుర్వేదపరిచయమునకు ఉదాహరణముగ నా "కనకజానకి" లో ఎట్లనగా—

"ఆస్త్రములను వ్రయోగించుటలో మంచి లాభము కలదియు, శరసంధానమునకు సంబంధించినదియు, స్థిరమైన నిలబడురీతియొక్క సౌష్ఠవముతో కూడినదియు, విచిత్రమైన క్రియయే అలంకారముగా కలదియు, ఆశ్చర్యకరమైనదియు, నిజమైన విశ్వాసము కలదియు, అగు ఆర్యుని (అన్నగారి) ఇట్టి స్థితినే నేను నిశ్చలుడనై, ఖరదూషణ త్రిశిరోసంహారనమయమున చూచియుంటిని."

గజలక్షణపరిచయో యథా మమ కనకజానక్యామ్—

49. కణ్ణాభ్యర్ణవిక్రీర్ణచామరమరుద్విస్తీర్ణనిఃశ్వాసవాన్
శఙ్ఖచ్ఛత్రవిరాజిరాజ్యవిభవద్వేషీ విలీనేక్షణః.
స్మృత్వా రాఘవకుజ్జరః ప్రియతమామేకాకిసిం కాననే
సన్త్యక్తాం చిరముక్తభోగకవలః క్షేణోష్మణా శుష్కతి.

గజలక్షణ పరిచయమున కుదాహరణముగా నా కనకజానకిలో ఎట్లనగా—
"చెవి దగ్గర విసరబడుచున్న చామరముల వాయువుచేత అధికమైన

నిట్టార్పులు కలదియు (గజకర్ణాలంకారమునకు కూడ చామర మని పేరు). శంఖములతోటి, చక్రములతోటి, ప్రకాశించుచున్న రాజ్యవైభవమును ద్వేషించు చున్నదియు, మూయబడిన నేత్రములు గలదియు, అగు రాముడను ఏనుగు. అడవిలో వంటరిగా విడువబడిన ప్రియురాలిని స్మరించి, చిరకాలము నుంచి భోగము లనెడు కవలములు విడచి దుఃఖతాపముచేత ఎండిపోవు చున్నది."

క్రొత్తగా పట్టుపడిన ఏనుగు అడవిలోని తనప్రియురాలిని స్మరించుచు, ఆహారము మాని, నిట్టార్పుచు, తనపై ఉంచబడిన రాజచిహ్నములను ద్వేషించుచు, కుష్కించు విధమున సీతను పరిత్యజించిన రాముడు కుష్కించు చున్నాడు అని చెప్పటలో గజస్వభావజ్ఞానము బాగుగ సూచిత మగుచున్నది.

తురగలక్షణపరిచయో యథా మమృతతరంగనామ్ని కావ్యే—

50. ఆవర్తశోభీ పృథుసత్త్వరాశిః

ఘనావదాతః పవనోరువేగః.

గమ్భీరఘోషోద్దివిమద్ధఘేదా

దశ్వాశ్శృతిం కర్తుమివోద్యతోద్భిః.

51. ఉచ్చైః శత్రవాః శక్రముపాజగామ

స విశ్వసామ్రాజ్యజయప్రదోద్భిః.

జగ్రాహ హేలాఘనశ్శక్తి

నివేదితాశేషశుభం తమిన్ద్రైః. (యుగ్మమ్)

తురగలక్షణపరిచయమునకు ఉదాహరణము నా అమృతతరంగ మను కావ్యములో ఎట్లనగా—

"సుడులచేత ప్రకాశించుచున్నదియు, అధికమైన బలముయొక్క ధాతియు (సముద్రపక్షమున-పెద్దవైన జంతువుల రాశియు), నురుగు వలె

(నురుగుచేత) తెల్లనిదియు, వాయువువంటి (వాయువుచేత) గొప్ప వేగము కలదియు, గంభీరమైన ధ్వని కలదియు, మందరపర్వతము రాపిడివలన కలిగిన భేదముచేత అశ్వాకారమును ధరించుటకై ప్రయత్నించుచున్న సముద్రమువలె ఉన్నదియు అగు ఉచైఃశ్రవ మనెడు, విశ్వసామ్రాజ్యమును ఇచ్చెడు అశ్వము ఇంద్రుని దగ్గరకు వచ్చెను-ఆ ఇంద్రుడు, సకిలింపు అనెడు గంభీర మైన శంఖధ్వనిచేత సూచించబడిన సమస్తమైన శుభములు గల దానిని స్వీకరించెను.

‘హేలా’కు బదులు “హేషా” అను పాఠ మున్నచో బాగుండును.

పురుషలక్షణపరిచయో యథా కాలిదాసస్య—

52. వ్యూఢోరస్కా వృషస్కన్ధః సాలప్రాశుర్మహాభుజః.

అత్మకర్మక్షమం దేహం త్వాత్రో ధర్మ ఇవాశ్రితః

(రఘు. 1. 13.)

పురుషలక్షణపరిచయమునకు ఉదాహరణముగా కాలిదాసశ్లోక మెట్లనగా—

“విశాలమైన వక్షఃస్థలముకలవాడును, ఎద్దు మూపురము వంటి మూపురము కలవాడును, సాలవృక్షము వలె ఉన్నతమైనవాడును, గొప్ప భుజములు కలవాడును అగు ఆ దిలీపుడు, తాను చేయదగిన కర్మకు తగిన దేహమును ఆశ్రయించిన జ్ఞాత్రధర్మము వలె ఉండెను”.

ద్యూతపరిచయో యథా చంద్రకన్య—

53. యత్రానేకే క్వచిదపి గృహే తత్ర తిష్ఠత్యగ్ధౌకో

యత్రాప్యేకస్త్వదను బహవస్తతనైకోఽపి చాస్తే.

ఇత్థం నేయా రజనిదివసౌ తోలయన్ ద్వావివాత్సా

కాలః కాల్యా సహ బహుకలః క్రీడతి ప్రాణిసారైః.

ద్యూతపరిచయమునకు ఉదాహరణముగా చంద్రకువి శ్లోక మెట్లనగా—

“ఒక సమయమున చాలామంది ఉన్న ఇంటిలో (గదిలో) కొంత కాలమైన తరవాత ఒక్కడే ఉండును. ఒక్కడే ఉన్న ఇంటిలో చాలామంది వచ్చి చేరుదురు. చివరికి ఒక్కరూ ఉండరు. ఈ విధముగా, అనేకకళలు గల కాలుడు, కాలితో కలిసి, ఆడించదగిన రాత్రింబగళ్ళను రెండు పాచికలను వలె ఆడించుచు, ప్రాణులనెడు పావులతో ఆడుకొనుచున్నాడు”.

ఇంద్రజాలచరిచయో యథా శ్రీహర్షస్య—

54. ఏష బ్రహ్మ సరోజే రజనికరకలాశేఖరః శంకరోఽయం
దోర్భిరైత్యాస్త్రోఽసౌ సధనురరిగదాచక్రచిహ్నైశ్చతుర్భిః
ఏషోఽప్యైరావణస్థత్త్రిదశవతిరమీ దేవి దేవాస్తథాన్యే
నృత్యంతో వ్యోమ్ని చైతాశ్చలచరణరణస్థూపురాదివ్యనార్యః
(రత్నా 4. 11)

ఇంద్రజాలపరిచయమునకు ఉదాహరణముగా శ్రీకృష్ణుని శ్లోక మెట్లనగా—

“ఇదిగో, పద్మములో ఇతడు బ్రహ్మ. చంద్రకళ శిరోభూషణంగా ధరించిన శంకరుడు ఇడిగో, ధనస్సు, ఖడ్గము, గద, చక్రము అను చిహ్నములు గల నాలుగు చూస్తములతో దైత్యాంతకు డైన శ్రీమహావిష్ణు విడిగో. ఐరావణముమీద ఉన్న దేవతాధిపతి ఇడిగో. ఇదిగో వీరందరును ఇతరదేవతలు. ఈదేవతాస్త్రీలు కదలుచున్న పాదములమీద ధ్వని చేయుచున్న సూపురములతో ఆకాశముమీద నాట్యముచేయుచున్నారు”.

రత్నావళి నాటికలో ఒక ఇంద్రజాలికుడు వచ్చి వత్సరాజు సమక్షమున ఇంద్రజాలవిద్య చూపు పందర్బములోని శ్లోక మిది.

ప్రకీర్ణే చిత్రపరిచయో యథా భగవతో వ్యాసస్య—

అతథ్యాన్యపి తథ్యాని దర్శయన్తి విచక్షణాః
సమే నిమోన్నతానీవ చిత్రకర్మవిదో జనాః.

ప్రకీర్ణములో అనగా ఇతరవివిధవిషయపరిజ్ఞానములో (Miscellaneous) చిత్రపరిచయమునకు ఉదాహరణముగా భగవంతుడగు వ్యాసుని శ్లోక మెట్లునగా—

“చిత్రకర్మ తెలిసినవారు సమప్రదేశమును నిమోన్నతముగా నున్నట్లు చూపించినట్లుగా, నేర్పరులు, అసత్యవిషయములను కూడ సత్యమైనవాటినిగా చూపుదురు.”

దేశపరిచయో యథా మమ శశివంశే—

56. భోజై ర్భజ్జనభీరుభిర్విలులితం వ్యామీలితం మాలవైః
మ ద్దైర్విద్రుతమేవ యాతమసకృన్మాగ్గాదధోమాగ్నైః
వజ్ఞానామభిమన్యకజ్ఞానైర్వాతే పురఃసూచితే
మీనైః సాకుచితం పరస్పరధృతైర్నిరస్థమస్త్రైః స్థితమ్.

దేశపరిచయమున కుదాహరణముగా నా శశిదూతములోని శ్లోకము—

“అభిమన్యుని కంకణధ్వనులచేత (అభిమన్యు అనునది ఒక యుద్ధ గజమునకు పేరు కావచ్చును. దాని కాలి కంకణముల ధ్వని వినబడుటచే అని అర్థము) పంగనైన్యముల సముదాయము ఎదుట నున్నట్లు సూచింప బడగా, పరాజయమువలన భయపడిన భోజదేశీయులు జారిపోయిరి; మాలవ దేశీయులు అంతర్ధానమైరి. మద్రదేశీయులు పారిపోయిరి. మగధదేశీయులు మార్గమునుండి దూరముగా తొలగిపోయిరి. మీనదేశీయులు (1) సంకోచము చెందిరి. ఆంధ్రులు ఒకరి నొకరు గట్టిగా పట్టుకొని, గుంపుగా నిలిచి పోయిరి.”

వృక్షపరిచయో యథా మమ కనకజానక్యామ్—

57. జమ్బూబిమ్బకదమ్బునిమ్బుటకులప్లక్షాక్షభల్లాతక
ద్రాక్షాకింశుకకర్ణికారకదలీజమ్పిరకోదుమ్మరైః.

సా సంతానకవిల్వతిల్వతిలకశ్లేష్మాతకారగ్వస
న్మగ్రోధాద్భుతశాతనాసనవసశ్యామాన్ దదర్శాశ్రమాన్.

వృక్షపరిచయమున కుదాహరణము నా “కనకజానకి” లో ఎట్లనగా—
పై శ్లోకములో 24 వృక్షముల పేర్లు చెప్పబడినవి గాన ఇది కవికి
గల వృక్ష (నామ!) పరిచయమును సూచించుచున్నది.

వనేచరపరిచయో యథా మమ తత్తైవ—

58. వామస్కన్ధస్వేషణశౌంధకుటిలప్రాంతార్పితాధోముఖ
స్కన్ధచ్ఛోణితలమ్పమానశశకాన్ పాణిస్థలచ్ఛాయరాన్.
జ్ఞాస్తప్రప్రోతకపోతపోతనిపతద్రక్తాత్తూణీరకాన్
సాపశ్యత్ కరికుమ్భభేద జనితాకన్దాన్ పులిన్దాన్ పురః.

వనేచరపరిచయమునకు ఉదాహరణముగాకనకజానకిలోనే మరియొక
శ్లోకము— (వనేచరు లనగా వనములలో నివసించు కిరాతులు మొదలైన
వారు—.)

“పులిందులు తమ ఎడమ బుజాలకు తగల్చిన కొమ్ముతో తయారు
చేసిన ధనస్సుల వంకరగా సున్న ప్రాంతమునందు కుందేళ్ళను తలక్రిందు
లుగా వ్రేలాడదీసినారు. వాటి ముఖములనుండి రక్తము కారుచున్నది. చేతు
లలో చామరములను (చమరీమృగముల వాలాగ్రములను) పట్టుకొని
యున్నారు. నారికి గ్రుచ్చిన పావురాల రక్తముతో అంబులపొదులు తడియు
చున్నవి. ఎన్నియో ఏనుగుల కుంభములనుబ్రద్రలుకొట్టి అవి ఆక్రందించు
నట్లు చేసినారు. అట్టి పులిందులను, ఆమె తన ఎదుట చూచెను”

ఔదార్యపరిచయో యథా మమ చతుర్వర్గసంగ్రహే

(1. 26)

59. మాన్యః కులీనః కులజాత్మలావాన్
విద్వాన్ కలాజ్ఞాద్విదుషః సుకీలః.

ధనీ సుశీలాధనినోఽపి దాతా
దాతుర్జితా కీర్తిరయాచకేన.

దేదార్యపరిచయమునకు ఉదాహరణముగా నా చతుర్వర్గ సంగ్రహము నుండి ఎట్లనగా—

“సత్కులమునందు పుట్టినవాడు గౌరవింపదగినవాడు. సత్కులము నందు పుట్టినవానికంటె కళలో ప్రావీణ్య మున్నవాడు, వానికంటె వండి తుడు, వానికంటె మంచి శీలము గలవాడు, వానికంటె ధనికుడు, వానికంటె గూడ దాతృత్వ మున్నవాడు ఎక్కువ గౌరవింపదగినవాడు యాచన చేయనివాడు దాతయొక్క కీర్తిని కూడ జయించును”.

అచేతనచేతనాధ్యారోపపరిచయో యథా మచ్ఛిష్యమహా శ్రీభట్టోదయ సింహస్య లలితాభిధానే మహాకావ్యే—

60. ఇహ వికసదశో కాస్తోకపుష్పోపకారై
రయనుతిశయరక్తః సక్తసున్నిగ్ధభావః.
త్రిశువనజయసజ్జః ప్రాజ్యసామ్రాజ్యభాజః
ప్రథయతి వృక్షమైత్రీం పుష్పచాపస్య చైత్రః.

అచేతనమునందు చేతనధర్మములను ఆరోపించి వర్ణించుటతో పరిచయ మునకు ఉదాహరణముగా మా శిష్యుడైన మహాశ్రీభట్టోదయసింహుని ‘లలి తము’ అనే మహాకావ్యములోని శ్లోక మెట్లనగా—

“ఇచట-వికసించిన అసంఖ్యాకము లైన అశోకపుష్పములచేత ఎక్కువ రక్త మైనదియు (ఎఱ్ఱగా నున్నది, అనురాగము గలది అని రెండు అర్థములు) అధిక మగు స్నిగ్ధత్వముతో (అందము, స్నేహము అని రెండ ర్థములు) కూడినదియు, మూడు లోకములను జయించుటకు ఉద్యుక్త మైన చైత్రము అతి విశాల మైన సామ్రాజ్యమును పొందిన పుష్పచాపని ఘనిష్ఠ మైన మైత్రీని ప్రకటించుచున్నది”.

వి. ఇది అచేతనమైన చైత్రమునందు చేతనభర్మము లగు అనురాగ-స్నేహ-త్రిభువనవిజయసన్నద్ధత్వాదులు ఆరోపింపబడినవి గాన ఇది అచేతనచేతనాధ్యారోపపరిచయమునకు ఉదాహరణమని అర్థము.

భక్తిపరిచయో యథాస్యైన భక్తిభవనాన్ని మహాకావ్యే—

61. బాల్యాదేవ నిరర్గలప్రణయినీ భక్తిర్భవానీపతౌ
జన్మాభ్యాసవికాసవాసితమనః సంవాససందాయినీ
ప్రాయః ప్రాక్తనకర్మనిర్మితమహామోహప్రరోహాపహా
భవ్యానాం భవభీతిభజ్జనగభీ స జాయతే సన్మతిః.

భక్తిపరిచయమునకు ఉదాహరణముగా ఆమహాశ్రీభట్టోదయసింహుని భక్తిభవమనే మహారాష్ట్రమునొక స్లోక మెట్లనగా—

“పుణ్యాత్మలకు చాల్యమునుండియే పరమేశ్వరునియందు, భక్తిరూపమైన సద్బుద్ధి పుట్టును. ఈ భక్తిలోని ప్రేమకు ఎట్టి అడ్డును ఉండదు. జన్మనుండియు, అభ్యాసముచేత వికసించిన మనస్సులో నిలచి ఉండును. పూర్వకర్మలవలన కలిగిన మహామోహంకురములను నశింపజేయును సంసారభయమును తొలగించు సముదాయ ఈ భక్తి”.

వివేకపరిచయో యథా మచ్ఛిష్యరాజపుత్రలక్ష్మణాదిత్యస్య—

62. ఆశాసాశవిముక్తియుక్తమమలం సంతోషమాన్యం మనః
నేవాయాసవివర్జితం విహరణం మాయావిహీనం వచః.
చణ్డిశార్చనమాత్మశుద్ధిజననీ గజేన సత్సజ్జతిః
సోఽయం సంతరణే పరః పరికరః సంసారవారానిధేః

వివేకపరిచయమునకు ఉదాహరణముగా నా శిష్యుడైన రాజపుత్రలక్ష్మణాదిత్యుని స్లోక మెట్లనగా—

‘ఆశాఫాశముల బంధము లేనిదియు, నిర్మలమైనదియు. సంతో

షముచేత పూజింపదగినదియు అయిన మనస్సు; ఇతరుల సేవ చేయుట అనెడు శ్రమ లేని ప్రవృత్తియు, మాయ లేని వాక్కు, పరమేశ్వరుని పూజించుట, గంగ వలె అత్మశుద్ధిని కలిగించు వత్సంగతి, — ఇది అంతయు సంసార సముద్రమును దాటుటకు ఉపకరించు సాధనసామగ్రి”.

ప్రళమపరిచయో యథా మమ చతుర్వర్గ సంగ్రహే—

63. చిత్తం వాతవికాసిసాంసుసచివం రూపం దినాంత తపం—

భోగం దుర్గతగేహజన్మచపలం పుష్పస్మితం యౌవనమ్.

స్వప్నం బంధసమాగమం తనుమపి ప్రస్థానపుణ్యప్రపాం

నిత్యం చింతయతాం భవంతి న సతాం భూయో భవగ్రన్థయః.

ప్రళమపరిచయమునకు ఉదాహరణముగ నా చతుర్వర్గసంగ్రహము లోని శ్లోక మెట్లనగా—

“చిత్తము(ను) వాయువుచే ఎగురగొట్టబడిన పరాగముతో సమానమైన దనియు (సమానమైనదిగాను), రూపము సాయంకాలపు ఎండఅనియు, తోగము దండ్రుని ఇంటి వలె నిర్మాణము చపల (అస్థిర) మైనదనియు, యౌవనము చిరునవ్వుల (విరాసము) అనియు, బంధసమాగమము స్వప్న మనియు, శరీరము ప్రయాణములో కనబడిన పుణ్యమైన చలివెందలి అనియు, నిత్యమును చింతించు వత్సరువులకు మరల సంసారబంధములు ఉండవు.”

ఇత్యుక్తా రుచిరోచితా పరిచయప్రాప్తి ర్విభాగైర్గిరాం

దిజ్ఞాత్రేణ విచిత్రవస్తు రచనామైతీపవిత్రీకృతా.

యద్యస్త్యత్ర సవోపదేశేషమే లేశేఽప్యపాదేయతా

తత్సద్విర్గుణకౌతుకాదవసరః శ్లోతుం సమాధీయతామ్.

అందమైనదియు, ఉచిత మైనదియు అగు పరిచయప్రాప్తి కావ్యము లలో ఎట్లుండవలెనో దిజ్ఞాత్రముగ చెప్పబడినది. ఇది విచిత్రమైన వస్తు

పుల (కథావస్తువుల లేదా వర్ణనావిషయముల) రచనతో సంబంధ ముండుటచే పవిత్ర మైనది. నూతనముగా ఉపదేశించిన ఈ విషయమునందు కొంచె మైన ఉపాదేయత్వము (గ్రహింపదగియుండుట) ఉన్నచో, సత్పురుషులు, గుణములపై ఉన్న వేడుకచే, దీనిని వినుటకు అవకాశమును ఇచ్చెదరు గాక".

కృత్వా నిశ్చలదై వపౌరషమయోసాయం ప్రసూత్యైగిరాం
క్షేమేంద్రిగా యదర్జితం శుభఫలం తేనాస్తు కావ్యార్థినామ్.
నిర్విఘ్నప్రతిభాప్రభావసుభగా వాణీ ప్రమాణీకృతా
సద్భిగ్వాగ్భవహస్త్రపూతవితశ్రోతామృతస్యద్దినీ 3

౬౮ శ్రీవ్యాసదాసాపరాఖ్యక్షేమేంద్రికృతే కవికణ్ఠాభరణే
పరిచయప్రాప్తిః పఞ్చమః సంధిః.

“వాక్కులు (కావ్యములు) ఆవిర్భవించుటకు నిశ్చల మైన దై వోపాయ మును, పౌరుషోపాయమును ఉపదేశించి క్షేమేంద్రుడు ఏ పుణ్యమును సంపా దించెనో, దానిచేత, కావ్యమును కోరువారికి, విఘ్నములు లేని ప్రతిభా ప్రభావముచేత సుందర మైనదియు, సత్పురుషులచేత ప్రమాణముగా చేయ బడినదియు, వాగ్భవమంత్రముచేత పవిత్రీకృత మైన, అధికమైన శ్రోతా మృతమును స్రవించునదియు అగు వాక్కు, కలుగుగాక.”

వ్యాసదాసు డను నామాంతరము గల క్షేమేంద్రుడు రచించిన
కవికంఠాభరణములో పరిచయప్రాప్తి యను పంచమసంధి

సమాప్తము.

కాశ్మీరేషు పృథువతాపనవితః కీర్త్యంశుతారాపతేః
ప్రౌఢారాతివనానలస్య ధనదస్యేంద్రిస్య భూమణ్ణరే.

విశ్వాకారవతః పునః కలియుగే విష్ణోరివోత్సాహినో
రాజ్యే శ్రీమదనన్తరాజనృపతేః కావ్యోదయోఽయం కృతః

ఇతి కవికణ్ఠాభరణమ్ సమాప్తమ్.

“కాశ్మీరదేశమున గొప్ప ప్రతాపముచే సూర్యుడును, కీర్తికిరణములచే చంద్రుడును, ప్రౌఢ మైన శత్రువనమునకు అగ్నియు భూలోకమునందలి కుబేరుడును, కలియుగమున మరల ప్రత్యక్షరూపమును దాల్చిన విష్ణువువంటి వాడును, ఉత్సాహవంతుడును అగు శ్రీమదనన్తరాజ నృపతియొక్క రాజ్యమునందు ఈ కావ్యోదయము, అనగా కావ్యముపుట్టుటకు ఉపాయమును బోధించు కవికంఠాభరణము, రచింపబడినది.

కవికంఠాభరణము సమాప్తము..

పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడు రచించిన కవికంఠాభరణాంధభాషా
వ్యాఖ్యయగు బాలానందిని సమాప్తము..

యత్కృపాలేశసంస్కరా ద్వాన్యభ్యేయం రచితా మయా
తస్యైవ జానకీజానే రర్ప్యతే పదపద్మయోః.

శ్రీః శ్రీః శ్రీః

శ్రీః సు వృ త్త తి ల క మ్

బాలానన్దిర్యాఖ్యయా ఆంధ్రభాషాన్యాఖ్యయా సహితమ్

ప్రథమో విన్యాసః - వృత్తావచయః

గణపతిగురోర్వక్తశ్చూడాశశాఙ్కకలాఙ్కురః
స్ఫుటఘటి ఘణారత్నచ్చాయాఘటాఘరణారుణః.
గిరిపతిసుతాసంసక్తేర్ద్యావీలాసకచక్రహ
చ్యుతనఖశిఖాలేఖాకాంతస్తనోతు సుఖాని వః. 1

నత్వా శ్రీతాతపాదాదీన్ శాస్త్రమస్త్రాది సద్గురూన్
సువృత్తతిలకవ్యాఖ్యామాండ్ర్యాం కుర్వే యథామతి.

తేమేంద్రుడను మహాకవి సువృత్తతిలక మను ఛందోగ్రంథమును
ప్రారంభించి, నిర్విఘ్నపరిసమాప్తికై మంగళాచరణమును ఆచరించుచున్నాడు.

“గణపతి తండ్రియైన పరమేశ్వరుని శిరస్సుపై వక్ర మైన చంద్ర
రేంఖాంకుర మున్నది. ఆత డలంకారములుగ ధరించిన సర్పముల పడగలపై
ఉన్న మాణిక్యముల కాంతులు ప్రసరించుటచే అది ఎఱ్ఱగా నున్నది. అందుచే
అది—పార్వతితో ప్రణయ కలహ మేర్పడి నపుడు విలాసపూర్వకముగ
ఆమె కచక్రహముచేయగా(శివుని జుట్టు పట్టుకొనగా) పడిన గోటి గీడు పఠె
డిన్నది. అట్టి చంద్రరేఖ మీకందరకును సుఖములను కలిగించుగాక”.

స్వచ్ఛన్దలఘురూపాయ త్రిజగదురువే నమః

స్పష్ట వామన వృత్తాయ మాయావక్రాయ చక్రణే. 2

“స్వేచ్ఛగా చిన్న రూపమును ధరించినవాడును, మూడు లోకములకును గురువైనవాడును, ప్రసిద్ధ మైన వామనావతారచరిత్ర కలవాడును, మాయచే వక్రతను చూపినవాడును అగు చక్రధారియైన శ్రీ మహావిష్ణువునకు నమస్కారము.”

వి. ఇది వృత్తములను గూర్చి రచించిన గ్రంథ మగుటచే ఈ ప్రార్థనాశ్లోకముతో, లఘువు, గురువు, వృత్తము, వక్రము అను ఛందః శాస్త్రమునకు సంబంధించు పదములు వచ్చునట్లు కూర్చినాడు క్షేమేంద్రుడు

నమశ్చన్దోనిధనాయ సువృత్తాచారవేధనే
తపః సత్యనివాసాయ వ్యాసాయామితతేజనే.

వేదములకు నిధి యైనవాడును, మంచి పదవదీకకును ఆచారమునకును బ్రహ్మయు, తపఃసత్యములకు నివాసస్థానమైన వాడును, అమితమైన తేజస్సు కలవాడును అగు వ్యాసునకు నమస్కారము.

క్షేమేంద్రేణ సుశిష్యాణాం సరస్వత్యాః ప్రసాధనమ్
సువృత్తతిలకం వర్ణరుచిరంక్రియతే ముఖే.

4.

మంచి శిష్యుల సరస్వతియొక్క ముఖమునందు వర్ణములచేత (రంగు చేత అని మరెయొక అర్థము) సువృత్తతిలకము (బాగుగా గుండ్రముగా ఉన్న తిలకము అని రెండవ అర్థము అలంకారముగా క్షేమేంద్రునిచేత చేయ బడుచున్నది.

దృష్ట్వా ఛందాని సౌందర్యం విచార్యార్యప్రియః కృతః
ప్రసిద్ధకావ్యకర్షణ్యవృత్తానామేష సంగ్రహః.

5.

ఛందస్సులను అనగా ఛందః శాస్త్రగ్రంథములను చూచి, సౌందర్యమును గూర్చి బాగుగా ఆలోచించి, ప్రసిద్ధ మైన కావ్యముల రచనయందు సమర్థులైన మహాకవుల (అనగా వారు ఎక్కువగా ఉపయోగించిన) వృత్తముల ఈ సంగ్రహము, ఆర్యులకు ప్రియమైనది. రచింపబడినది.

దీర్ఘే సంయోగపూర్వే చ గురుసంజ్ఞా ప్రకీర్తితా
అసంయోగగ్రహం హ్రస్వం లఘుసంజ్ఞం ప్రకీర్తితమ్. 6.

దీర్ఘమునందును (నకును) సంయుక్తాక్షరమునకు వెనుక నున్న హ్రస్వ
మునకును గురువు అనిపేరు. సంయుక్తాక్షరము పరమునందు లేని హ్రస్వము
గురువు.

త్రిగురుః ప్రాగ్గురుర్మధ్యగురురన్తగురుస్తథా
త్రిలఘుః ప్రాగ్లఘుర్మధ్యలఘురన్తలఘుస్తథా. 7.

మధజాః సనయా రేఫతకారౌ చేతి సంజ్ఞితాః
జ్యేయో లఘుర్లకారోఽత్ర గకారశ్చ గురుర్మతః. 8.

మూడు గురువులు గల గణము (మూడక్షరముల సముదాయము)
మగణము. మొదట గురు వున్నది భగణము. మధ్య గురు వున్నది జగణము.
చివర గురు వున్నది నగణము, మూడు లఘువు లున్నది నగణము. మొదట
లఘు వున్నది యగణము. మధ్య లఘు వున్నది రగణము. చివర లఘు
వున్నది తగణము. ఈ శాస్త్రమున లకార మనగా లఘువు. గకార మనగా
గురువు.

క్వచిద్విక్షిప్తసంస్థానైః క్వచిదేకపదస్థితైః
సంయోగస్థైః క్వచిద్దత్త ముదాహరణమక్షరైః. 9.

(ఈ గ్రంథములో) కొన్ని చోట్ల వేరు వేరు పదములలో నున్న అక్ష
రములతోను, కొన్ని చోట్ల ఒకే పదములో ఉన్న అక్షరములతోను, కొన్ని
చోట్ల సంయోగస్థానమునందు (సంధిస్థానములందు) ఉన్న అక్షరములతోడను
ఉదాహరణములు ఇవ్వబడినవి. (భావము అస్పష్టముగా ఉన్నది)

1. తనుమధ్య :-

పూర్వాక్షరద్వయాసక్తవిరామేణ షడక్షరా
తకారేణ యకారేణ తనుమధ్యాభిధీయతే. 10.

యథా మమ—

1. తేన ప్రవిభక్తా కామం వయసా సా
యేన ప్రవిలాసం ధత్తే తనుమధ్యా.

ఆరు అక్షరములు. తగణ-యగణములు. మొదటి రెండక్షరములపై యతి. ఇది తనుమధ్యావృత్తము. ఉదాహరణమునకు నా శ్లోకము:—

ఆ తనుమధ్యః (నన్నని నడుము గల ఆమె) నిజముగా ఆ వయస్సు చేత విభజింపబడిన ఆవయవములు కలది. కావుననే విలాసలు ధరించుచున్నది (చేయుచున్నది).

సంస్కృత శ్లోకములో విరామమనగా (దీనికి యతి అని కూడ పేరు) పదము పూర్తియగుట. అనగా ఎన్నవ అక్షరముపై విరామ మని చెప్పబడునో ఆ అక్షరముతో పదము పూర్తియై పోవలెను. ఆ పదము సమాసమధ్యమున నున్నను ఉండవచ్చును; అచి సంధిచే ఎదుట నున్న పదముతో కలిసినను యతి భంగము కాదు. పై ఉదాహరణశ్లోకములో రెండవ అక్షరముపై యతి గాన 'తేన' 'కామం' ఇత్యాదివిభముగ పదములు పూర్తియైపోయినవి. లక్షణములో చెప్పిన ప్రకారము తగణ-యగణములతో ప్రతిపాదమునందును ఆరేసి అక్షరము లున్నవి. ఇట్లే రాబోవు లక్షణోదాహరణముల సమన్వయము చేసికొనవలెను.

ఛందఃశాస్త్రగ్రంథములలో వృత్తలక్షణములు చెప్పి, వాటికి ఉదాహరణములు చూపునపుడు ఆ వృత్తము పేరు ఆ ఉదాహరణములో వచ్చు వట్లు శ్లోకమును రచించుట కలవాటు. ఆ ప్రకారము ఈ ఉదాహరణములో 'తనుమధ్యా' అను పేరు వచ్చినది. వృత్తము పేర్లను శ్లోకములోని అర్థముతో అన్వయించు విధమున కూర్చుండుదురు.

2. కుమారలిలితమ్ :-

సప్తాక్షరసమాయుక్తం జసాభ్యాం గురుణా తథా

అవిరామం విదుర్వృత్తం కుమారలిలితాభిధమ్.

కుమారలలిత మను వృత్తములో ఏడక్షరము లుండును జగణ-
నగణ-గురువులు. యతి నియమము లేదు.

యథా మమ:-

జనం స్మృతిదశాప్తం గతానుగతికః కిమ్
న శోచతి జనోఽయం కుమారలలితం తత్.

ఉదాహరణమునకు నా శ్లోకము—

గతానుగతిక మైన ఈ జనము స్మృతిదశను పొందిన (స్మరించ
దగిన అవస్థను పొందిన, అనగా మరణించిన) జనమును గూర్చి దుఃఖం
చుట లేదా? ఇట్లు దుఃఖించుట పిల్లల చేష్ట; అనగా అజ్ఞానవిలసితము.

కొందరు ఒక పద్ధతిలో ప్రవర్తించుచున్నప్పుడు గ్రుడ్డిగా ఆ పద్ధతిని
అనుకరించువాడు గతానుగతికుడు.

3 విద్యున్మాల :-

మకారయుగవర్యనే యత్ సాయుక్తగురుద్వయమ్
విద్యున్మాలాభిధం తద్ధి వృత్తమష్టాక్షరం విదుః.

రెండు మగణములు; వాటి తరవాత రెండు గురువులు. ఇట్లు ఎనిమిది
ఆక్షరముల వృత్తము విద్యున్మాల.

యథా మమ:-

3 మౌనం ధ్యానం భూమా శయ్యా గుర్వీ తస్యాః కామావస్థా
మేఘోత్సజ్గే నృతాసక్తా యస్మిన్ కాలేవిద్యున్మాలా.

ఉదాహరణముగ నా శ్లోకము—

మేఘముల ఒడిలో మెరుపుల పంక్తి నాట్యము చేయుకాలములో (వర్షకాలములో) మాటలాడకుండుట, ఏదో ఆలోచన, నేలపై పండుకొనుట ఈ విధముగా ఆమె కామావస్థ చాలా తీవ్రముగా ఉన్నది.

4. ప్రమాణి :-

లఘోద్గరోశ్చ విచ్ఛిత్త్యా యత్రానన్తర్యసంగతిః
వృత్తప్రమాణిపుణైః సా ప్రమాణీతి కీర్తితా. 13

ఏ వృత్తములో లఘుగురువులు ఒకదాని తరువాత ఒకటి వచ్చి అందముగా ఉండునో, దానిని వృత్తముల ప్రమాణము తెలిసినవారు ప్రమాణీవృత్త మందురు. (ఇది కూడా ఎనిమిది అక్షరాల వృత్తము)

యథా మమ :-

4. లఘు శ్రుతం మదోద్ధతం గురుశ్రమాయ కేవలమ్
న యత్ పరోపకారకృద్వృత్తైవ తత్ ప్రమాణ్యపి.

ఉదాహరణముగా నా శ్లోకము—

గర్వముచే ఉద్ధత మైన (అనగా గర్వాతిశయమును కలిగించు) పాండిత్యము (ఎంత ఉన్నను) తేలిక యైనదే (సారం లేనిదే). అది కేవలం గొప్ప శ్రమకు హేతు వగుచున్నది. లేదా మదహేతు వైన అల్పపాండిత్యమువలన కేవలము అధికశ్రమ మాత్రమే కలుగును. లేదా గురువుగారి శ్రమమాత్రమే మిగులును. పరోపకారము చేయనిది ఎంత ప్రామాణికమైనను వ్యర్థమే.

5 శ్లోకము (అనుష్టుప్) :-

పశ్యమం లఘు సర్వేషు సప్తమం ద్విచతుర్థయోః
గురు వత్సం చ సర్వేషామేతచ్ఛ్లోకస్య లక్షణమ్. 14

అసంఖ్యో భేదసంసర్గాదనుష్టుప్చంద్రసాం గణః

తత్ర లక్ష్యానుసారేణ శ్రవ్యతాయాః ప్రధానతా. 15

అన్ని పాదములలోను ఐదవ అక్షరము లఘువు, రెండు నాలుగు పాదాలలో ఏడవ అక్షరము లఘువు. అన్ని పాదములలోను ఆరవ అక్షరము గురువు. ఇది శ్లోకచందస్సుకు లక్షణము. (ఇది కూడ ఎనిమిది దక్షరముల చందస్సు).

ఆవాంతర భేదములను బట్టి అనుష్టుప్చందస్సులు అసంఖ్యాకములుగ నున్నవి. లక్ష్యానుసారముగా గ్రహించి, చెవికి ఇంపుగా ఉండుట అను విషయమునకు ప్రాధాన్యమును ఈయవలెను.

యథా భగవతో వ్యాసస్య—

5. తతః కుముదనాథేన కామినీగండపాణ్ణునా

నేత్రానన్దేన చన్ద్రేణ మాహేస్వర్యే దిగలంకృతా.

(మ. భా. ద్రో. 184, 46)

ఉదాహరణముగా భగవంతు డైన వ్యాసుని శ్లోకము—

అంతలో కలువలకు నాథుడును, యువతుల చెక్కితి వలె తెల్లగా నున్నవాడును, నేత్రానందకరుడును అగు చంద్రునిచేత తూర్పు దిక్కు అలంకరింపబడినది.

6. భుజగశిశుభృత :-

నవాక్షరాపి ననమైరక్షరై రుపలక్ష్మితా

భుజగాగ్రా శిశుభృతా కథితా వృత్త కోవిదై :. 16

నగణ-నగణ-మగణములతో, తొమ్మిది అక్షరములు గలది. 'భుజగ' అనునది మొదట గల 'శిశుభృత' - అనగా "భుజగశిశుభృత" అను వృత్తము

యథా మమ—

6. న నమతి చరణౌ భక్త్యా కిమితి జడమతిర్లోకః
భవభయశమనౌ శమోర్భుజగళిశుభృతావ్రగే.

ఉదాహరణముగా నా శ్లోకము :—

మూఢాత్ములైన ఈ జనులు, సంసారభయమును తొలగించునవియు,
అగ్రమున పర్వశిఖరులను ధరించినవియు అగు ఈశ్వరుని చరణములను,
భక్తితో ఎందుకు సేవించకున్నారో కదా:

7. రుక్మవతి :-

సంయుక్తంభమసైరనే గురుణా చ దశాక్షరమ్

వృత్తం రుక్మవతీనామ కథితం వృత్త శాలిభిః. 17.

భగణామగణ సగణములు, చివర గురువు. ఈ విధముగ పది అక్షర
ములు కలిగిన వృత్తము రుక్మవతి

యథా మమ :-

7. భగ్నమసత్వైః కాయసహసై శ్రీహృదయాయ గుర్వీభవమాయా
స్వప్నవిలాసా యోగవియోగా రుక్మవతీ హా కస్య కృతే శ్రీః

ఉదాహరణముగా నా శ్లోకము :—

అపత్యమైన వేలకొలది శరీరములు నశించిపోవుచున్నవి. మోహమయ
మైన ఈ సంసారమాయ చాల గొప్పది. స్వప్నము వంటి విలాస కలది,
వచ్చుచూ పోవుచూ ఉండెడిది బంగారము కలది అయిన ఈ లక్ష్మి ఎవరి
కోసము!

8. ఇంద్రవజ్ర :-

తకారాభ్యాం జకారేణ యుక్తం గురుయుగేణ చ
ఇంద్రవజ్రాభిధం ప్రాహుర్వృత్తమేకాదశాక్షరమ్.

18

రెండు తగణములు, జగణము, రెండు గురువులు, ఇది పదకొండు అక్షరములు గల ఇంద్రవజ్రావృత్తము.

యథా మను :-

8. తౌ జన్మ గూఢౌ చరణేన యస్య
కష్టౌ నివిష్టౌ హృది కామ కోపౌ.
తం దుస్సహస్తా జ్వలదింద్రవజ్ర
సాతోపమాః క్షేదశా దహన్తి.

ఉదాహరణమునకు నా శ్లోకము—

పుట్టుకనుండియు గూఢముగా నున్నవియు, కష్టపీతువులును అగు కామకోపములు, ఆచరణము ద్వారా ఎవని హృదయములో ప్రవేశించునో, అనగా ఎవడు కామక్రోధములకు లొంగి ప్రవర్తించునో, వానిని, భరింప శక్యము కానివియు, ప్రజ్వలించుచున్న ఇంద్రుని వజ్రముయొక్క పాతముతో సమాన మైనవియు అగు దుఃఖదశలు పరివేశించును.

9. ఉపేంద్ర వజ్ర :-

జితజైర్గురుయుగ్మేన సంసక్తైరుపలక్ష్మితమ్
పదన్యైరేంద్రవజ్రాభ్యం వృత్తమేకాదశాక్షరమ్.

19

జగణ-తగణ-జగణములు, రెండు గురువులు- ఈ విధముగ పదకొండు అక్షరములు గలది ఉపేంద్రవజ్ర.

యథా మమ :-

9. జతో జగజ్జ్యేష భవభ్రమస్తై
 ర్గురూదితం యే గిరిశం స్మరన్తి.
 ఉపాస్యమానం కమలానునాద్యై
 రుపేన్ద్రవజాయుధవారినాథైః.

ఉదాహరణముగా నా శ్లోకము:-

బ్రహ్మ మొదలైన వారిచేతను, ఉపేంద్రదేవేంద్రవరుణులచేతను
 ఉపాసించబడుచున్నవాడును, గురువుచే ఉపదేశింపబడినవాడును అగు శివుని
 ఎవరు స్మరింతురో వారిచే సంసారములో తిరుగుట జయింపబడినది.

ఉపజాతులు

పదానంతరవిన్యాసయోగైర్బహుభిరేతియోః

వైచిత్ర్యజాతిరుచిరా భవన్త్యేవోపజాతయః.

20

ఒక - శ్లోకములో ఒక పాదము ఇంద్రవజ్రావృత్తము. మరియొక
 పాదము ఉపేంద్రవజ్రావృత్తము. ఈ విధముగ కూర్చుటచే వైచిత్ర్యముతో
 ను.దర మగు ఉపజాతివృత్తములు ఏర్పడును.

ఇచ్చానుసారముగా కొన్ని పాదములు ఇంద్రవజ్రావృత్తములోను;
 కొన్ని ఉపేంద్ర వజ్రలోను; ఉండవచ్చును. ఈ విధముగ ఇంద్రవజ్రో
 పేంద్రవజ్రల కలయికచే ఏర్పడునవి ఉపజాతులు.

10. దోధకవృత్తము

భకారత్రయసంయుక్తమన్తే గురుయుగాన్వితమ్
 కథితం దోధకం నామ వృత్తమేకాదశాక్షరమ్.

21

మూడు భగణములు, చివర రెండు గురువులు-ఈ విధముగ పదకొండు అక్షరములు గల వృత్తము దోధకవృత్తము.

యథా మమ:-

10. భో భవ విభ్రమ భజర భోగా
గచ్ఛత నాస్త్వధునా మను మోహః
తిష్ఠతి చేతసి చంద్ర కలాభృ
ద్భక్త జనాభయదోఽథ కపాలీ.

ఉదాహరణముగా నా శ్లోము:-

అకాశ్వతములైన ఓ సాంసారికభోగములారా! దూరముగా వెళ్ళి పొండు ఇపుడు నాకు మోహము లేదు. చంద్రకళమధరించినవాడును, భక్తజనులకు అభయమును ప్రసాదించువాడును అగు శివుడు నా హృదయములో ఉన్నాడు.

11. శాలినీవృత్తము:-

పూర్వాక్షర చతుష్కాంత విరతిర్మతతాన్వితా
గురుద్వితయయుక్తా చ శాలిన్యేకాదశాక్షరా.

22

మగణ-తగణ-తగణములు, రెండు గురువులు-ఈ విధముగ పదకొండు అక్షరములుండి, మొదటి నాల్గవక్షరముల తరువాత యతి ఉన్నచో అది శాలినీవృత్తము.

యథా మమ:-

11. మత్తా గోష్ఠీగర్భగూఢప్రలాపా
ప్రౌఢా గాఢా లిజ్జితా యౌవనేన.

మధ్యాత్మమన్వేదమీలత్కపోలా
లోలా లీలాశాలినీ కన్య నేష్టా.

ఉదాహరణమునకు నా శ్లోకము:-

మత్తెక్కి ఉన్నదియు, గోష్ఠుల మధ్య మూఢమైన (అర్థములేని) మాట లాడుచున్నదియు, ప్రౌఢయు, యౌవనముచే గాఢముగా ఆలింగనము చేసికొనబడినదియు, మధ్యముచే కొంచెము ఎరుపెక్కిన, చెమటతో నిండిన చెక్కిళ్ళు కలదియు, చంచలస్వభావయు, విలాసలతో ప్రకాశించునదియు అగు యువతి ఎవరికి ఇష్టురాలు కాదు?

12. రథోద్ధతావృత్తము:-

రనరై రన్వితల్ల యుక్తం లఘునా గురుణా తథా
ఖ్యాతం రథోద్ధతా నామ వృత్త మేకాదశాక్షరమ్. 23

రగణ-సగణ-రగణములు, ఒక లఘువు, ఒక గురువు-ఈ విధముగా పదకొండు అక్షరముల వృత్తము రథోద్ధత.

యథా మమ:-

13. రమ్యనర్మకలభోగతర్జునీ
భూలతేవ తరలారియోషితామ్.
వైజయన్త్యభిముఖి రణేరణే
భాతి తే నరపతే రథోద్ధతా.

ఉదాహరణమునకు నా శ్లోకము:-

ఓరాజా (శత్రువుల) రమ్యమైన పరిహాసకథలను భోగములను జడి పించుచున్నదియు, శత్రుత్వీల భూలత వలె చంచల మైనదియు, (వారి

భూలత భయముచేతను, ఇది గాలికిని చంచల మైనవి). ప్రతియుద్ధము నందును ఎదురుగా నిలచునదియు, రథముపై గర్వముగా నిలచినదియు అగు నీ జండా ప్రకాశించుచున్నది.

13. స్వాగతావృత్తము:-

గురుద్వయయుతైరస్తే రసభైరుపలక్ష్మితమ్.

గదితం స్వాగతా నామ వృత్తమేకాదశాక్షరమ్.

24

రగణ-నగణ-భగణములు, చివర రెండు గురువులు ఇట్లు పదకొండు అక్షరములు గలది స్వాగతావృత్తము.

యథా మమ:-

13. రత్నభజ్జనిమలైరుణత్తుజై

రథినామభిమతార్పణ సక్తైః.

స్వాగతాభిముఖసమశిరస్సై-

ర్జీవ్యతే జగతి సాధుభిరేవ.

ఉదాహరణమునకు నా శ్లోకము—

రత్నపు ముక్కల వలె నిర్మలమైన వారును, గుణములచే ఉన్నతులును. యాచకుల కోరికలను తీర్చుటయందు ఆసక్తి కలవారును, స్వాగతమును చెప్పుటకై ఆభిముఖమైన వంగిన శిరస్సులు కలవారును అగు పత్నురుషలే ఈ జగత్తులో జీవించుచున్నవారు (వారి జీవనమే జీవన మని అర్థము)

14. తోటక వృత్తము:-

సకారై రన్వితం వృతం చతుర్భిర్యుగపత్నితైః

ఉదితం తోటకం నామ వృత్తజ్ఞైర్ద్వాదశాక్షరమ్.

25

నాలుగు సగణము లున్నచో వన్నెండు అక్షరముల తోటకవృత్తము

యథా మమ :-

సరసః స్మరసారతరో వయసః

సమయః స్మృతిశేషదశాపతితః

గలితాఖిలరాగరుచిర్విజనే

పరితోఽట కపాలకరః సుమతే.

ఉదాహరణమునకు నా శ్లోకము—

సరస మైనదియు, మన్మథునిచే మిక్కిలి సారవంతమును అగు యౌవనము స్మృతిమాత్రశేష మైనది. అందుచేత ఓ సుమతీ! సమస్తరాగములందును రుచి తొలగిపోయిన నీవు విజనస్థానమునవసించుచు, కపాలము చేత ధరించి, సంచరించుము.

15. వంశస్థవృత్తము :-

సంలక్ష్మితం జతజరై ర్ద్వాదశాక్షరమక్షరైః

ఛన్దోవిచక్షణా వృత్తం వంశస్థాఖ్యం ప్రచక్షతే. 26

జగణ-తగణ-జగణ-రగణములతో పండ్రెండుఅక్షరములు గల వృత్తము వంశస్థము.

యథా మమ—

జనస్య తీవ్రవాతపజార్తివారణా

జయన్తి సంతః సతతం సమున్నతాః.

సితాతపత్రపతిమా విభాన్తి యే

విశాలవంశస్థతయా గుణోచితాః.

ఉదాహరణమునకు నా శ్లోకము—

జనమునకు తీవ్ర మైన ఆతపము (మానసిక తాపాదికము, ఎండ అని రెండర్థములు) వలన కలిగిన పీడను తొలగించువారును, ఎల్లిప్పుడును ఉన్న తులును అగు సత్పురుషులు సర్వోత్కర్షగా ఉన్నారు. శ్వేతచ్ఛత్రములతో సమాను లగు ఎవరు, విశాలమైన (ఉత్తమమైన, పెద్దదైన) వంశమునందు (కులము, వెదురు కట్ట) ఉన్నవారగుటచే గుణములకు (సద్గుణములు, శ్రాభు) తగినవారుగా ఉన్నారు.

16. ద్రుతవిలम्పితవృత్తము :-

అభివ్యక్తం నభభరై రక్షరై ర్ద్వాదశాక్షరమ్
వదన్తి వృత్తజాతిజ్ఞా వృత్తం ద్రుతవిలమ్పితమ్. 27

నగణ-భగణ-భగణ-రగణములు; పండ్రెండు అక్షరములు. ఇది ద్రుత విలంబితవృత్త లక్షణము.

యథా మమ:-

16. నభసి భగ్గలచ్చవిభి ర్నై
ద్వైతవిలమ్పితగైః పరివారితః.
సితకరః కలహంస ఇవాభిత
స్తరతి సల్లవలితో యమునోర్మిభిః.

ఉదాహరణముగా నా శ్లోకము—

శివుని కంఠమువంటి కాంతి గల, శీఘ్రముగను, (ఒకప్పుడు) మందము గను ఎగురుచున్న మేఘములచే చుట్టువారుకొనబడిన చంద్రుడు, ఆకాశముపై యమునాతరంగములచే నలు మూలల ఆవరింపబడిన కలహంస వలె ఈదు చున్నాడు.

17. ప్రహర్షిణీ వృత్తము :-

సమన్వితం మనజరైశ్చిన్నం పూర్వాక్షరైః స్త్రిభిః
త్రయోదశాక్షరం నామ్నా కీర్తయన్తి ప్రహర్షిణీమ్. 28

మగణ నగణ జగణ-రగణములు, చివరగురువు-ఈ విధముగ పదమూడక్షరములు గల వృత్తము ప్రహర్షిణీ వృత్తము. (పాదము చివర నున్న అక్షరము గురు పగు వని సంప్రదాయము. అందుచే పదమూడవ అక్షరము గురువు అని లక్షణములో చెప్పకపోయినను గురు వని గ్రహింపవలెను). దీనికి మొదటి మూడు అక్షరములపై యతి.

యిథా మమ :-

17. మానౌజః సురభిగుణై ర్యశఃసితానాం

నిర్వాజా నిజభుజచక్రనుక్రమాస్తా.

సర్వాశాప్రణయిజనోపజీవ్యమానా

భవ్యానాం భవతి పరప్రహర్షిణీ శ్రీః.

ఉదాహరణముగా నా శ్లోకము—

కపటము లేనిదియు, తమ భుజవరాక్రమముచే సంపాదించబడినదియు అన్ని దిక్కుల యందలి మిత్రులచే అనుభవించబడునదియు, అగు మానతేజస్వజ్ఞులచే కల్గిన యశస్సుచే తెల్లగా నున్న ఉత్తమపురుషుల లక్ష్మి, ఇతరులకు కూడ ఆనందకరముగ ఉండును.

18. వసంతతిలక వృత్తము :-

అభిజ్ఞాతం తథజజ్ఞై రన్తాసక్తగురుద్వయమ్.

చతుర్దశాక్షరం వృత్తం వసంతతిలకం విదుః.

తగణ-భగణ-జగణ-జగణములు; రెండు గురువులు-ఇట్లు పదునాలుగు అక్షరముల వృత్తము వసంతతిలకము.

యథా మను:-

తద్భాజి జన్మనచివే భగవత్సన్జే
ప్రాప్తే లనక్కుసుమమణ్డలపాణ్డరేణ.
భృజ్గవలీకుటిలకున్తలసంనివేశా
కాన్తా వసన్తతిలకేన విభూషితా భూః.

ఉదాహరణముగా నా శ్లోకము-

భగవంతుడైన మన్మథుడు వచ్చినపిదప, ఆతని జన్మనచివుడైన (పుట్టుకనుండియు మంత్రియైన) వసంతుడు అతనిని సేవించుచుండగా, పకాశించుచున్న పుష్పముల మండలముచే తెల్ల నైన వసన్తకాలానుగుణ మగు తిలకముచే (కుసుమమండలమే తిలకమని భావము) అలంకరింపబడి నదియు. తుమ్మెదల సముదాయమనెడు కుంతలముల కూర్చు గలదియు అగు భూమి మనోహరముగా నున్నది (ప్రకరణము తెలియకపోవుటచే అర్థము అస్పష్టముగా నున్నది.)

19. మాలినీ వృత్తము :-

అష్టాక్షరవిరామేణ యుక్తం ననమయైః సయైః
వదన్తి మాలినీ నామ వృత్తం పశ్చాదశాక్షరమ్

30

నగణ-నగణ-మగణ-యగణ-యగణములు-ఇట్లు పదిహేను అక్షరముల వృత్తము మాలినీ. ఎనిమిది అక్షరములపై యతి.

యథా మను

19. ననననమయవాణీ మేఖలాకృష్టికాలే
ప్రవిచలదివ శీలం నోత్సుజన్తీ దుకూలమ్

తృణలవచలనేఽపి స్వైరిణీ శబ్దమానా
దిశి దిశి కృతదృష్టిర్మాతీనీ కస్య నేష్టా.

ఉదాహరణముగా నా శ్లోకము—

వృత్తాణము లాగు సమయమున “న, న, న, న,” అని సకారములతో నిండిన వాక్కు కలదియు (వలదు వలదు అనిపలుకుచున్నదియు) శీలమువలె చలించుచున్న వట్టుచీరను విడువనిదియు. గడ్డిపరక కదలినను భయపడుచున్నదియు, ప్రతి దిక్కున ప్రసరింపజేయబడిన దృష్టి కలదియు, పుష్పమాలలను ధరించినదియు అగు స్వైరిణీ ఎవరికి ఇష్టరాలు కాదు?

20. నర్కుట వృత్తము :-

నజభైర్జరజరైరన్తగురుభిర్నర్కుటాభిధమ్

వృత్తం చానష్టవిచ్ఛేదం విదుః సప్తదశాక్షరమ్

31

నగణ-జగణ-భగణ-జగణ-జగణ-లఘు-గురువులతో వదిపేడు అక్షరములు గల వృత్తము నర్కుటము. దీనికి ఏడవ అక్షరముమీద యతి. (ఈ లక్షణములో నున్న ‘అనష్టవిచ్ఛేదం’ అనుదానికి ఏడవ అక్షరము మీద యతి అను అర్థము వృత్తరత్నాకరములో చెప్పిన యతినీయమమును బట్టి చెప్పబడినది. గాని ఇచట ఉన్న ఈ పదము అస్పష్టార్థముగ నున్నది. క్షేమేంద్రు డిచ్చిన ఉదాహరణములో ఏడవ అక్షరముపై (మొదటిపాదములో) యతి కూడ లేదు. అందుచే దీనికి యతి నీయమములేదని చెప్పుటకై ‘అనష్ట విచ్ఛేదమ్’ అని వ్రాసి ఉండును. వెనుక చెప్పిన మాలినీవృత్తములో ఎనిమిదవ అక్షరము మీద యతి ఉన్నది. దీనిలో లేదు అని అర్థమై యుండును. లేదా పాశాంతర మేమైన (“అనిష్టవిచ్ఛేదం” వంటిది) ఉన్నదేమో తెలియదు.

యథా మమ:-

20. నిజభుజైర్విశాలగుణవిక్రమకీర్తిభరైః
ప్రవిదధతా సుధాంశుధవలం భవతా భువనమ్.

కథయ కథం కృతేయనుతిరాగవతీ జనతా
చరితమపూర్వమేవ తవ కన్య న నర్కుటకృత్.

ఉదాహరణముగా నా శ్లోకము—

నీ భుజములనుండి పుట్టిన విశాలము లైన గుణ-పరాక్రమ కీర్తి భారముల చేత ఈ లోకము సంతను చంద్రునివలె తెల్లనైన దానినిగా చేయుచున్న నీ చేత ఈ జననముదాయము ఎక్కువ రాగము (ప్రేమ, ఎరుపు అను రెండర్థములు) కలదిగా ఎట్లు చేయబడినది? చెప్పము. అపూర్వమైన నీ చరితము ఎవరికి ఆశ్చర్యమును కలిగించదు? (నర్కుట శబ్దమునకు ప్రసంగమును బట్టి ఆశ్చర్యమని అర్థము చెప్పబడినది.)

21 పృథ్వీ వృత్తము :-

జనజైః సయలైర్గేన యతాష్టనవసంహృతిః

దశనప్రాక్షరా పృథ్వీ కథితా వృత్త వేదిభిః.

32

జగణ-నగణ-జగణ-నగణ-యగణ-లఘు - గురువులతో పదిహేడు అక్షరములు. ఎనిమిదవ అక్షరముపైనను, తరువాత తొమ్మిదవ (అనగా పదిహేడవ) అక్షరముపైనను యతి. ఇది పృథ్వీవృత్తము.

యథా మమ :-

21. జవాత్ స రజసా యుత్య శ్రమవిసంస్థలాఙ్గాః పథా

ప్రజన్ సతతసేవకః పిశునధామ వేశ్మ ప్రభాః.

కదాచిదవలోకనైః ఫలవివర్జితైర్మన్యతే

జడః కరసమర్పితామివ మదేన పృథ్వీమిమామ్.

ఉదాహరణముగా నా శ్లోకము—

(ప్రయాణ) వేగమువలన పరాగముచే కప్పబడినవాడై, మార్గమునందు

ప్రయాణము చేయుటచేత అలనటచే దుర్బల మైపోయిన శరీరము కలవాడై నిత్యపేవకుడు. చాడీలు చెప్పవారికి ఆటవట్టైన ప్రభువుయొక్క గృహమును చేరి, ఎట్టి ఫలమును ఇవ్వని, అప్పుడప్పుడు లభించే ప్రభుదర్శనములచే గర్వితుడై ఈ భూమియంతయు తన చేతిలో ఉంచబడినట్లు భావించును.

22. హరిణీ వృత్తము :-

నసమై రసలై రేన యుక్తా సప్త దశాక్షరా
విచ్ఛిన్నా హరిణీ పద్ధిశ్చతుర్భిః సప్త భిన్తథా. 33

నగణ-నగణ-మగణ-రగణ-నగణ - లము - గురువులతో పదిహేడు అక్షరముల వృత్తము హరిణీ, ఆరవ అక్షరముపైనను, తరువాత నాల్గవ (10) అక్షరముపైనను, తరువాత ఏడవ (17) అక్షరముపైనను యతి.

యథా మమ:-

22. న సమరసనాః కాలే భోగాశ్చలం ఘనయోవనం
కురుత సుకృతం యావన్నేయం తనుః ప్రవిశీర్యతే.
కిమపి కలనా కాలస్థేయం ప్రధావతి సత్వరా
తరుణహరిణీ సంత్రస్తే వప్లవప్రవిసారణీ

ఉదాహరణముగా నా శ్లోకము-

భోగములు కాలమునందు (అన్నీకాలములందును) సమానమైన దురి
కలవికావు. మేఘమువంటి యౌవనము చంచలమైనది. ఈ శరీరము నశిం
చుటకు పూర్వమే, పుణ్యము చేయండి అదేమో! ఈ కాలముయొక్క రీతి!
ఇది యింకా దుముకుతూ, పరిగెత్తుచున్న పడుచు ఆడలేడి వలె, చాల
తొందరగా పరుగెత్తుచున్నది.

23 శిఖరిణీ వృత్తము

యమనైః సభలైర్గేన యుక్తా సప్తదశాక్షరా
షడ్జై కాదశవిచ్ఛేదవతీ శిఖరిణీ మతా

34

యగణ-మగణ-నగణ-నగణ-భగణ-లఘు-గురువులు, ఆరవ పద
కొండవ (17) అక్షరములపై యతి, ఇట్లు పదిహేడు అక్షరముల వృత్తము
శిఖరిణీ.

యథా మమ :-

23 యథా మన్యురీనః స చ విభవభగ్నః స్మరప (మ) ద
స్తథా జానే జాతా శమనయరమ్యా పరిణతిః.
ఇదానీం సంసారవృత్తికరహారా తీవ్రతపసే
వివిక్తా యుక్తా మే గిరివరమహీ సా శిఖరిణీ

ఉదాహరణమునకు నా శ్లోకము—

కోపము అణగిపోయినది. మన్మథమదము వైభవముతోపాటు భగ్నమై
పోయినది లేదా వైభవముచేత అనగా సామర్థ్యముచేత, భగ్నమైనది. అనగా
సామర్థ్యము లేకుండ భగ్నమైనది. దీనిని పట్టి శాంతినమయముచేత రమ్య
మైన మరిణామము కలిగిన దని తలచెదను. ఇంక నాకిప్పుడు, తీవ్రతపస్సు
చేయుటకై సంసారబంధమును తొలగించునదియు, శిఖరములతో కూడి
నదియు, అగు నిర్జనమైన గిరిశ్రేష్ఠముయొక్క పైభూభాగము తగినది.

24 మన్దాక్రాంతా వృత్తము :-

చతుః షట్పస్తవిరతి వృత్తం సప్తదశాక్షరమ్.
మన్దాక్రాంతా మథనత్తైస్తగై శ్చాభిధీయతే.

35

మగణ-భగణ-నగణ-తగణ-గురు-గురువులు; పదిహేడు అక్షరములు. నాల్గవ-ఆరవ (10) ఏడవ (17) అక్షరములపై విరామము. ఇది మండక్రాంతావృత్తము.

యథా మమ—

24 మధ్యే భజీవలనవితతాపాజ్గసంసజ్జభాజః
స్మర్యంతే తే యది ధృతిముమః పశ్యులాక్షీకటాక్షాః.
తత్ కిం మిథ్యా నియమనిభృతైః కాననే ధీయతే ధీ
ర్మన్దాక్రాంతా దశతి సశితా పన్నగీ పాణినక్తా.

ఉదాహరణముగా నా శ్లోకము—

పంపులచే విస్తృతములైన నేత్రాంతములతో పంబంధమును పొందు నవియు, దైర్యమును తొలగించునవియు అగు దట్టమైన కనురెప్పలు గల సుందరుల కటాక్షములను మధ్య మధ్య స్మరించే పక్షములో, మిథ్యా నియమములు అవలంబించి అరణ్యములో నివసించుటకై అభిలాష చూపుట ఎందులకు? (ఇట్లు చేయుటకు ఫలిత మేమనగా) మందముగా నడచివచ్చి, హస్తమునకు తగుల్కొనిన తీవ్రమైన సర్పము కలుగును. (అట్టివాడు చివరికి బాధలకే గురి యగు నని భావము).

25. శార్దూల విక్రీడితము :-

మనజైః సతతైర్గేన యుక్తమేకోనవింశవత్

శార్దూలవిక్రీడితం ప్రాహుశ్చిన్నం ద్వాదశసప్తభిః. 36

మగణ-నగణ-జగణ-నగణ-తగణ-తగణ గురువులతో పందొమ్మిది అక్షరములు. పండ్రెండవ అక్షరముపైనను, ఏడవ (19) అక్షరముపైనను చుతి. ఇది శార్దూలవిక్రీడితము.

యథా మమ—

25. మాద్యత్సజ్జ సమాతతోగ్ర సుఖతోద్భిన్నేభకుమ్భస్థల
 స్లిష్యస్మృతి కదస్తురః సరథసోద్వేల్లద్యశః కేసరః,
 జృమ్భారమ్భ భయంకరవ్యతికరత్రస్తైః సముద్వీక్షితః.
 శత్రూణాం త్వదసిః కరోతి సమరే శార్దూలవిక్రీడితమ్.

ఉదాహరణముగా నా శ్లోకము—

మడించిన, నన్నద్దులైన, ఉగ్రులైన గొప్పభటులచేత బ్రద్దలుకొట్ట
 బడిన ఏనుగుల కుంభస్థలములనుండి విడివడుచున్న ముత్యములతో ప్రచా
 శించుచున్నదియు (ఎత్తుపల్లములతో నున్నదియు), తొందరగా పైకి ఎగురు
 చున్న కీర్తి యనెడు జూలు గలదియు, విజృంభణప్రారంభమున (పులి
 వక్షమున ఆపులించుట అని యర్థము) భయంకరమైన సంబంధమువలన
 భయపడిన (శత్రువులచే) చూడబడినదియు అగు నీ ఖడ్గము, యుద్ధమునందు
 శత్రువుల విషయమున, శార్దూలవిక్రీడితమును (శార్దూలము క్రీడ వంటి
 క్రీడను) చేయుచున్నది.

26. స్రగ్ధర :-

యుర్త్తం మరభనైరైశ్చ త్రిభిః సప్తాక్షరైః త్రిభిః

ఛేదైశ్చ స్రగ్ధరావృత్త మేకవింశాక్షరం విదుః. 37.

మగణ-రగణ-భగణ-నగణములు, మూడు యగణములు ఈ విధ
 ముగ ఇరువదియొక్క అక్షరములతో స్రగ్ధరావృత్తము. ప్రతి ఏడవ అక్ష
 రమునందును మూడు యతులు.

యథా మమ :-

26. సారారమ్భానుభావప్రియపరిచయయా స్వర్గరజ్జానానాం
 లీలాకర్ణావతంసశ్రియమతనుగుణశ్లేషయా సంశ్రయన్త్యా.
 ఆభాతి వ్యక్త ముక్తా విచకిలలవలీవృష్టక్షణేన్దుకాన్త్యా
 త్వత్కీర్త్యా భూషితేయం భువనపరివృథ స్రగ్ధరేవ త్రిలోకీ.

ఉదాహరణమునకు నా శ్లోకము:—

ఓ భువనశ్రేష్ఠుడా: నీ కీర్తి, శ్రేష్ఠమైన కార్యములను ఆచరించుచు (నీ) సామర్థ్యముతో ప్రియమైన పరిచయము కలది. గోమయములతో (దారము అని రెండవ అర్థము) సంబంధము కలది. స్వయంబలి నందలి శ్రీలకు కర్ణాలంకారముగ అగుచున్నది దీని కాంతి, ముత్యములు, వికసించిన లవలీపుష్పములు. మల్లిపూవులు, చంద్రవంటి కాంతి గలది. అట్టి నీకీర్తిచేత ఈ లోకత్రయముపుష్పమాలన నట్లు ఉన్నది

ఇతి సరలతరత్వాత్సర్వకావ్యోచితత్వాత్
సుకవిపరిచితత్వాత్కర్ణకర్ణామృతత్వాత్.
పరుషనిషనుమాత్రాదుర్విరామోఽజ్ఞితేయం
ప్రచురరుచిర వృత్తవ్యక్తి రుక్తా హితాయ.

ఇంతవరకును ప్రతిపాదించినవృత్తములన్నియు, చాలా సరస అన్ని కావ్యములకును తగినవి. ఉత్తమకవు లందరికిని పరిచితములలో అమృతమును నింపునట్టివి. వీటిలో పరుషములు, విషమములు మాత్రమే కాని, దుష్టయతులు గాని లేవు. అందుచేత కవితాభ్యాస వారి హితము కొరకై ప్రసిద్ధములును, సుందరములును అగు వివరణము చేయబడినది.

ఇతి శ్రీప్రకాశేంద్రాత్మజవ్యాసదాసాపరనామ
శ్రీ షేషేంద్రవిరచితే సువృత్తతిలకే
వృత్తావచయో నామ
ప్రథమో విన్యాసః

పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడు రచించిన బాలానందిని య సువృత్తతిలకాంధ్రవ్యాఖ్యలో “వృత్తములను ఏరుకొన
లను ప్రథమవిన్యాసము సమాప్తము.

ద్వితీయ విన్యాసః-గుణదోషదర్శనమ్

కృతే ప్రసిద్ధవృత్తానాం లక్ష్యలక్షణసంగ్రహే
ఆధునా క్రియతే తేషాం గుణదోషప్రదర్శనమ్.

ఇంతవరకును, కొన్ని ప్రసిద్ధవృత్తముల లక్షణములు చెప్పి లక్ష్యములు (ఉదాహరణములు) చూపబడినవి. ఇప్పుడు ఆ వృత్తములకు పంబంధించిన గుణములను దోషములను చూపుచున్నాము.

స షట్సప్తాక్షరే వృత్తే విశ్రామ్యతి సరస్వతీ
భృగీవ మల్లి కాబాలకలి కాకోటిసంకతే

2

ఆరు లేదా ఏడు అక్షరాల వృత్తములలో సరస్వతి, లేత మల్లిమొగ్గల ఇరుపైస లిగ్రణాగముసండు ఆడుతుమ్మెద ఎట్లు విశ్రమింపజాలదో, అట్లే విశ్రమింపజాలదు (ఆరు ఏడు అక్షరాల వృత్తములు కవితకు అంతగా అనువుగా ఉండ వని అర్థము).

సమాసైర్లఘువృత్తానామసమాసైర్మహీయసామ్
శోభా భవతి భవ్యానాముపయోగవశేన వా.

3

సమాసము లున్నచో చిన్న వృత్తములును; సమాసములు లేకపోయినచో పెద్ద వృత్తములును అందముగా ఉండును. కొందరు ఉత్తమకవుల ఉపయోగమును బట్టి కూడ వృత్తములకు అందము చేకూరును.

అనుష్టుప్-ఛందసాం ఖేదే కైశ్చిత్సామాన్యలక్షణమ్
యదుక్తం పశ్చాత్తం కుర్యాల్లఘు షష్టం తథా గురు. 4
తత్రతావ్యనియమో దృష్టః ప్రబంధే మహతామపి
తస్మాదవ్యభిచారేణ శ్రవ్యతైవ గరియసీ.

5

అనుష్టుప్-ఛందస్సుల సామాన్యలక్షణమున ఐదవ అక్షరము లఘువు

కావలె ననియు, ఆరవది గురువు కావలె ననియు చెప్పబడినది. రాని మహా కవుల రచనలలో కూడ కొన్నిచోట్ల ఈ నియమము పాటించబడలేదు అందుచేత ఈ నియమముకంటె కూడ ప్రధానమైనది శవ్యతాగుణము. అనగా వినుటకు ఇంపుగా ఉన్న పదైన ఈ నియమమును పాటించకున్నను దోషము లేదు.

యథా కాలిదాసస్య :-

27. తదన్వయే శుద్ధిమతి ప్రసూతః శుద్ధిమత్తరః
దిలీప ఇతి రాజేంద్రుర్నిః క్షీరనిధావివ. (రఘు. 1-12)

ఉదాహరణమునకు కాళిదాసుని శ్లోకము:-

“తదన్వయే” మొ॥ ఈ శ్లోకము మొదటి పాదములోని ఐదవ అక్షరము (కు) గురువు, ఆరవ అక్షరము (ద్రి) లఘువు. ఐనను చదువు చున్నపుడు శవ్యత చెప్పిరినలేదు గాన ఇది యుక్తమే అని భావము.

పరిశుద్ధమైన ఆ వైవస్వతమనుషంశమున, అధికముగా పరిశుద్ధుడైన దిలీపు డను రాజచంద్రుడు, తెల్లని క్షీరముద్రమున, ఇంకను తెల్లని చంద్రుడు వలె, జనించెను.

ఉపజాతివికల్పనాం సిద్ధో యద్యపి సజ్కురః

తథాపి ప్రళయం కుర్యాత్పూర్వపాదాక్షరం లఘు. 6

ఉపజాతివృత్తములు (ఇంద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రవృత్తముల) సంకరముచే ఏర్పడునచే మైనను మొదటి పాదములోని మొదటి అక్షరము, లఘువగునట్లు చూచుకొనవలెను.

యథా శ్రీమదుత్పలరాజస్య -

28. హృతాఞ్జనశ్యామరుచన్తవై తే
స్థూలాః కిమిత్యశ్రుకణాః పతన్తి.

భృగ్గా ఇవ వ్యాయతశక్త్యయో యే
తనీయసీం రోమలతాం శ్రయన్తి.

ఉదాహరణమునకు శ్రీమదుత్పలరాజ ధోకము—

“హృత్వాన్” మొ॥ ఉపకారివృత్తము మొదటి పాదము లక్షణము
పారముగా ఇంద్రవజ్ర యైనను కావచ్చును. కాని అచ్చదు మొదటి అక్షరము
గురువై పోవును. అట్లు కాకుండ ఉపేంద్రవజ్రపాదమును చూర్చి మొదటి
అక్షరమును లఘువు చేయుటలో సాగను ఉన్నదని భావము.

“నీ కాటురయొక్క నల్లని కాంతిని హరించుచు, స్థూలములైన కన్నీటి
పిందువులు రాలుచున్నవేమి? ఇవి చీర్ఛమైన పంక్తులు కట్టి, తుమ్మెదలుపెరి,
వన్ననైన నీ రోమలతను ఆశ్రయించుచున్నవి (చేరుచున్నవి)”.

సూత్రస్యేవాత్ర తీక్ష్ణాగ్రం శ్లోకస్య లఘునా ముఖమ్
కర్ణం విశతి నిర్విఘ్నం సరలత్వం చ నోజ్జతి. 7
గుర్వక్షరేణ సంరుద్ధం గ్రన్థియుక్తమివాగ్రతః
కరోతి స్రగమం స్థూలం కించిత్ కర్ణకదర్శనమ్. 8

శ్లోకముయొక్క ముఖము, లఘువు చేత, తీక్ష్ణమైన (నన్నని) అగ్రము
కలదై, దారముయొక్క ముఖమువలె, నిర్విఘ్నముగా, కర్ణమును (చెవి,
సూదిబెజ్జము అని రెండర్థములు) ప్రవేశించును. సరలత్వమును విడవదు.
(వంకర కాదు అని దారము పక్షమున అర్థము.)

గురువుచేత అడ్డగింపబడిన శ్లోకముముఖము, మొదటనే స్థూలముగా
నున్నదై కొనను ముడి ఉన్న దారము వలె, కొంచెము కర్ణమునకు బాధ
కలిగించును.

యథా కాలిదాసస్య -

29. అస్త్వత్తరస్యాం దిశి దేవతాత్మా
హిమాలయో నామ నగాధిరాజకి.

పూర్వాపరౌ వారినిధీ వగాహ్య

స్థితః పృథివ్యా ఇవ మానదద్భః. (కు 1-1)

ఉదాహరణమునకు కాళిదాసు ఉపజాతివృత్త శ్లోకము:-

‘అస్తుత్తరస్యామ్’ మొ. ఇచట ప్రథమపాదప్రథమాక్షరము (అ) గురువగుటచే చెవికి ఇంపుగా లేదని అభిప్రాయము.

“ఉత్తరదిక్కున హిమవంతు డనే, దేవతాత్మ గల నగాధిరాజు పూర్వపశ్చిమసముద్రములోనికి వ్యాపించి, భూమికి మానదండము వలె ఉన్నాడు”.

త్ర్యక్షరత్త (త్ర్య)క్షరైరేవ చేచ్ఛదై రాభాతి దోధకమ్

అతోఽల్పైర్ధితైర్వాపి యతిం తాలమివోజ్జతి. 9

దోధకవృత్తము మూడేసి మూడేసి అక్షరముల మీద విరామ మున్న యెడలనే అందముగ నుండును అంతకంటె అల్పమైనను, అధికమైనను, (సంగీతములో) తాలము వలె యతి చెడిపోవును.

యథా మమ:-

30 సజ్జనపూజనశీలనశోభా

మర్జయ వర్జయ దుర్జనసజ్గమ్.

దుస్తరసంస్మృతిసాగరవేగే

మజ్జనకారణవారణమేతత్.

ఉదాహరణముగా నా శ్లోకము:-

“సజ్జన” మొ. ఈ శ్లోకములో అన్ని పాదములలోను మూడేసి అక్షరాలకు పదములు విరుగుచున్నవి. అందుచే వృత్తము హృద్యముగ నున్నది. “సజ్జనుల పూజ చేయుటవలన కలుగు శోభను సంపాదించు కొనుము.

దుర్జనుల సంగమును విడుపుము. ఇదే, దాటరాని సంసారసాగరవేగమున మునిగిపోకుండగ చేయునది”.

అతోఽల్పాధిహైర్యథా తష్టేరస్య -

31. త్వన్ముఖచన్ద్రనిరీక్షణవర్త్యా

యః సుతరామిహ నిర్మలానేత్రః.

సర్వజనస్య పురః స్థితమేతత్

సోఽన్తకవర్త్య న పశ్యతి చిత్రమ్.

అంతరంబే అల్పము, అధికము అగుటకు ఉదాహరణముగా తంజీరుని శ్లోకము:-

“త్వన్ముఖ” మొ॥ ఇచట మొదటి పాదములో ‘చన్ద్ర’ అని రెండక్షరముల పైన. ‘నిరీక్షణ’ అని నాలుగు అక్షరములు పైన యతి వచ్చుటచే వృత్తము సరిగా సాగుటలేదని భావము. ఇతరపాదములలో కూడా అట్లే.

“నీ ముఖచంద్రుని చూచుట అనెడు వర్తిచేత (నేత్రదోషమును తొలగించుకొనుటకు ఉపయోగించు కణిక) ఎవడు తన నేత్రములను పూర్తిగ నిర్మలము కావించుకొనునో, ఆతడు, అందరి ఎదుటను ఉన్నదే యైనను యముని మార్గమును చూడడు. ఆశ్చర్యము!”

శాలినీ శ్లథబద్ధైవ స్వభావేన విభావ్యతే

ఉత్తేజయేత్తాం యత్నేన మన్దదీపశిఖామివ

స్వభావముచేత శాలినీవృత్తము శిథిలబంధము గల (బింకములేని) వృత్తము. మందమైన దీపశిఖను ప్రయత్నపూర్వకంగా ఉత్తేజితము చేసినట్లు దానిని ప్రయత్నము చేసి ఉత్తేజితము (బిగువ కలుగునట్లు) చేయవలెను.

శ ధా యథా మమ :-

32. ప్రోషక్షేశం ప్రోషితానాం దిశన్తి

మానగ్గానిం మానినీనాం దధానా.

గాఢం సక్తా సద్గుణగ్లాని దానే
చంద్రస్య శ్రీర్ధుర్జనస్యేన జాతా.

శాలినీవృత్తము శిథిలబంధముగా ఉండుటకు ఉదాహరణముగా నా శ్లోకము—

‘ప్లోషక్లేశమ్’ మొ॥ ఈ శ్లోకములోని పదములు పొడి పొడిగా చల్లి నట్లు ఉండుటచే బంధము శిథిలముగా ఉన్నది.

“చంద్రుని రాంతి ప్రవాసులకు ఎండిపోవుటవలన కలుగుదుఃఖమును కలిగించుచున్నది మానవతుల మానమును తగ్గించుచున్నది. పద్గుణములగు పద్మాదులకు గ్లానిని కలిగించుటయందు ఎంతయు ఆసక్తి కలదై ఉన్నది. ఈ విధముగ దుర్జనుల దశ్వర్యము వలె ఉన్నది.”

శత్రుత్వాక్షర సంయోగైః కింభిత్కారశ్యకారిభిః
అన్తే విసర్జనీయైశ్చ శాలినీ యాతి దీప్తతామ్. 11

‘శత్రు’ ప్రత్యయము చేర్చుటచే ఏర్పడిన అక్షరసంయోగములచేతను చివర విసర్గ లండునట్లు చేయుట చేతను శాలినీవృత్తమునకు ఒక విధముగా దీప్తి (చురుకు) వచ్చును. ఏల సనగా ఇవి కొంచెము కఠిన్యమును కలిగించును.

యథా మమ:-

వి3. లజ్జామజ్జల్లోలతారాన కాన్తా
స్తిర్యజ్నిర్యతేతకీపతతీత్వాః.
మగ్నాశ్చితే కస్య నిర్యాన్తి భూయః
ప్రేమోన్మీలత్పక్షలాక్షీకటాక్షాః.

ఉదాహరణమునకు నా శ్లోకము:-

“లజ్జా” మొ॥ ఈ శ్లోకములో ‘మజ్జత్’, ‘నిర్యత్’, ‘ఉన్మీలత్’ అను

శత్రంతపదములను ప్రయోగించగా వాటి సంధులచే వృత్తము నడకలో ఒక విధ మగు బిగి యేర్పడినది.

“లఙ్ఘలో మునిగిపోవుచున్న చంచల మైన నల్ల గ్రుడ్లచే అంతములందు సుందరమైనవియు, అడ్డముగా బయల్పెడలుచున్న మొగలిరేకుల వలె తీక్షణమైనవియు అగు, ప్రేమతో వికసించిన పక్షులాక్షీ కటాక్షములు (దట్టమైన రెప్పలు గల నేత్రములు గలది పక్షులాక్షి) ఎవరి కైనను చిత్తములో లైన పిమ్మట మరల పైకి వచ్చునా?”

శ్లోకస్వభావాన్మాధుర్యం శాలిన్యాః పరివర్జ్యతే

రుచిః ప్రయాతి మన్దాగ్నేః క్షీరేణాత్యంతమద్దతామ్ 12

శాలినీ వృత్తము స్వభావముచేతనే శిథిలముగా నుండును. అందుచే దానిలో మాధుర్య గుణమును కూడా చేర్చుటకు ప్రయత్నించగూడదు. మందమైన ఇతరాగ్ని కలవానికి క్షీరము ఇచ్చి నట్లే వాని రుచి ఇంకను మందగించును.

విసర్గయుక్తైః పాదానైర్విరాజతి రథోద్ధతా

కలాపరిచయైర్యాతా లటభేవ ప్రగల్భతామ్. 13

సంగీత నాట్యాదికళలతో పరిచయ మేర్పడుటచే ఒక జాణ ఇంకను ప్రగల్భ యైనట్లు, రథోద్ధతావృత్తము, పాదాంతములందు విసర్గలున్నచో ఎక్కువ ప్రకాశించును.

యథా మమ:-

అత్ర చైత్రసమయే నిరంతరాః

ప్రప్రోషితాహృదయకీర్ణపావకాః.

వాన్తి కాముకమనోవిమోహనాః

వ్యాలలోలమలయాచలానిలాః.

ఉదాహరణమునకు నా స్లోకము;- “అత్ర” మొ. పాదాంతములందు

విసర్గలుండుటచే నాలుగు పాదములదగ్గరను నిలిపి చదవవలసియుండుటచే ఒక సొగసు వచ్చినది.

“ఈ చైత్రమాసమునందు, ప్రోషితస్త్రీల హృదయములందు అగ్నిని విరజిమ్ముచున్నవియు, కాముకుల మనస్సులను మోహింప చేయునవియు, అగు, కదలుచున్న పర్వముల వలె నున్న మలయ వాయువులు నిరంతరముగ పీచుచున్నవి.”

అవిసర్గెస్తు పాదానై ర్నిష్ప్రభైవ రథోద్ధతా
అప్రార్థనాప్రణయినీ మ్లానమానేవ మానసీ.

ప్రియుడు ప్రార్థించకపోయినను వానియందు ప్రణయమును చూపు, వాడిపోయిన మానము గల మానిని వలె, పాదాంతములందు విసర్గలు లేని రథోద్ధత సౌందర్యవిహీనమే.

యథా కలశకస్య -

35 అజ్ఞాలో జలమధీరలోచనా

లోచనప్రతిశరీరశాలితమ్.

ఆత్మమాత్మమపి కాంతమాక్షితుం

కాతరా శఫరశంకినీ జహా.

పాదాంతములందు విసర్గలు లేకపోవుటచే శోభావిహీనముగానుండు రథోద్ధతకు ఉదాహరణముగా కలశకుని శ్లోకము— “అజ్ఞాలో” మొ

“జలక్రీడాపమయమున, ఒక చవలనయన, ప్రియునిపై చల్లుటకై దోపిలితో ఎన్నోసార్లు నీరు తీసుకొన్నది. దానిలో ప్రతిబింబించిన తన నేత్రములను చూచి, అవి చేపలను భ్రాంతిచే ఉలికిపడి మాటిమాటికిని ఆ దోసిలిని విడిచి వేసినది.”

సాకారాద్యైర్విసర్గానైః సర్వపాదైః సవిభ్రమా
స్వాగతా స్వాగతా భాతి కవికర్మవిలాసిని.

స్వాగతావృత్తములోని అన్నిపాదములకు మొదట ఆకారము ఉండవలెను. చివర వినర్గలుండవలెను. అట్లున్న స్వాగత, స్వాగతముకలదై (మంచి నడకగలదై) కావ్యకర్మకు సంబంధించిన విలాసినిగా (కవికాపిలాసినిగా) ప్రకాశించును.

యథా మను:-

36. వ్యావలన్తి తరలా జలధారాః
పాన్థసన్జమధృతేః పరిహారాః
ప్రాన్తరత్నవిభవిద్యుదుదారాః
ప్రావృషః పృథువయోధరహారాః

ఉదాహరణమునకు నా శ్లోకము- “వ్యావలన్తి” మొ॥ నాల్గు పాదముల ప్రారంభమునందును ఆకార మున్నది పాదాంతములందు వినర్గ లున్నవి. అందుచే ఇది మధురముగా నున్న దని భావము.

“పాంథుల ప్రియా సంగమదైర్యమును పరిహరించునవియు, ప్రాంతములందు పొదిగిన రత్నములతో సమానమైన మెరుపులతో ప్రకాశించునవియు, వర్షర్తువుయొక్క విశాలమైన పయోధరముల (స్తనములు పేరుములు అనిరెండర్థములు) హారములును అగు చంపల జలధారలు పడుచున్నవి”

న తు యథా మమైవ—

37. అమృరేఽమృభరలమ్బివయోదే
మత్తబర్హిరుచిరేఽద్రనితమ్పే.
పుష్పధామని కదమ్బకదమ్పే
కా గతిః పథిక కాలవిలమ్పే

కాని నాదే మరి యొక శ్లోక మున్నట్లు ఉండగూడదు. “అమృరే”— మొ॥ దీనిలోని పాదముల ప్రారంభమున ఆకారము లేదు. అంతమున వినర్గలు లేవు. ఇట్లున్నచో స్వాగతావృత్తము అంతగా బాగుండదని భావము,

“ఓ పాంథుడా! ఆకాశము ఉదకభారముచే వ్రేలాడుచున్న మేఘములు కలదగుచుండగా, పర్యవసరము మదిలించిన నెమళ్ళచే సుందరముగా సుండగా, కదంబవృక్షముల వరుదాయము పుష్పములకు నిలయమై యుండగా, కాలమునందు విలంబమైనచో (ఇంక ఆలస్యమైనచో) గతి యేమున్నది?”

ద్రుతతాలలయైరేవ వ్యక్తం రూక్షాక్షరైః పదైః
ప్రసర్తయతి యచ్చిత్తం తత్ తోటకమభీప్సిత్మ్. 16

ద్రుతతాలలయములు గలవియు, కటువులైన అక్షరముల కలవియు అగు పదములతో ఏది చిత్తమును సర్తింపజేయునో అట్టి తోటకవృత్తమే ఇష్టమైనది,

యథా మమ :-

కిరి. మదఘూర్ణితలోచనపట్టరణం
ఘనరాగమనజ్గకరాభరణమ్.
కమలద్యుతి ముగ్ధవహూవదనం
సుకృతీ పిబతీహ సుధానసనమ్.

ఉదాహరణమునకు నా శ్లోకము — ‘మద’ మొ॥ ఈ శ్లోకము చదువు చున్నప్పుడు ద్రుతతాలలయములున్నట్లు చక్కగ నడచును గాన ఇది పైన చెప్పిన విధమున సున్నది.

“మదముచే త్రిప్పబడిన తుమ్మెదల వంటి నేత్రములు కలదియు, దట్టమైన రాగము కలదియు, మన్మథుని కలిగించు అలంకారములు కలదియు (లేదా మన్మథుని చేతిలోని అలంకార మైనదియు), పద్మము వంటి కాంతి గలదియు, అమృతమునకు నిధియు అగు సుందర వధూమణిమును ఎవ్వడో పుజ్యాత్ముడే ఆస్వాదించగలడు”

అసమస్తపదైః పాదసంధివిచ్ఛేదసుస్థరమ్
సర్వపాదై ర్విసర్గానైర్వంశస్థం యాత్యనర్ఘతామ్. 17

సమపించని పదములు పాదసంధులయందు విరుగుటచేత సుందరముగా నుండు వంశస్థవృత్తము, విసర్గ అంతమునందు గల పర్వపాదములతో, మంచి విలువకలది అగును.

యథా భట్ట బాణస్య—

39. జయన్తి బాణాసురమాలిలాళితా.

దశాస్యచూడామణిచక్రచుమ్మిసః

సురాసురాధీశశిఖాన్తశాయిన

స్తమశ్చిదత్త్ర్యమ్భకపాదపాంసవః. (కాద. ప్రా. 2)

ఉదాహరణమునకు భట్టబాణుని శ్లోకము—

“జయన్తి” మొ. ఇచట ప్రథమ తృతీయ పాదాంతములందలి పదములు తరువాత వచ్చు పాదములలోని పదములతో సమపించలేదు. అన్ని పాదముల చివరను విసర్గ లున్నవి. వంశస్థవృత్తము ఇట్లుండవలె నని భావము.

“బాణాసురిని శిరస్సుపై లాలన చేయబడినవియు, దశ కంటుని శిరస్సు పై నున్న, మాణిక్యసముదాయమును చుంబించుచున్నవియు, దేవాధీశరాక్ష సాధీశుల శిఖాంతములపై శయనించునవియు అగు, ఈశ్వరుని పాద పరాగములు తమస్సును భేదించుచున్నవై, పర్వోత్కర్షతో నున్నవి.”

వివరీతం యథాస్థైర్యవ—

40. సమామి భర్వోశ్చరణామ్బుజద్వయం

సశేఖరై ర్మౌఖిభిః కృతార్చనమ్.

సమస్త సామస్త కిరీటవేదికా

విటఙ్కపీఠోల్లఘితారుణాబులి.

దానికి విరుద్ధముగా ఆతడే వ్రాసిన శ్లోక మెట్లనగా—

“సమామి” మొ. ఈ శ్లోకములో మూడవపాదములోని చివరి పదము నల్గవ

పాదములోని పదముతో సమపించినది. పాదాంతములందు విసర్గలు లేవు. అందుచే ఇది అంత మధురముగా లేదని భావము.

“శిరోభూషణములతో కూడిన మౌఖ్యవంశరాజులచేత చేయబడిన అర్చనము కలదియు, సమస్త సామంతరాజుల కిరీటము లనెడు వేదికపై దొరలుచున్న ప్రేళ్ళు కలదియు అగు భర్వుని పాదపద్మద్వయమును నమస్కరించుచున్నాను”.

ప్రారమ్భే ద్రుతవిన్యాసం పర్యస్తేషు విలమ్పితమ్
విచ్ఛిత్త్య సర్వపాదానాం భాతి ద్రుతవిలమ్పితమ్. 18

ప్రారంభమున శీఘ్రముగా నడచు విన్యాసము కలదై, చివర మందముగా నడచెడు ద్రుతవిలంబితము సర్వపాదముల శోభతో ప్రకాశించుచున్నది.

యథా మను—

41. కమలప్లవవారికణోపమం

కిమివ పాసి సదా నిధనం ధనమ్.

కలభకర్ణ చలాఞ్చలచఞ్చలం

స్థిరతరాణి యశాంసి న జీవితమ్.

ఉదాహరణమునకు నా శ్లోకము:-

‘కమల’ మొ. ఈ శ్లోకములలోని అన్ని పాదములందును ప్రారంభమున హ్రస్వాక్షరము లున్నవి. ప్రధానముగ ప్రథమ తృతీయపాదములలో మొదటి ఆరు అక్షరములును హ్రస్వాక్షరములు. అందుచే ప్రారంభములో ద్రుతోచ్ఛారణ ముండును. తరువాత దీర్ఘాక్షరములలో విలంబితోచ్ఛారణ ముండును. ఈ స్వభావమును సంరక్షించిననే దానికి ద్రుతవిలంబిత మను పేరు సార్థక మగును.

“కామరాకు (చిగురు) మీది జలబిందువుతో సమాన మైనదియు, ఏనుగ యొక్క కర్ణాంతము వలె చందల మైనదియు అగు, ఎల్లప్పుడును దుఃఖహేతు వగు ధనమును ఏల రక్షించెదవు? కీర్తియే స్థిర మైనది. జీవితము కాదు.”

ద్రుతహీనం విలంబితం యథా మను -

42. నిపతతాం భ్రమతాం వినిమజ్జతాం

ప్రవిశతాం పరివారశతైరధః.

తనుభృతాం భవ ఏవ భవార్ణవే

భయమయే భగవానవలన్బునమ్.

ద్రుతము లేని విలంబితమునకు ఉదాహరణముగా నా శ్లోకమే ఎట్లనగా “నిపతతామ్” మొ. దీనిలో మొగటినుండియు దీర్ఘాక్షరములే అధికముగా ఉండుటచే విలంబితమే కాని ద్రుతము లేదని భావము.

“భయంకర మైన సంసార సముద్రములో పడి, తిరుగులాడి, మునిగి, పందలకొలది పరివారజనముతో క్రిందికి పోవుచున్న దేహధారులకు భగవంతుడైన శివుడే ఆలంబనము”.

అకారమన్ధరైః ప్రాయః పాదే పాదేక్షరైః ప్రిభిః

శేషాక్షరైర్ద్రుతతరైః ప్రహర్షాయ ప్రహర్షిణీ. 19

ప్రహర్షిణీవృత్తములో అన్ని పాదములందును మొదటి మూడు అక్షరములును, సాధారణముగా ఆకారము ఉండుటచే మందముగా నడచును మిగిలిన అక్షరములు అతి శీఘ్రముగ నడచును. అట్టి ప్రహర్షిణీ హర్షజనకముగా నుండును.

యథా శ్రీహర్షదేవస్య—

43. దుర్వారాం కుసుమశరవృథాం పహంత్యా

కామిన్యా యదభిహితం పురః గళినామ్.

తద్ భూయః శిశుశుకపారికాభిరుక్తం

ధన్యానాం శ్రవణపథాతిథిత్వమేతి (రత్నా. 2. 8)

ఉదాహరణముగా శ్రీహర్షదేవుని శ్లోక మెట్లనగా—“దుర్వారామ్” మొ.

ఈ శ్లోకములోని మూడు పాదములలో మొదట మూడు అక్షరములలో రెండేసి దీర్ఘాకారములుండి నడక మందముగా నుండి, తరువాతి అక్షరములలో శీఘ్రముగ ఉన్నది. అందుచేత ఈ వృత్తము కూర్చదాయక మగుచున్నదని భావము.

“ఒక యువతి తన చెలికత్తెలతో చెప్పుకొనిన దుర్వార మన్మథవ్యథను శిశువులు, శుకములు, గోరింకలు మొదలగునవి అనువదించగా, అది తమ చెవిలో పడినవారు ధన్యాత్ములు.”

విపరీత్య యథా మమ—

44. సంకోచవ్యతికరబద్ధభీతిలోలై
 ర్నిర్వాద్భిర్భయరభరైః సరోరుహేభ్యః.
 ఆరబ్ధః క్షణమితే సన్ధ్యయా జగత్త్యా
 ముత్పత్త్యై ఘనతిమిరస్యబీజవాపః.

ఈ నియమమునకు విపరీతముగా నా శ్లోకము:-

“సంకోచ” మొ. దీనిలోని పాదములో మొదటి మాడక్షరముల నడక మందముగ లేదు. అందులకు కారణము ఆకారములు లేదా ఇతర దీర్ఘాక్షరములు లేకపోవుట.

“సాయంసంధ్యాసమయమున పద్మములు ముకుళీభవించునపుడు తుమ్మెదలు పద్మములలో కట్టుబడిపోవుద మనే భయముతో ఇటు అటు తిరిగి పోవుచున్నవి. దీనిని బట్టి సంధ్యాకాలము దట్టమైన చీకటి పుట్టుటకై (మొలచుటకై) విత్తనములు చల్లుచున్నదా అన్న ట్లున్నది.

వసన్తతిలకస్యైగే సాకారే వ్రథమాక్షరే
 ఓజసా జాయతే కాన్తిః సవికాసనిలాసిన్.

వసన్త తిలకవృత్తమున మొదటి అక్షరములో ఆకారముండి, ఓ

జన్మను (సమాసములను ఎక్కువగ) కూర్చినచో వికాస విలాసములతో కూడిన కాంతి ఏర్పడును.

యథా విద్యావత్యపరనామ్నో రత్నాకరస్య-

- 45 కణ్ఠశ్రియం కువలయస్త్రిబాళాభిరామమ్
దామానుకారి వికటచ్ఛవి కాలకూటమ్.
బిభత్సుఖాని దిశతాదుపహారపీత
ధూపోత్థధూమమలినామివ ధూర్జటిర్వ్యః.

ఉదాహరణముగ విద్యావతి యను నామాంతరము గల రత్నాకరుని శ్లోకము:-

"కణ్ఠశ్రియమ్" మొ. ఈ శ్లోకము మొదటి అక్షరమైన 'క'లో 'అ' ఉన్నది. దీర్ఘ సమాసము ఉండుటచే ఓజోగుణ మున్నది.

"నల్లకలువల గుత్తులతో కట్టిన మాలను అనుకరించు వికటమైన కాంతి గల కాలకూటవిషము గలదై, పూజానమయములగు (భక్తులు నమర్పించిన) ధూపమునుండి బయల్పెడదిన; ధూపముచే మలిన మైనదా అన్నట్లున్న కంఠ కాంతిని వహించుచున్న శివుడు మీకు సుఖములను ఇచ్చుగాక".

అకారేఽపి కృతే పూర్వం బద్ధేఽల్పవదలే శలే
వసన్త తిలకం ధత్తే నిర్గన్ధి రమణీయతామ్.

21

[ప్రారంభమున అకారమున్నను, బంధము చిన్న పదములచే పేళలమైన పక్షమున వసన్తతిలకము, (వసంతమునకు అలంకారమైన పుష్పము అని కూడా అర్థము) సువాసన లేని సౌందర్యమును పొందును, అనగా దీర్ఘ సమాసము యన్నచో అందముతో పాటు సుగంధము కూడ ఉన్నట్లుండు నని అర్థము.

యథా పరిమలస్య-

- 46 అచ్చాసు హంస ఇవ బాలమృణాలి కాసు
భృగో వవాస్వివ మధుద్రుమమృగ్గరీమ.

కోఁవన్తి భర్తరవరో రసనిర్భరాసు
వృద్ధీపతిః సుకవిసూక్తిషు బద్ధభావః.

ఉదాహరణముగా పరిమలుచి శ్లోకము:—

“అచ్చాసు” మొ. — ఈ శ్లోకములో ప్రారంభమున అకార మున్నది.
కాని దీర్ఘసమాసములు లేకపోవుటచే ఓజస్సు లేదు

“స్వచ్ఛ మైన లేతామరతూడులయందు కూంస వలె, క్రొత్తవైన
వసంతవృక్ష (చూత) పుష్పమంజరులయందు తుమ్మెద వలె, రసనిర్భరము
లైన సుకవికావ్యములయందు ఆసక్తి గల రాజు, అవంతిరాజు తప్ప వేరెవ
డున్నాడు?”

విసర్గహీన పర్యంత మాలినీ న విరాజితే

చమరీ చిన్నపుచ్చేన వల్లివాలూనవల్లవా.

22

అంతమునందు విసర్గలు లేని మాలినీవృత్తము, తోక తెగిన చమరీ
మృగము వలె, చిగుళ్ళు తుంపివేసిన లత వలె ప్రకాశింపదు.

ఉదాహరణలను పట్టి చూడగా తృతీయచతుర్థపాదాంతములయందు
విసర్గలుండవలె నని అభిప్రాయ మున్నట్లు తోచుచున్నది.

యథా భట్టవల్లటస్యః

47. వరమిహ రవితాపైః కిం న శీర్ణాసి గుల్మే
కిము దవదహన్తైర్వా సర్వదాహం న దగ్ధా.
యదహృదయజనౌ మైర్వృత్తవర్జానభిజ్ఞై
రితరకుసుమధ్యే మాలతి ప్రోమ్మితాసి.

ఉదాహరణమునకు భట్టవల్లటుని శ్లోకము:—

“వరమిహ” మొ. ఈ మాలినీవృత్తము తృతీయచతుర్థపాదాంతములందు
విసర్గలు లేకపోవుటచే సౌందర్యము లేదని భావము,

“ఓమాలతీ! తొడిమి అనగా ఏమో, ఆకు అనగా ఏమో తెలియని, హృదయము లేని జనులు నిన్ను తీసికొని వచ్చి ఇతరపుష్పములతో పాటు చేర్చి గ్రుచ్చినారు ఇంతకంటె, నీ పొదలోనే ఎండకు ఎండిపోయినను, లేదా దావాగ్నికి పూర్తిగా దగ్ధమైనను, చాల బాగుండెడిది:”

సంపూర్ణా సా యథా కాలిదాసస్య—

48 అథ స లలితయోషిద్భూలతాచారుశృజం

రతివలయపదాఙ్గే చావమాసజ్య కణ్ఠే.

సహచరమధుహస్తస్యస్తమాతాఙ్కురాత్రుః

శతమఖముపరిష్ఠే ప్రాజ్ఞలిః పుష్పకేతుః. (కు. స.- 2. 66)

విసర్గలుండుటచే నిండుగ కనబడు మాలినికి. ఉదాహరణముగా కాళిదాసుని శ్లోక మెట్లనగా — ‘అథ’ మొ. దీని తృతీయ చతుర్థ పాదాంతముల యందు విసర్గలున్నవి గాన ఇది పంపూర్ణముగ, అందముగ నున్నదనిభావము.

“అంత ఆ మన్మథుడు, సుందర మైన స్త్రీల కనుబొమ్మల వలె అందమైన కొనలు గల దనస్సును రతీదేవి యొక్క వలయముల నొక్కులు చిహ్నముగా గల కంఠమునందు తగల్పుకొని, కూడా వచ్చుచున్న వసంతుని చేతిలో చూతాంకురాత్రుము నుంచి, నమస్కరించుచు దేవేంద్రుని నమిపించెను ”

ద్వితీయార్థే సమస్తాభ్యాం ప్రాదాభ్యాం మాలిని వరా

ప్రథమార్థే సమస్తాభ్యాం పాదాభ్యామవరా మతా. 23

ఉత్తరార్థములోని పాదములు రెండును కలిసి ఉన్నచో మాలిని శ్రేష్ఠము. పూర్వార్థములోని పాదములు రెండును కలిసి ఉన్నచో మంచిది కాదు.

ద్వితీయార్థే సమస్తపాదా యథా గన్ధికస్య—

49. కరతరలితబద్ధం కఞ్చుకం కుర్వతీనాం

ప్రతిఫలితమిదానిం దై పమాతామమర్చిః.

స్తనతటపరిణాహే భామినీనాం భవిష్య-

న్నఖవదలిపిలీలాసూత్రపాతం కరోతి.

ద్వితీయార్థములో సమస్త పాద యగు మాలినికి ఉదాహరణముగా గ్రహింపకుని శ్లోకము— 'కర' మొ. ఈ శ్లోకములోని తృతీయ చతుర్థ పాదములు ('భవిష్యన్నఖ') సందిలో కలియుటచే అందముగా నున్నది

“ఇప్పుడు (సాయం సమయమున) భామినులు తమ రవికెల బంధనము లను శిథిలము చేయుచున్నారు అందుచే వారి విశాలస్తనతటముపై ఎఱ్ఱని దీవకాంతి ప్రవిఫలించుచున్నది. ఇది కొలది ఫేవటిలో చేయసున్న నఖక్షత లీలకు సూత్రపాతము చేయుచున్నట్లున్నది”

(చిత్తరువు మొదలగునవి వ్రాయవారు ముందుగా ఆనవాలుగా దారము, రంగుపిండి మొదలగువాటితో గుర్తులు పెట్టుకొందురు. దానికి సూత్రపాత మని పేరు)

ప్రథమార్ధే సమస్తపాదా యథా రాజశేఖరస్య-

50 ఇహ హే నవవసంతే మజ్జరీపుష్పరేణు
చుర్చరణధవలదేహో బద్ధహేలం స్మరన్తి.

తరలమలినమూహో హరిహుంకారకణ్ఠా

బహులపరిమలాళీ సుందరం సిన్ధువారమ్. (వి. శా. 1 30)

పూర్వార్థములో సమస్తపాద యగు మాలినికి ఉదాహరణముగా రాజ శేఖరుని శ్లోకము:-

“ఇహ” మొ. ఇచట ప్రథమద్వితీయపాదములుసందిచే (“రేణుచ్చ రణ”) కలిపినవి. ఇట్లు కలియుట అందముగా లేదని ఆశయము.

“ఈ నవవసంతమునందు, పుష్పగుచ్ఛములలోని పుష్పాడి తగిలి తెల్లని దేహములు కలవియు, మనోహర మైన హుంకారధ్వని కలవియు అగు తుమ్మెదల సముదాయములు, అత్యధిక మైన పరిమలముతో సుందర మైన పిందుదారమును విలాసపూర్వకముగా చేరుచున్నవి”.

అజ్ఞోఽవ్యలక్ష్మ్యం మాలిన్యాం వీణాయా మివ విస్వరమ్
శ్రుత్వైవోద్వేగమాయాతి వాచా పక్తుంన వేత్తి తత్ 24.

వీణావాదనములోని అపస్వరమును వలె మాలినీవృత్తములోని, సరిగా గుర్తింప శక్యము కాని విస్వరమును కూడా వినిపంతనే, ఏమీ తెలియని వానికి కూడ ఉద్వేగము కలుగును. ఐతే అక్కడ ఆ లోప మేమిటో అతడు మాటలలో చెప్పలేకపోవచ్చును.

యథా భట్టేనురాజస్య—

51. రహసి హృతదుకులా శీలితా తైలదీపే
త్వదుపగతసమృద్ధేః ప్రేయసీ శ్రోత్రియశ్శు.
వికిరతి పటన్తాసైర్హన్తి కణ్ణావతంతైః
శమయతి మణిదీపం పాణిఘాత్యానిలేన.

ఉదాహరణమునకు భట్టేందురాజు శ్లోకము;—

‘రహసి’ మొ. దీనిలోని విస్వరత్వమును 25వ కారికలో వివరింప నున్నాడు.

“నీవలన మహైశ్వర్యమును పొందిన శ్రోత్రియుని ప్రేయసి, పూర్వము నూనె దీపాలలో పెరిగినది. ఇప్పుడు, రహస్యమునందు, ఆమె దుకులమును చూరించినపుడు, మాణిక్యదీపము పైపు పటవాసములను చిమ్ముచున్నది కర్ణభూషణములచే ఆదీపమును కొట్టుచున్నది. చేతులను కదల్చిన గాలిచేతను, నోటితో ఊదిన గాలిచేతను శాంతింపజేయుచున్నది.”

తైలదీపాల అలవాటుచే, ఇది మణిదీప మను మాట మరచిన దని అర్థము. శరీరమునకు పూసికొను గంధచూర్ణము పటవాసము.

గరులఘ్వాదినియమాదవిభ్రష్టేఽపి లక్షణాత్

దోష స్త్వదుపగేత్యత్ర శ్రోత్రగ్రాహ్యోఽస్తి విస్వరః. 25

లక్షణములో చెప్పిన గురులభ్యూదుల కూర్పునకు సంబంధించిన నియమమునకు భంగము లేకున్నను, 'త్వదుపగత' అనుచోట విస్వరూప మగు దోష మొకటి ఉన్నది. అది చెవికి మాత్రమే తెలియును

ప్రథమం ద్వ్యక్షరై శ్చేదైస్త తత్త్రిచతురాక్షరైః

షష్ఠాక్షరైశ్చ పర్యంతే నర్కుటం యాతి చారుతామ్. 26

నర్కుట వృత్తమున మొదట రెండేసి అక్షరముల పైనను, తరువాత మూడు-నాలుగు అక్షరముల పైనను, చివర ఐదు అక్షరముల పైనను పద ముల విరుపు ఉన్నచో ఆందముగ ఉండును.

యథా పీఠదేవస్య—

52. తవ శతపత్ర పత్ర మృదు తామ్ర తలశ్చరణ
శ్చల కలహంస నూపురవరధ్వనినా ముఖరః.
మహిషమహాసురస్య శిరసి ప్రసభం నిహితః
సకలమహీధరేన్ద్రగురుతాం కథమమ్మ గతః.

ఉదాహరణముగా పీఠదేవుని శ్లోకము. 'తవ' మొ ట్టిలో వెనుక చెప్పినట్లు పదముల విరుపు ఉన్నట్లు సమన్వయించుకొనవలెను.

“ఓతల్లీ! నీ పాదము పద్మము రేకుల వలె మృదువైన, ఎఱ్ఱ నైన అడుగు భాగము గలది. కదలుచున్న కలహంసల-వంటి నూపురముల ధ్వనిచే మ్రోగుచున్నది. మహిషమహాసురుని శిరస్సుపై బలాత్కారముగ ఉంచబడి నది. అట్టి పకలమహీధరేంద్రగురుత్వమును (సమస్తములైన పర్వతముల రాజుకంటె బరువుగా నుండుట, అట్టి పర్వతరాజుగు హిమవంతుడు తండ్రిగా కలిగి యుండుట అని రెండర్థములు) ఎట్లు పొందినదోకదా!”

విపరీతం యథాస్యైవ—

53. సశిఖిశిఖేవ ధూమనిచితాజ్ఞానశైలగుహా
సకపిశపన్నగేవ యమునోన్నతనీలశిలా.

మహిషమహాసురోపహిత భాసురశూలకరా
బహులనిశేవ భాసి సతడిదుణమేఘయుతా.

పై నియమమునకు వివరీతముగ ఈతనిదే మృయోక శ్లోకము—
“స శిఖి” మొ-

“మహిషమహాసురునిపై ఉంచబడిన శూలము చేతితో పట్టుకొనిన నీవు,
అగ్ని జ్వాలతో గూడినదై ధూమముచే వ్యాప్తమైన అంజన శైలగుహ వలె
కపిశవర్ణము గల సర్పముతో గూడిన, ఉన్నతమైన నీలశిలలు కల యమున
వలె, త్రాడువంటి మెఱుపుతో కూడిన మేఘము గల కృష్ణపక్షరాత్రి వలె
ఉన్నావు”

అసమానైః పదైర్భాతి పృథ్వీ పృథ్వీ పృథక్ స్థితైః
సమాస్కన్ధిభిః సైవ యాతి సుశోచఖర్వతామ్. 27

పృథ్వీపృథ్వుము సమాసములు లేని, విడివిడిగా ఉన్న పదములతో
వికాలముగ ఉండును సమాసముల ముడులు వేసినచో అదియే సంకుచితమై
పోయి, గూనుకలది వలె ఉండును.

పృథక్పదా యథా సాహిత్య—

54. కచగ్రహమనుగ్రహం దశనఖిణ్డనం మణ్డనం
దృగ్జ్ఞానమవజ్ఞానం ముఖరసార్పణం తర్పణమ్.
నఖార్దనమతర్దనం దృఢమపీడనం పీడనం
కరోతి రతిసజ్గరే మకరకేతనః కామినామ్.

వేరు వేరు పదముల కూర్పు గల పృథ్వీపృథ్వుమునకు ఉదాహరణముగా
సాహిత్యని శ్లోకము— “కచగ్రహ” మొ. ఇందు చ్చిత్తసమాసములు లేక
పృథ్వుము వికాలముగ నున్నట్లు ఉన్నది.

“కాముకుల రతియుద్ధములో. మన్మథుడు, జుట్టుపట్టి లాగుటను అనుగ్రహముగాను, దంతఖండనమును అలంకారముగాను, చూపులు వంచుటను అవంచనమును గాను, ముఖరసమును అర్పించుటను సంతర్పణముగాను, గోళ్ళతో గీరుటను జాధింపకుండుటగాను, దృఢముగా పీడించుటను పీడింపకుండుటగాను చేయుచున్నాడు”.

సమాసవత్తి యథా మమము.

56. కచగ్రహసముల్లసత్కమలకోపపీడాజడ.

ద్విరేఫకలకూజితానుకృతసీతకృతాలంకృతాః.

జయన్తి సురతోత్సవవ్యతికరే కురజీదృశాం

ప్రమోదమదనిర్భరప్రణయచుమ్పినో విభ్రమాః.

సమాసము లున్న పృథ్వీవృత్తమున కుదాహరణముగా నాళ్లొక మెట్లనగా - “కచగ్రహ” మే. ఇది దీర్ఘసమాసముకై మగుటచే సలకుచితము వలె అయి అంతగా హృదయముగ లేదని భావము.

“సురతోత్సవసమయమున మృగనయనల విలాసాలు. జుట్టుముడిని పట్టుకొని నపుడు బయల్బెడలచున్న సీతకృతముచే (‘సన్’ అను ధ్వని చేయుట సీతకృతము) అలంకరింపబడినవి. ఆ సీతకృతములు కమలములు ముకుళి భవించు నపుడు కలిగిన పీడచే జడము లైన. తుమ్మెదల మధుర కూజితముల వలె నున్నవి మరియు ఆ విలాసాలు ఆనందముతోడను, మదముతోడను నిండిన ప్రేమతో కూడినవి అట్టి విలాసాలు సర్వోత్కర్షగనున్నవి”.

పృథ్వీ సాకారగమ్భీరై రోజఃసరిభిరక్షరైః

సమాసగ్రంథియక్తాపి యాతిప్రత్యుత, దీర్ఘతామ్. 28

సమాసగ్రంథులున్నను పృథ్వీవృత్తము. అకారములతో కూడి గంభీరమైనవియు ఓజస్సును సృజించువనియు, అగు అక్షరములతో కూడినట్లయితే సంకోచకర్వత్వమును పొందుటకు బదులు దీర్ఘత్వమును. (వికాలత్వమును) పొందును.

యథా భట్టనారాయణస్య—

- 57 మహాప్రళయమారుతక్షుభిత పుష్కరావర్తక
ప్రచణ్డఘనగర్జిత ప్రతిరుతానుకారీ ముహూః.
రవః శ్రవణబైరవః స్థగితరోదసీకన్దరః
కుతోఽద్య సమరోదధేరయమభూతపూర్వః శ్రుతః.
(వే సంత. 3. 4)

ఉదాహరణముగా భట్టనారాయణుని శ్లోకము: -

“మహాప్రళయ” మొ॥ ఈ శ్లోకములో అకారములు ఎక్కువగా ఉన్నవి. ర వంటి కటువర్ణములును, మహాప్రాణవర్ణములును, ఓఙోవర్ణకములుగ నున్నవి. అందుచే దీర్ఘ సమాసయుక్త మైనను ఈ శ్లోకము బాగున్నది.

“ఏమిది! యుద్ధ సముద్రమునుండి. చెవులకు భయంకరముగ నున్నదియు, భూమ్యాకాశమధ్యరంద్రమును కప్పివేయుచున్నదియు, పూర్వ మెన్నడును లేనిదియు, మహాప్రళయవాయువుచే క్షోభింపచేయబడిన పుష్కరావర్తక మనెడు మేఘము గర్జితవ్రతిధ్వని వలె నున్నదియు అగు ధ్వని మాటి మాటికిని వినవచ్చుచున్నదే:”

త్వరాతరల విచ్ఛేదైర్విభాతి హరిణీ పదైః

మనరైర్గ్రన్థిబద్ధేవ యాతి నిఃస్పందస్థితామ్. 29

తొందరగా కదలెడు విచ్ఛేదములు గల పదములతో హరిణి చక్కగ ఉండును. ఆ పదవిచ్ఛేదములు మందముగా ఉన్నచో, ముడులుపడినట్లు సరియైన నడక లేకుండును.

తరలపదా యథా దీపకస్య—

58. తనుధనహార క్రూరస్తేనోత్పటాం వికటాటపిం
తరతి తరసా శార్యోత్సేకాత్ స్వసార్థవశాజ్జనః.

పురవరవధూలీలావల్గత్కటాక్ష ఒలాకురే
నగరనికతే పన్థాః పాన్థ స్ఫుటం ధురతిక్రమః.

చంచల పదములు గల హరిణీకి ఉదాహరణముగా దీపకుని శ్లోకము—
‘తను’ మొ. ఇచట “తను—ధన—హర—క్రూర”— ఇత్యాదివిధమున చాల
చోట్ల రెండేసి అక్షరములకు పదములు విరుగుటచే పద్యము నడక చంచల
ముగ అందముగ నున్నది.

“ఓ పాంథుడా శరీరమును, ధనమును హరించు క్రూరులైన దొంగ
లతో భయంకర మైన మహారణ్యమును కూడ, మానవుడు శౌర్యాతిశయము
వలనను, కూడా ఉన్న జనముదాయము నహాయము వలనను అనాయాసముగా
దాటినేయవచ్చును. కాని, నాగరికశ్రీల లీలాచవలము లగు కటాక్షము లనెడు
నైవ్యముచే వ్యాకుల మైన నగరసమీపమునందలి మార్గము మాత్రము దాటుటకు
చాల కష్టమైనది.”

మనరైర్యథా భజేనురాజస్య—

50. గుణపరిచయస్తీరే వాసః స్థిరోభయపక్షతా
వపురతిదృఢం వృత్తం సమ్యక్ సఖే తవ కిం వునః,
సరతి సుమతే యస్త్యాం పాతం దృశా వినిమేషయా
బడిశ! విషమం తస్యాజ్ఞేపం కరోషి సహానుభిః.

మందమైన విచ్ఛేదములు గల హరిణీకి ఉదాహరణముగా భక్తిందు
రాజు శ్లోకము — ‘గుణ’ మొ. దీనిలోని విచ్ఛేదములు వెనుకటి శ్లోకమునందు
వలె తరలములు కావనిభావము.

“ఓ బడిశమా! (చేవలను పట్టు గాలము), నీకు గుణపరిచయము
(క్రాడుతో పరిచయము సద్గుణముల పరిచయము అని రెండర్థములు)
ఉన్నది. తీర్థమునందు నివాసము, రెండు పక్షములు (పార్శ్వములును) స్థిరము
లుగా నున్నవి. శరీరము చాలా దృఢ మైనది. బాగా వృత్త మైనది అనగా
వస్త్రాకార మైనది; (నీ నడవడి మంచిది అని రెండవ అర్థము). కాని.

ఓసమతీ! రెప్పపాటులేని కంటితో నిన్ను త్రాగుటకై (పాదరముగా చూచుటకై) వచ్చినవానిని (చేపలకు రెప్పపాటు ఉండదని చెప్పదురు) ప్రాణాంతోపాటు అన్యాయముగా లాగివేయుచున్నావు”

త్రిషు పాదేషు విశ్రాంతలిలాస్సైర్లరితా పదైః
అన్తే తరజ్జితగర్హిణీ హఃణీ తరామ్ 30.

మొదటి మూడు పాదములలో పదములు మెల్లగా నడచుటచే సుందరముగ నుండు చూరిజీవృత్తము, చివరి పాదమున శీఘ్రముగ నడచినచో అది చాల మనోహరముగ నుండును

యథాస్యైవ—

60 ఉపపరిసరం గోదావర్యాః పరిత్యజతాధ్వగాః
సంఘి మపరో మార్గస్తావద్భవద్భిరవేక్ష్యతామ్.
ఇహ హి విహితో రక్తాశోకః కయాపి హతాశయా
చరణనిలినన్యాసోదశ్చన్నవాఙ్మూర కఞ్చుకః. 60.

ఉదాహరణముగా ఈతని (భక్తేందురాజు) శ్లోకము:-

“ఉపపరిసరం” మొ. మొదటి మూడు పాదములలో దీని నడక అను స్వారదీర్ఘాదులచే మందముగను, నాల్గవపాదమున శ్రీఘ్రముగను ఉన్నదని భావము.

“ఓ! బాటసారులారా! గోదావరీ ప్రాంతమునందున్న మార్గమును పరిహరించండి. మరి యొక మార్గమును చూచుకొనండి. ఇక్కడ ఎవరో ఒక నిర్ధయురాలు పాదపద్మవ్యాసముచే రక్తాశోకవృక్షమును నవాంకురములు తొడుగునట్లు చేసినది”.

శిఖరిణ్యాః స్వమూగోహత్పహజై వౌజసః స్థితిః

సైవ లుప్తవిసర్గానైః ప్రయాత్యత్యన్తమున్నతిమ్. 31.

శిఖరిణీ వృత్తమును అధిష్ఠించుటవలన (గ్రహించుటవలన) సహజముగానే ఓజస్సు ఉండును. వివర్ణలు లోపించిన అంతములు గల పదాలతో ఆ ఓజస్సు అత్యున్నతిని పొందును.

యథా ముక్తాకణస్య—

61. యథా రస్యం వ్యోమ్నశ్చల జలదఘామః స్థగయతి
స్ఫులిక్గానాం రూపం దధతి చ యథా కీటమణయః.
యథా విద్యుజ్జ్వలలోల్ల సనపరిపిక్లాశ్చ కకుభ—
స్తథా మన్యే లగ్నః పథిక తరుఖణ్ణే స్మరదవః.

ఉదాహరణముగా ముక్తాకణుని శ్లోకము—

“యథా” మొ. ఈ శ్లోకము కవికంఠాభరణములో ద్వితీయపంధిలో ఆరవ శ్లోకముగ వెనుక (పు 155) వచ్చినది.

విపరీతా యథా భట్టశ్యామలస్యః—

62. ధృతో గణ్డాభోగే మధువ ఇవ బద్ధోఽబ్జవివరే
విలాసిన్యా ముక్తో బకులతరు మాపుష్పయతి యః.
విలాసో నేత్రాణాం తరుణసహకారప్రియసఖః
స గణ్డామః సీధోః కథమివ శిరః ప్రాప్స్యతి మధోః.

దీనికి విపరీత మైన ఓజఃస్థితికి ఉదాహరణముగా భట్టశ్యామలని శ్లోకము - “ధృతోగణ్డాభోగే” మొ.

మొదటిశ్లోకముతో శిఖరిణీ వృత్తమును బట్టియే సహజముగా ఓజస్సు లభించినది. రెండవ శ్లోకమున ‘ధృతో’ ‘బద్ధో’ మొదలగు వివర్ణలోపము వలన, (వివర్ణకు బదులుగా ఓకారాదేశాదులు వచ్చిన రూపముల వ్రయోగము చేసిన) ఈ ఓజస్సు ఉన్నతిని పొందిన దని తేల్చేందుని అభిప్రాయమై

ఉచిడును. ఇలాంటి స్థలములలోని చమత్కారతారతమ్యము తాదృశవహృ
చయైకవేద్యము. ఈ రెండవశ్లోకము అర్థము (భావము) అస్పష్టముగా సున్నది

“పద్యవివరమున బింధింపబడిన తుమ్మెదల వలె, వికారగండమునందు
(పుక్కిట) ధరింపబడిన ఏ మద్యగండూషము (పుక్కిలిలో వట్టిన మద్యము)
విలాసవతిదే (వకులవృక్షముపై) విడువబడినదై, వకులవృక్షమును పుష్పింప
చేయునో, అట్టి మద్యగండూషము, తడుణ పహతారవృక్షముల ప్రియశబ్ద
దైన శేత్రవితాసము, వసంతముయొక్క శిరస్సును ఎట్లు పొందును?”

“ప్రీతాంస్పర్శాత్ప్రియజ్ఞార్థికసతి వకులః సీధుగండాషసేకాతే
చాదాఘాతాదశోక స్తిలకకురవకో వీక్షణాల్గినాభ్యామ్.

మన్దరో నశ్మివాక్యాత్పటుమృదుహసనాచ్ఛమ్నకో వత్తవాతా
చూప్తో గీతాన్నమేరుర్వికసతి చ పురో నర్తనాత్కర్ణికారః.”

అను ప్రసిద్ధశ్లోకములో చెప్పినట్లు ప్రీ సీధుగండూషసేకముచేత వకు
లము పుష్పించునని కవినమయము.

శిఖరిణ్యః పదైశ్చిన్నైః స్వరూపం పరిహీయతే
ముక్తాలతాయా నిఃసూత్రముక్తైర్ముక్తాఫలై రివ. 62.

దారము లేకపోవుటచే ముత్యములన్నియు జారిపోగా, ముత్యాలహారము
స్వరూపమే లోపించినట్లు, పదములన్నియు చిన్న ముక్కులుగా విడిపోయిన
యెడల శిఖరిణీవృత్తము రూపమే లోపించును.

యథా భట్టభవభూతేః

63. అసారం సరిసారం పరిమృషితరత్నం త్రిభువనం
నిరాలోకం లోకం మరణ శరణం బాన్దవజనమ్.
అదర్పం కన్దర్పం జననయననిర్మాణమఫలం
జగజ్జీర్ణారణ్యం కథమసి విధాతుం వ్యవసితః.

ఉదాహరణమునకు భట్టభవభూతి శ్లోకము:—

“అసారమ్” మొ. దీనిలో పదము లన్నియు చిన్న చిన్న తునకలుగా. ఉండుటచే శిఖరణీవృత్తమున కుండవలసిన పహజ సౌందర్యమే లోపించిన దని భావము

“ఏమిది: ఈ మాలతిని పంచారింపదలచిన నీవు సరిసారమును అసారమును గాను, త్రిలోకములను అపహరింపబడిన రత్నముకలవాటిని గాను, లోకమును వెలుతురు లేనిదానిని గాను, బాంధవులను మరణమే శరణము కల వానిని గను, మన్మథుని గర్వవిహీనుని గాను, జనుల నేత్రస్పృష్టిని నిష్కల మైనదానినిగను ఈ జగత్తును జీర్ణారణ్యముగను చేయుటకై సమకట్టినావు!”

క్లోకేఽస్మిన్ సచమత్కార సరసాస్వాదశాలిని

కేవలం శిఖరిణ్యైవ స్వరూపమపహరితమ్. 33.

ఈ క్లోకములో సచమత్కారజనక మైన రసాస్వాద మున్నది. ఇతే శిఖరిణీవృత్తము మాత్రము తన స్వరూపమును కోల్పోయినది.

మన్దాక్రాంత విస్తర్ణేశ్వతుర్భిః ప్రథమాక్షరైః

మధ్యషష్ఠైతి చతురే మన్దాక్రాంతా విరాజతే. 34.

మొదటి వాలు గక్షరములను (దీర్ఘమస్వారదులతో) మెల్లిగా నడిపించి, మధ్య మన్న ఆరు అక్షరములను నేర్పుగా కూర్చినచో మందాక్రాంతావృత్తము చక్కగా ఉండును.

యథా కాలిదాసస్య—

64. బ్రహ్మవర్తం జనపదమథ చ్ఛాయయా గాహమానః

క్షేత్రం క్షుత్ర ప్రథనపిశునం కౌరవం తద్భజేథాః.

రాజవ్యానాం శితశరశతై ర్యత్ర గాణ్డీపధన్వా

ధారాసారై స్త్వమివ కమలాన్యభ్యషిక్ష్చన్ముఖాని.

(మేఘ. 1. 51)

ఉదాహరణమునకు కాళిదాసుని శ్లోకము:— “బ్రహ్మవర్తమ్” మొ

ఈ శ్లోకములో పాదాలలోని మొదటి నాలుగు అక్షరములు దీర్ఘస్వరములైనవి. తరువాత వచ్చు అరక్షరములును తేలికగా పలుకుటకు వీలుగా ఉన్నవి. ఈ విధముగ దీని చదవకలో ఒక సౌగండు ఉన్నది.

“అటు పిమ్మట బ్రహ్మవర్త మను జనపదమును నీడతో ప్రవేశించి, క్షత్రియుల నాశనమును సూచించు ఆ కౌరవక్షేత్రమును సేవించుము. ఇచట అర్జునుడు వాడి యైన వందలకొలది బాణములతో, నీవు అవిచ్ఛిన్నములైన వర్షధారాపాతములతో కమలములను అభిషేకించినట్లు, రాజుల ముఖములను అభిషేకించెను.”

ఆదిమధ్యే తుల్య యథాస్యైవ—

65. కశ్చిత్కాంతావిరహగురుణా స్వాధికారాత్ప్రమత్తః
శాపేనాస్తంగమితమహిమా వర్షభోగ్యేణ భక్తుః.
యక్షశ్చక్రే జనకతనయా స్నానపుణ్యోదకేషు
స్నిగ్ధచ్ఛాయాతరుషు వసతిం రామగిర్యాశ్రమేషు
(మేఘ. 1. 1.)

ప్రారంభమునందును, మధ్యమందును తుల్యముగానున్నది (అంతగా రుచిరముగ లేనిది) ఈ కవిదే మని యొక శ్లోకము:—

“కశ్చిత్కాంతా” మొ. ఈ భేదము కూడ క్షేమేంద్రుని జహ్నుదయైక వేద్యము.

“తన కర్తవ్యమునందు ప్రమత్తుడై ఒక సంవత్సరముపాటు అనుభవించదగిన, కాంతావిరహముచేదుర్భరమైన ప్రభుశాపముచేత అస్తమించిన మహిమగల ఒక యక్షుడు, సీతాదేవి స్నానముచేయుటచే పవిత్ర మైన ఉదకములు గల, దట్టముగా ఉన్న ఛాయావృక్షములుగల, రామగిర్యాశ్రమములందు నివసించెను.”

సాకారాద్యక్షురైః పాదపర్యవైః సవిసర్గకైః

శార్దూలక్రీడితం ధత్తే తేజో జీవితమూర్జితమ్. 35.

అకారముతోకూడిన ఆద్యక్షరములతోడను, విసర్గలతో కూడిన పాదాంతములతోడను, శార్దూలవిక్రీడితవృత్తము, అత్యధికమైన తేజోరూపమైన జీవితమును ధరించును.

యథా భట్టశ్యామలస్య—

66. ఆలానం జయకుజ్జరస్య దృషదాం సేతుర్విపద్వారిధేః
పూర్వాదిః కరవాలచణ్డమహాసా లీలోపదానం శ్రియః
సజ్జామూమృతసాగరప్రమథన క్రీడాకృతౌ మన్థరో
రాజన్! రాజతి వీరవై రివనితావై ధవ్యదస్తే కరః.

ఉదాహరణముగో భట్టశ్యామలని శ్లోకము:— “ఆలానమ్” మొ. ఇచట ప్రారంభమున అకారమున్నది. పాదాంతములందు విసర్గలున్నవి.

“ఓరాజా! సేహస్తము, జయ మనెడు ఏనుగును బంబించుస్తంభము. ఆవత్సముద్రమునకు తాళతో నిర్మించిన సేతువు. ఖడ్గసూర్యునకు ఉదయ పర్వతము, లక్ష్మికి విలాసార్థమైన తలగడ. యుద్ధ మనెడు అమృతసాగరమునుమథించుట యనెడు క్రీడను చేయుటలో మందరము వీరులైన శత్రువుల ప్రియకు వైధవ్యము విచ్చునది.”

వివరీతం యథా లాటదీర్ఘరస్య—

67. చ్చిత్రం తావదిదం నురేన్ద్రభవనాన్మన్దాకినీపాథసా
కేనావృత్తమతేజసా నృపతినా త్పూర్ణమణ్డలం మణ్డితమ్.
నాతశ్చైతరం విశాకరకలాలావణ్యదుగ్ధోదధే
హృమేర్యద్భవతా విరిశ్చినగరీ క్తిరిస్సవైః ప్లావ్యతే.

దీనికి విపరీతముగా లాటడిండిదుని శ్లోకము:—

“చిత్ర” మొ. ఈ శ్లోకములో పాద ప్రారంభమున అకార ఆకారములు లేవు. అంతమున విసర్గలు లేవు గాన ఇది అంతగా మనోహరి కాదనిభావము.

“ఉత్తమతేజఃశాలియైన ఒక రాజు (భగీరథుడు) స్వర్గమునుండి మందాకినీజలమును తీసికొనివచ్చి భూమండలమును అలంకరించినాడు; ఇది ఆశ్చర్యకరమే. ఐతే, నీచే చంద్రకలాపదృశలావణ్యము గల పాలసముద్రముగా నేర్పడిన భూమినుండి, కీర్తిప్రవాహములచే, బ్రహ్మలోకము ముంచెత్తివేయబడుచున్నది. ఇంతకంటె ఎక్కువ ఆశ్చర్యకరమైనది మరొకటి లేదు.”

విసర్జనీయస్యోత్తేన పదైర్నిమోన్నతైరివ

శార్దూలక్రీడితం యాతి పాతే సాయాసతామివ 36.

విసర్జనీయమునకు ఉత్వము వచ్చి పదములు ఎత్తుపల్లములవలె (ఎగుడు దిగుడుగా) అయిపోవుటతో శార్దూలక్రీడితము, చదుపుకున్నపుడు ఆయాస పడుచున్నట్లుండును.

యథా ముక్తాకణస్య:—

68. లీలాచామరడమ్బురో రతిపతేర్బాలామ్బుద్ర శ్రేణయో

రాగోద్దణ్డశిఖిణీనో ముఖవిధూద్భూతాస్తమో విభ్రమాః.

సాగన్ధ్యోద్ధత ధావదాకులవలన్మత్తలి మాలాకులో

ధమ్మిల్లో హరిణీద్యో విజయతే స్రస్తో రతివ్యత్యయే.

ఉదాహరణమునకు ముక్తాకణుని శ్లోకము:—

“లీలా” మొ ఈ శ్లోకములో ఏడు స్థానములలో విసర్గమునకు

ఉత్వము వచ్చి, గుణముచే ఓకారముగా మారినది. చదుపుకున్నపుడు ఆయాసము వచ్చుచున్నట్లుండునని ఆశయము.

“రతివ్యత్యయమునందు-పురుషాయితనమునందు-విడిపోయిన మృగ

నయనయొక్క కేశపాశము మన్మథుని విలాసార్థమైన చామరమువలె, ముఖచంద్రుని మండి ఆవిర్భవించిన తమశృటల వలె ఉన్నది. సువాసవకు పరుగెత్తికొని వచ్చుచున్న వ్యాకులముగా ఎగురుచున్న తుమ్మెదల పంక్తిచేత (లేదా పంక్తి వలె) వ్యాకుల మైనది. అట్టి కేశపాశము సర్వోత్కర్షగమన్నది."

విచ్చిన్నపాదం పూర్వార్ధే ద్వితీయార్ధే సమాసవత్

శార్దూలక్రీడితం భాతి విపరీతమతోఽధమమ్ 37.

శార్దూలవిక్రీడితమునందు, పూర్వార్థములో పాదములు విడిగా ఉన్నచో ఉత్తరార్థములో సమస్తములై ఉన్నచో అందముగా ఉండును. దీనికి విపరీతమైనయడల అది అధమము.

పూర్వార్ధే యథా భట్టభవభూతేః—

69. అజ్ఞానాద్యది వాధివత్సరభసాదస్మత్పరోక్షం హృతా
సీతేయం ప్రవిముచ్యతాం శర మరుత్పుత్రస్య హస్తే ఽధునా.
నో చేల్లక్ష్రుణము క్రమార్గణగణచ్చేదోచ్చలచ్చోణిత
చ్చుత్రచ్చన్న దిగస్తమస్తకపురం పుత్రైర్వృతో యాస్యసి.

పూర్వార్థములోని ప్రథమద్వితీయపాదములు సమసించకుండుటకు ఉదాహరణముగా భట్టభవభూతి శ్లోకము:—

“అజ్ఞానాత్” మొ. ‘హృతా’ అనుపదముతో ప్రథమపాదము విచ్చిన్నమైనది. “శోణితచ్చుత్ర” అనునపుడు తృతీయపాదాంత చతుర్థ పాదాదులు తమసించినవి, ఇట్లుండవలె నని అర్థము.

“మేము లేనపుడు, అజ్ఞానమువలననో అధికారగర్వమువలననో సీతను చూరించితివి. అయినదేదో అయినది. ఓ శత్రుడా! ఇప్పుడామెను ఘాతుమంతుని ద్వారా సంహేయము. అట్లు కావినో, పుత్ర పక్షేతుడవై, లక్ష్మణుడు విధ

చిన బాణములు చేదించుటచేపైకి ఎగిన రక్తచ్ఛత్రములచే కప్పబడిన
డిగంతములు గల యమపురమునకు వెళ్ళగలవు."

వివరీతం యథా రిసోః—

70. స్నాతం వాఙ్మతి కిం ముద్భవ ధవళక్షీరోదఘేనచ్ఛటా
ఛాయాహారిణి వారిణి ద్యుసరితో డిచ్ఛీర విస్తారిణి.
ఆస్తే తే కలికాలకల్మషమప్రక్షాలనైకక్షమా
కీర్తిః సంనిహితైవ సప్తభువనస్వచ్ఛందమన్తాకీనీ.

దీనికి వివరీతముగ రిపుకవి శ్లోకము:-

"స్నాతం" మొ. "తెల్లని క్షీరసముద్రము యొక్క నురుగుల కాంతిన
హరించునదియు, అధికమైన నురుగు కలదియు అగు ఆకాశగంగాజలమున
స్నానము చేయవలెనని ఎందుకు వ్యర్థముగా కోరుచున్నావు. కలికాల
పాపములనెదు మసిని ప్రక్షాళనచేయుటలో అనితరసాధారణమైన సామర్థ్యము
కలదియు, ఏడు రోకములందును స్వేచ్ఛగా విహరింతు మందాకినియు ఐన
పి కీర్తి పమీటముననే ఉన్నది కదా."

అద్యంతయోగ్యోత్కర్ష కాన్త్యా సర్వాతిశాయినోః.

శార్దులక్రీడితం ధత్తే మధ్యే తద్గౌరవోన్నతిమ్. శిరి.

గుణోత్కర్షవలన కలిగిన కాంతిచే అన్నింటిని మించిన అద్యంతముల
మధ్య శార్దులవిక్రీడితము గౌరవముయొక్క ఉన్నతిని పొందును.

యథా కాలిదాసస్య—

71. గాహంతాం మహీషా నిపానసలిలం శృంగైర్దుహుస్తాడితం
ఛాయాబద్ధకదమ్బకం మృగకులం రోమస్థమభ్యస్యతు.
విస్రజ్జేః క్రియతాం వరాహపతిభిర్మస్తాక్షతిః పల్వలే
విశ్రాంతిం లభతామిదం చ శిథిలజ్ఞాబిసమన్మద్యనుః.

(శా. 2. 6.)

ఉదాహరణముగా కాళినాను శ్లోకము - “గాహంతామ్” మొ. ఇచట “గాహంతామ్” అని ఎట్లు ప్రారంభము చేయబడినదో అట్లే “విశ్రాంతిం” ఇత్యాదివిధమున ముగింపు చేయుటలో ఈ శార్థాల విక్రీడితమున కొక సొగసు వచ్చినది.

“మహిషములు కొమ్ములచే మాటిమాటికిని కొట్టబడిన సరోజలమును ప్రవేశించుగాక. లేళ్ళ సముదాయము నీడలక్రింద గుంపుగుంపులుగా కూర్చుండి నెమరువేయుగాక. వరాహవతులు చిన్న చెరువులలో నిర్భయముగా తుంగకాయలను నములుగాక, మా ధనస్సు కూడ శిథిల మైన నారికలదై విశ్రాంతిని పొందుగాక”.

అద్యంతాకారవిరహోత్పర్యంతే చావిసర్గతః

శార్థాలక్రీడితం స్వస్య రూపం నై వోపలభ్యతే.

(“శార్థాలక్రీడితస్యాస్య” అనుసాతమున్నచోయుక్తము). అద్యంతము లందు ఆకారము. పాదాంతములందు విసర్గలు లేకపోయినచో శార్థాల విక్రీడితస్వరూపమే లేకుండ పోవును.

యథా శ్రీయశోవర్మణః—

72. యత్త్వన్నేతసమాసకాన్తి సలిలే మగ్నం తదిన్దీవరం
మేపైరస్తరితః ప్రియే తవ ముఖచ్ఛాయానుకారీ శశిః
యేఽపి త్వద్గమనానుకారిగతయస్తే రాజహంసా గతా
స్త్వత్సద్భృత్య వివోదమాత్రమపి మే దే వేన న క్షమ్యతే.

ఉదాహరణమునకు శ్రీయశోవర్మణ్శ్లోకము—“యత్” మొ. దీనికి అద్యంతములందు ఆకారము లేదు. పాదాంతములందు విసర్గ లేదు. అందుచే అంత గంభీరముగా లేదని భావము.

“ఓ! ప్రియురాలా! నీ నేత్రములతో సమానమైన కాంతి గల నల్ల కలువ వీటిలో మునిగిపోయినది. నీముఖకాంతిని అనుకరించు చంద్రుడు మేఘ

ములచే కప్పివేయబడినాడు నీ నడకను అనుకరించునడక గల రాజహంసలు కూడ వెళ్ళిపోయినవి నీ పోలికలను చూచి వినోదము చెందుదామన్నను, దైవము సహింపకున్నది."

సుకుమారరసస్యాత్ర రక్షాయై వృత్తమద్ధతమ్

వాక్పాకేనైవ గలితం కవినా నీతమల్పతామ్. 41.

కార్దూలవిక్రీడితము ఉద్ధతమైన వృత్తము. సుకుమారమైన విప్ర లంభశృంగారమును రక్షించుకొనుటకై కవి ఈ వృత్తము పాకమును పల్పన చేసినాడు. దానితో ఇది అల్పమైపోయినది.

ఆకారగురుయుక్తాదిపర్యన్తాన్తవిసర్గిణీ

అసంస్కృతవిరామా చ స్రగ్ధరా రాజతే తరామ్. 41.

అదియందును, అంతమందును ఆకారము కలదియు అంతములందు విసర్గకలదియు, దగ్గరదగ్గరగ విరామములు లేని స్రగ్ధర చాలా ప్రకాశించును.

యథా రాజ శేఖరస్య—

తామ్బూలీనద్ధ ముద్ధ క్రముకతరులతాప్రస్తరే సామగాభిః

పాయం పాయం కలాయీకృత కదలిదలం నారికేలీఫలామ్భుః.

సేవ్యన్తాం వ్యోమయాత్రా శ్రమజలజయినః సైన్యసీమన్తివీభి

ర్దాత్యూహపూహాకేలీకలితకహకుహారావకాన్తా వనాన్తాః.

(బా. రా. 1.63)

ఉదాహరణముగా రాజశేఖరుని శ్లోకము - "తామ్బూలీ" మొ. ఈ శ్లోకము మొదటి అక్షరమునందును చివరి అక్షరమునందును ఆకారమున్నది. పాదాంతములందు విసర్గలున్నవి. "గురుయుక్త" అను పదమునకు గురువైన సంయుక్తాక్షరము అంతమునందు గల అని కూడ అర్థము చెప్పవచ్చును. ఈ శ్లోకము చివర 'న్తాః' అను సంయుక్తాక్షరము, గురువు, ఉన్నది.

“తమ పశూచరులతో కూడిన నైనికవనితలు, తాంబూలీలతలతో అల్లుకొనిన అంద మగు పోకచెట్ల నీడలలోని ఆస్తరణములపై, దొన్నెలుగా చేసిన అరిటాకులతో నారికేళఫలజలమును త్రాగి త్రాగి, ఆకాశప్రయాణమున కలిగిన చెమటబిందువులను తొలగించునవియు, కాకనమూహముల క్రీడలలో బయల్వెడలిన కుహకుహాధ్వనులతో మనోహరములును అగు వనాంతములను పేవింతురుగాక” (సీతాస్వయంవరమునకై సేనానమేతముగ విధిలాప్రాంతము చేసిన రావణుని మాటలివి.)

విపరీతం యథా చక్రకస్య—

74. సత్యం పాతాలకుక్షింభరి చిరవిలసద్దిక్కరిప్రీణితాత్మం
శ్రీగర్భశ్వభ్రమభ్రంలి హాలహరి హరిష్ఠాననమప్యేవ కించిత్.
కల్పాస్తే వ్యాప్తవిశ్వం పరికటతి సరిన్పాథ పాథస్త్యదీయం.
కిం త్వేతత్ కుమ్భయోనేః కరకుహరదిరీపూరమోహ
మతోఽభ్యుతే.

దీనికి విపరీతముగా చక్రకవి శ్లోకము:—

“పత్యమ్” మొ. ఈ శ్లోకప్రారంభావసాసములలో ఆకారము లేదు. పాదాంతములందు విసర్గలు లేవు, అందుచే దీవి కంత శ్రావ్యత లేదని భావము.

“ఓ: సముద్రమా! నీ జలము పాతాలకుక్షిని నింపుచున్నది: నిజమే. దీనిలో దిగ్గజములు చాలకాలమునుండి విహరించుచున్నవి. మేఘాలను వంతోషపెట్టుచున్నది. సంపదలు లేదా లక్ష్మి గర్భమునందు గల గోతులు కలది. ఆకాశమునకు తరంగములు కలది. కొంచెము (భాగమున) విష్ణువు పకు స్థానము. కల్పాంతమున ప్రపంచము సంతను వ్యాపించి ధ్వని చేయును. కాని ఇంత జలముకూడ ఆపమనము చేయబోయిన అగస్త్యుని చేతి లోని పల్లపుభాగమును నింపునంతది మాత్రమే అయినది.”

అద్యంతా కాతవిరహోద్భవద్దోషః స్ఫుటోఽపి యః
అవిలుపైర్విసరానైః స్రగ్ధరాయాం సమీహతే.

స్రగ్ధరావృత్తములో అద్యంతములందు ఆకారము లేకపోవుటవలన
బంధమునందు దోషము పృష్టముగ కావచ్చును కాని అంతములం దున్న
వివర్గాలు లోపించకున్నచో ఆ దోషము కొంతవరకు పట్టకొనును.

యథా మమ—

75 శౌర్యశ్రీకేశపాళః శరదలనమిలన్మోక్తికవ్యక్తపుష్పః
క్షోణీరక్షాభుజ్జః కులశిఖరిలుతత్క్రిన్తినిర్మోక పట్టః.
శత్రువ్రాతప్రతాపప్రలయ జలధర స్ఫారధారాకరాలః
ప్రీత్యై లక్ష్మీకటాక్షః కువలయవిజయీ యన్య పాణౌ
కృపాణః.

ఉదాహరణముగా నాశ్లోకము:—

“శౌర్యశ్రీ” మొ ఈ శ్లోకములో అద్యంతములందు ఆకారము లేక
పోయినను వివర్గాలు లోపించకుండ ఉండుటచే దీని నడక బాగున్నదని
భావము.

“అతని చేతిలోని ఖడ్గము శౌర్య లక్ష్మీయొక్క కేశపాళము. వీనుగు
లము (కురిభములను) బ్రద్దలు కొట్టుటచే వచ్చిన ముత్యములు దీనిని పుష్ప
ముల వలె అలంకరింపుచున్నవి. ఇది, కులపర్వతములపై దొరుకుచున్న కీర్తి
యనెడు కుబువము గల, భూరక్షక మగు సర్పము. శత్రుసముదాయముల ప్రతా
పమునకు ప్రలయకాలమేమియుయొక్క విస్తృతధార వలె భయంకర మైనది.
లక్ష్మీయొక్క కటాక్షము. భూవలయమును జయింపునది. అట్టి ఈ ఖడ్గము
అనందకరముగ నున్నది. లేదా - అగుగాక.”

ఏవముద్దేశలేశేన వృత్తానాం దర్శితః శ్రమః

అనయైవ దిశా సర్వం జ్ఞేయం తద్జ్ఞైర్వ్యభోచితమ్ 43.

ఈ విధముగ వృత్తములను చెప్పిన క్రమములో కొన్ని వృత్తముల పద్ధతి చెప్పబడినది. ఈ మార్గముననే అన్నింటిని యథోచితముగ తెలుసుకొనవలెను.

మద్భాక్తాస్తా భవేన్మధ్యే శాలినీ పూరితాక్షరా

ఉపేంద్రప్రజం వంశస్థం పర్యన్తై కాక్షరాధికమ్. 45

ఇత్యాది దర్శితం నేహ స్వతఃసిద్ధో హ్యయం క్రమః

న వేత్తి తదవృత్తజ్ఞస్తద్జ్ఞస్య క్వోపయుజ్యతే.. 45

మధ్యలో పూరింపబడిన అక్షరములు గల శాలినీవృత్తము మందాక్రాంతావృత్త మగును. చివర ఒక అక్షరము అధిక మైనచో ఉపేంద్రప్రజ వృత్తము వంశస్థవృత్త మగును.

ఇలాంటి విషయములను ఇచ్చట చెప్పలేదు. ఈ క్రమము స్వతః సిద్ధమే కదా? వృత్తజ్ఞానము సరిగా లేనివానికి ఇది చెప్పినను అర్థము కాదు. తెలిసిన వానికి చెప్పి ఉపయోగము లేదు.

శాలినీవృత్తములో మ-త-త-గ-గ-లు ఉండును. దీనికే మొదటి నాలుగక్షరముల తరువాత ఆరు అక్షరములు (5 లఘువులు, గురువు) చేర్చినచో మందాక్రాంత మగును. ఉదా. “మత్తా గోష్ఠీగర్భమూఢప్రలాపా” - శాలినీ వృత్తము “మత్తాగోష్ఠీ” “విరహగురుణా”. “గర్భమూఢప్రలాపా”, మందాక్రాంత, జ-త-జ-గు-గు-లు ఉపేంద్రప్రజ దీనికే చివర ఒక అక్షరము చేర్చినచో జ-త-జ-ర లతో వంశస్థ మగును. ఇట్టి విషయములు వృత్తజ్ఞానము కలిగివానికి ఎఱుగు చెప్పకుండగనే తెలియు నని భావము.

ఇతి పరిచితసానారూపవాణీగుణానాం

విదితవివిధదోషోద్దేశలేశాన్తరాణామ్.

ఇద (య) మతిశయసూక్ష్మైర్వృత్త చర్చావిచారై

రభిహితపత్తిగమ్యం యోగితుల్యాయనామ్.

నానారూపము లగు వాణీగుణములు తెలిసిన వారును, దోషములతోని అల్పభేదములను గూడ గ్రహింపగలవారును, యోగులతో తుల్య మైన ఆశ యము కలవారును అగు దీమంతులు గ్రహింపదగిన ఈ వృత్తములను గూర్చిన చర్చ మిక్కిలి సూక్ష్మములైన విచారములతో చేయబడినది.

ఇతి శ్రీప్రకాశేంద్రాత్మజవ్యాసదాసాపరనామ శ్రీక్షేమేంద్ర
విరచితే సువృత్తతిలకే గుణదోష దర్శనం నామ
ద్వితీయో విన్యాసః.

తృతీయో విన్యాసః వృత్త వినియోగః

ప్రబంధం సుతరాం భాతి యథాస్థానం వివేచకః (వివేకితైః)
నిర్దోషైర్గుణసంయుక్తైః సువృత్తైర్మోక్షైకై రివ. 1

తగినస్థానములందు ఉంచబడినవియు, దోషరహితములును, గుణము లతో (త్రాడుతో) కూడినవియు అగు మంచి వృత్తములతో (ఇది 'మోక్షైకైః' అనుదానికి విశేషణమైనపుడు - "బాగుగావర్తులాకారముతో ఉన్నవి" అని అర్థము) ముత్యములతో వలె, ప్రబంధము (కావ్యము-కంఠహారము అని రెండర్థములు) చాల ప్రకాశించును.

శాస్త్రం కావ్యం శాస్త్ర కావ్యం కావ్య శాస్త్రం చ భేదతః
చతుష్ప్రకారః ప్రసరః సతా సారస్వతో మతః. 2

శాస్త్రము, కావ్యము, శాస్త్రకావ్యము, కావ్యశాస్త్రము అని సారస్వత ప్రక్రియ నాలుగువిధములని పండితులు అంగీకరింతురు.

శాస్త్రం కావ్యవిదః ప్రాహుః సర్వకావ్యాఙ్గలక్షణమ్
కావ్యం విశిష్టశబ్దార్థసాహిత్యసదలబ్ధుతి. 3

సమస్త మైన కావ్యాంగములకు లక్షణ మైన దానిని శాస్త్ర మని కావ్య

వేత్తలు చెప్పుదురు. విశిష్టములైన శబ్దార్థముల సాహిత్యము, ఉత్తమమైన అలంకారములు కలది కావ్యము.

వి. క్షేమేంద్రుని అభిప్రాయము ప్రకారము శాస్త్రమనగా ఇచట అలంకారశాస్త్ర మని అర్థము.

శాస్త్రకావ్యం చతుర్వర్గప్రాయం సర్వోపదేశకృత్
భట్టిభౌమకకావ్యాది కావ్యశాస్త్రం ప్రచక్షతే.

4

ధర్మార్థకామమోక్షరూపచతుర్వర్గప్రధానమై సకలవిధములగు ఉపదేశములను చేయునది శాస్త్రకావ్యము (రామాయణమహాభారతాదులుఉదాహరణముగాగ్రహింపవచ్చును). భట్టికావ్య-భౌమకకావ్యాదులు కావ్యశాస్త్ర మని చెప్పుదురు.

వి. భట్టి మహాకవి వ్యాకరణనియమములను సూచించుచు రావణవధ మఱు మహాకావ్యమును రచించెను. అది కావ్యరూపమున నున్న వ్యాకరణ శాస్త్రము గావ దీనికి కావ్యశాస్త్రమనిపేరు. భౌమకరచితమగు రావణార్జున కావ్యము కూడ అట్టిదే.

తత్ర కేవలశాస్త్రేఽపి కేచిత్ కావ్యం ప్రయుజ్జతే

తిక్కావధరసాద్యేగే గుడలేశమివోపరి.

5.

చేదుష్టుండు మీద బెల్లము చల్లినట్లు. కొందరు, కేవలశాస్త్రములోకూడ కావ్యమును ప్రయోగింతురు.

యథా వైద్యకే వాగ్భటస్య—

76. మధు ముఖమివ సోత్పలం ప్రియాయాః

కలరసనా చరివాదినీ ప్రియేవ.

కుసుమచయమనోహరా చ శయ్యా

కింకరంబి. ఇతి కేవల పుష్పితాగ్రా.

వాగ్భటునివైద్యశాస్త్రములో కావ్యప్రయోగమునకు ఉదాహరణము:—
“ముఖమివ” మొ.

“తేనె ఉత్పలములతో కూడిన ప్రియురాలి ముఖమువంటిది. కలరసన (ఒకఁడొషధమైయుండును?) ఎల్లప్పుడును నిందించుచుండు ప్రియురాలివంటిది. పుష్పసముదాయముతో మనోహరమైన శయ్య, చిగుళ్ళతో నిండినది, పుష్పించిన ఆగ్రభాగము కలది అయిన లతవంటిది.”

వి. ఆయుర్వేద శాస్త్ర గ్రంథములో కూడ కావ్యములోవలె అలంకారాలు ప్రయోగింపబడినవి గాన శాస్త్రమునందు కావ్యప్రయోగమునకు ఉదాహరణము.

శాస్త్రం కుర్యాత్ ప్రయత్నేనప్రసన్నార్థమనుష్టుభా.

యేన సర్వోపకారాయ యాతి సుస్పష్టసేతుతామ్. 6

శాస్త్రమును అనుష్టుప్ వృత్తములో అర్థము స్పష్టముగా ఉండునట్లు రచించవలెను. అపు డది (జ్ఞానసముద్రతరణమునకు) సుస్పష్టసేతువై సర్వోపకారక మగును.

కావ్యే రసానుసారేణ వగ్ధ నానుగుణేన చ

కుర్వీత సర్వవృత్తానాం వినియోగం విభాగవిత్. 7

విభాగమును పరిగ తెలిసికొని, రసానుసారముగాను, వర్ణనానుగుణముగాను, కావ్యమునందు అన్ని వృత్తములను వినియోగించవలెను.

శాస్త్రకావ్యేఽతిదీర్ఘాణాం వృత్తానాం న ప్రయోజనమ్

కావ్యశాస్త్రేఽపి వృత్తాని రసాయత్తాని కావ్యవిత్. 8

శాస్త్రకావ్యములో అతిదీర్ఘములైన వృత్తములను ప్రయోగింపకూడదు. అట్లే కావ్యశాస్త్రములో కూడ కావ్యవేత్త రసానుగుణములైన వృత్తములనే ప్రయోగించవలెను.

పురాణప్రతిబిమ్బేషు ప్రసన్నోపాయవర్త్యసు
ఉపదేశప్రధానేషు కుర్యాత్సర్వేష్యనుష్ఠాభమ్.

9

పురాణములకు ప్రతిబింబములును అనగా పురాణముల రీతిలో ఉండనేవీయి. వ్రసన్న మైన ఉపాయములకు మార్గములును, ఉపదేశ ప్రధానములను అగు అన్ని కావ్యములయందును అనుష్టుప్ చందస్సును ప్రయోగించవలెను.

నాదావృత్త విశేషాస్తు కవేః శస్త్రస్య కాసనాత్

గయస్త్రిపభారివాత్యంతమయోగ్యా అపి యోగ్యతామ్. 10

అత్యంతము ఆయొగ్యము లైన వివిధవృత్తవిశేషములు కూడా సమర్థుడైన కవియొక్క ప్రసంగమువలన, సమర్థుడైన ప్రభువుయొక్క ప్రసంగము వలన అయోగ్యులయొక్కను గూడ యోగ్యులయినట్లు, యోగ్యము లగును.

ॐ శ్రీ గణేశాయ నమః సర్వభూతైశ్చానంద్యశోపమాః

అనుష్టంబు శ్లో. వైరాఘ్నేస్త ఏవాశ్వాః కిరీటినః.

గోగ్రహణవందర్పమునందు జరిగిన ఉగ్రసంగ్రామమునందు, ఉత్తరుడు తన గుఱ్ఱములను పోల్చుచును విడి తగిన వాటినిగా చెప్పుచు, వాటిని ఆ నమయజ్ఞమునకు తగిన స్థానమున ఉత్తమోషమానములు కలవాటినిగ చూచెను.

మహాకవి శ్రీ శాన్తానంద, కురునైవ్యమును చూచి భయపడి పారిపోవు
ముప్పు ఉత్తరదర్శి శ్రీరథము చెప్పి అర్జునుడు తనకు సారథ్యము చేయుటకు
అనుమతి చెప్పినది. అప్పుడు ఉత్తరదర్శి ఉత్సాహముతో, తన రథమునకు
కట్టిన ముగ్ధానుబంధమును శ్రీకృష్ణుని
గొట్టెను. అట్టి గుఱ్ఱములు కట్టిన రథము అర్జునునకును, అర్జు
నుడు ఆ రథమునకును తగియున్నవనియు అనెను. అర్జునుడని తెలిసిన తరు
వాత శ్రీకృష్ణుడు ఆ రథమును, ఆ రథమునే విడచి పారిపోదలచినవాడు)

నుని పట్టి వచ్చిన గౌరవము. అట్లే కవి సమర్థుడైనపుడు ఏ వృత్త మైనను చక్కగనే నడచు నని భావము.

తథాప్యవస్థానదృశైః సాధుశబ్దపదస్థితాః

సుస్పృతైరేవ శోభంతే ప్రబంధాః సజ్జనా ఇవ.

12

అట్లయినను. ప్రబంధములు, స్వజనుల వలె సాధుశబ్దపదములతో ఉన్నవై, (సజ్జనుల వక్షమున మంచి శబ్దములందును, పదవులందును ఉన్నవారై) అవస్థకు తగిన మంచి వృత్తములతోడనే (మంచినడవడికలతోడనే) ప్రకాశించును.

వృత్తరత్నావళీ కామాదస్థానే వివివేళితా

కథయత్యజ్ఞతామేవ మేఖలేవ గలే కృతాః

13

ఇష్టము వచ్చినట్లు అస్థానమునందు ఉంచబడిన వృత్తరత్నముల పంక్తి; మెడలో వేసుకొనిన వడ్డాణము వలె, ఆ వ్యక్తి అజ్ఞుడనే విషయమును ప్రకటించును.

న హి నామ నవోన్మేషికుచాయాశ్చార్పరుచక్షుషః

చిరత్యక్తస్మరాచారే జరాజీర కచే రుచిః.

14

నూతనముగా అంకురించుచున్న కుచములు గల, అందమైన నేత్రములు గల లలనకు, ఏనాదో మన్మథవ్యవహారము వంతము విడిచిపెట్టిన, ముసలితనముచే జీర్ణమైన కేశపాశము గల పురుషునియందు రుచి ఉండదు కదా!

తస్మాద్రత యథాస్థానే వినియోగాయ సంగతిః

ఉదాహరణదిజ్ఞాత్తైర్దర్శితాభిమతా సతామ్.

15

అందుచే ఇచట దిజ్ఞాత్రముగ ఉదాహరణములను జూపి తగు స్థానములలో వృత్తములను ఎట్లు వినియోగించవలెనో, పండితులకు అంగీకారమైన మార్గము తెలుపబడినది.

ఆరమ్మే సర్గబిందస్య కథావిస్తరసంగ్రహే

శమోపదేశవృత్తాన్తే సన్తః శంసన్త్యనన్త్యభమ్. 16

మహా కావ్య పారంభముందును, కథావిస్తరమును సంగ్రహించి నపుడును, శమమును ఉపదేశించు కథను చెప్పునపుడును, అనుష్టుప్ ప్రయోగమును పత్పురుషులు ప్రశంసించుదురు.

ఆరమ్మే యథా భర్తృమేణ్డస్య :-

77. ఆపీదైత్యో హయగ్రీవః సుహృద్వేశ్మను యస్య తాః

ప్రథయన్తి బరిం బాహ్వోః సితచ్ఛత్రస్మితాః శ్రీయః.

కావ్యారంభమున అనుష్టుప్ ప్రయోగమునకు ఉదాహరణముగా భర్తృమేంతుని శ్లోకము ఆ "సీత్". మొ. ఇది (భర్తృమేంతుని హయగ్రీవవధ మహా కావ్యములోని మొదటి శ్లోకము. మొత్తము ప్రథమ వర్గ మంతయు రఘు వంశ ప్రథమ పర్గ వలె ఈ వృత్తములోనే ఉండి యుండును. ఈ కావ్యము ఇప్పుడు అలభ్యము).

"ఎవ్వరి మిత్రుల గృహములలో శ్వేతచ్ఛత్రములతో నవ్వుచున్న ఐశ్వర్యములు ఎవని తాహులమును ప్రకటించు చున్నవో అట్టి హయగ్రీవు రనే దైత్యుడు ఉండెను"

కథావిస్తరే యథాభివన్దస్య-

78. తస్యాం నిజభుజోద్యోగ విజితారాతిమణ్డలః

అభిజ్ఞాన ఇవ శ్రీమాన్ రాజా శూద్రక ఇత్యభూత్.

కథా విస్తర సంగ్రహము చేయునపుడు అనుష్టుప్ ప్రయోగమునకు ఉదాహరణముగా అభివన్దుని శ్లోకము "తస్యామ్". మొ (అభినందుడు కారంబరీకథా పారము వ్రాసెను. ఇతడు కాశ్మీరదేశీయుడు. ఏడవశతాబ్ది చివరి వాడు. ఇది దానిలోని శ్లోకము)

“ఆ నగరిలో, తన భుజోద్యోగముచేత జయింపబడిన శత్రు మండలము కలవాడును. దేవేంద్రుడు వలె శ్రీమంతుడును ఆగు శూద్రకుడనే రాజు ఉండెను”.

శమోపదేశే యథా మమ :-

79 పృథుశాస్త్రకథాకన్ధారోమన్తేనవృత్తై వ కిమ్
అన్వేష్యవ్యం ప్రయత్నేన తత్త్వజ్ఞైర్జ్యోతిరాన్తరమ్.

శమమును ఉపదేశించునపుడు అనుష్టుప్ ప్రయోగమునకు ఉదాహరణముగా నా శ్లోకము “పృథు” మొ ఇది కవికంఠాభరణములో 48వ శ్లోకముగ (పేజీ 189) వచ్చినది.

శృంగారమునోదారనాయకారూపవర్ణనమ్
వసన్తాది తదంగం సచ్చాయముపజాఙ్గిః.

17

శృంగారరసమునకు ఆలంబనమైన ఉదారనాయక యొక్క రూపమును వర్ణించునపుడును, దానికి అంగమైన వసంతాదులను వర్ణించునపుడును ఉపజాతి వృత్తముల ప్రయోగము ఆందముగా ఉండును

రూపవర్ణనం యథా కాలిదాసస్య-

80. మధ్యేన సా వేదివలగ్నమధ్యా
వలిత్రయం చారు బభార బాలా.
ఆరోహణార్థం నవయౌవనేన
కామస్య సోపానమివ ప్రయుక్తమ్. (కు. సం. 1. 39)

నాయకా రూపవర్ణనమునందు ఉపజాతి ప్రయోగమున కుదాహరణముగా కాలిదాసు శ్లోకము - “మధ్యేన” మొ.

“వేదివలె సన్నని నడుము గల ఆ బాలతల్లి నడుమున మూడు వళులను

ధరించెను. అవి మన్మథుడు ఆరోహించుటకై యావనముచే ఏర్పరుపబడిన మెట్ల వలె ఉన్నవి”.

వసంతవర్ణనం యథాఽస్మైవ-

81. బాలేస్తువక్తాణ్యవికాసభావా
 ద్భభుః పలాశాన్యతిలోహితాని.
 సద్యో వసంతేన సమాగతానాం
 నఖక్షతానీవ వనస్థలీనామ్.

(కు. సం. 3. 29)

వసంతవర్ణనమునకు ఉదాహరణముగా ఈ తనిదే. మరియొక శ్లోకము :-
 “బాలేస్తు” మొ.

“ఇంకను వికపించకపోవుటచే బాలచంద్రుడు వలె వక్రమైన, చాల ఎఱ్ఱగా నున్న పలాశ కోరకములు, అప్పుడే వసంతుని సమాగమము పొందిన వనస్థలల నఖక్షతముల వలె ప్రకాశించినవి”.

రథోద్ధతా విభావేషు భవ్యా చంద్రోదయాదిషు
 షాఙ్గుణ్యప్రగుణా నీతిర్వంశస్థేన విరాజతే.

చంద్రోదయాది విభావములను వర్ణించువపుడు రథోద్ధతావృత్తము శ్రేష్ఠము. (సంధి - విగ్రహ - యావ - ఆనవ - ద్వైదీభావ - సమాశ్రయములను ఆరుగుణములతో ఒప్పారు రాజనీతి వంశస్థుని తత్తము చేత ప్రకాశించును.

చంద్రోదయే యథాఽస్మైవ-

82. అజ్ఞలీభిరివ కేశసంచయం
 సంనియమ్య తిమిరం మరీచిభిః.
 కుడ్మలీకృతసరోజలోచనం
 చుమ్మతీవ రజనీచుఖం శశీ.

చంద్రోదయ వర్ణనములో రథోద్ధతా వృత్త ప్రయోగమునకు ఉదాహరణముగా ఈతనిదే (కాశిదాసుదే) ఒక శ్లోకము - “అజ్ఞలీఖిః” మొ.

“వ్రేళ్ళచేత కేశములను తొలగించి పట్టినట్లు కిరణములచేత చీకటిని సంనియతము చేసి, చంద్రుడు, ముకుళములుగా చేయబడిన పద్మములనే నేత్రములుగల రాత్రిముఖమును (సాయంసమయమును) చుంబించుచున్నట్లున్నాడు.”

నీతిర్యక్తా భారవేః :-

శ్రియః కురుణామధిపస్య పాలనీం

ప్రజాసు వృత్తిం యమయుక్త్యై వేదితుమ్.

న వర్తిల్లిజీ విదితః సమాయయౌ

యుధిష్ఠిరం ద్వైతవనే వనేచరః (కీ. రా. 1. 1.)

రాజనీతిని వర్ణించునపుడు పంశస్థవృత్త ప్రయోగము నకు ఉదాహరణముగా భారవి శ్లోకము “శ్రియః” మొ. (నీతిప్రతిపాదనాత్మక మగు ప్రథమ సర్గ అంతయు ఈ వృత్తములోనే నడచినది).

“రాజ్యవరిపాలన విషయమున దుర్యోధనుడు ప్రజలలో ఎట్లు ప్రవర్తించుచున్నాడో తెలిసికొనుటకై పంపబడి, వృత్తాంతములను తెలిసికొనిన, సన్యాసివేషములో ఉన్న వనేచరుడు, ద్వైతవనములో, యుధిష్ఠిరుని వద్దకు వచ్చెను.”

వసన్తతిలకం భాతి సంకరే వీరరౌద్రయోః

కుర్యాత్ సర్గస్య పర్యన్తే మాలినీం ద్రుతతాలవత్. 19

వీరరౌద్రముల సంకరము ఉన్నప్పుడు వసంతతిలకవృత్తము అందముగా ఉండును. సర్గాంతమునందు, ద్రుతతాలమును వలె, మాలినీ వృత్తమును కూర్చవలెను.

వీరరాద్రయోర్యథా రత్నాకరస్య—

84. జృమ్భావికాసితముఖం నఖదర్పణాన్త
రావిష్కృతప్రతిముఖం గురురోషగర్భమ్.
రూపం పునాతు జనితారిచమూవిమర్శ
ముద్యుతదైత్యవధనిర్వహణం హరేర్వః.

84

వీరరాద్ర రస సంకరమునందు వసంతతిలక వృత్తప్రయోగమునకు ఉదాహరణముగా రత్నాకరుని శ్లోకము— “జృమ్భా” మొ.

“అవలించుటచే వికసించిన ముఖము కలదియు, అద్దములవంటి గోళ్లలో కనబడుచున్న ముఖ ప్రతిబింబము కలదియు, అధికమైవ రోషము గర్భమందు కలదియు, శత్రు సేనలకు భయమును కలిగించునదియు, దుర్మార్గుడైన దైత్యుని (హిరణ్యకేశుని) వధను నిర్వహించునదియు అగు విష్ణువు యొక్క రూపము మిమ్ములను రక్షించుగాక.”

సర్వాశ్రేయథా కాలిదాసస్య—

85. అవచితబలిశ్చక్వా వేదిసంమార్గదత్తా

వియమవిధిజలానాం బర్హిషాం చోవనేత్రీ.

గిరిశముపేచచార ప్రత్యహం సా సుకేశీ

వియమితవరిభేదో తచ్చిరశ్చంద్రపాదైః. (కు. సం. 1. 60)

వర్గాంతమునందు మాలినీ వృత్త ప్రయోగమునకు ఉదాహరణముగా కుమారపంథవ ప్రథమ వర్గాంతమున కాలిదాసు శ్లోకము “అవచిత” మొ.

“సుకేశి యేవ ఆ పార్వతి, పూజకై పృష్ఠములు కోయుటకు, వేదికను విడిచి, నియమవిధికి ఉపయోగింపు జలమును బర్హిషును తమకొని వచ్చును శివుని శిరస్సుపైన నున్న చంద్రుని కిరణములు శ్రమను తొలగించుచుండగా, ప్రతదినమువను, ఈశ్వరునికి ఉపశారములు చేసెను.”

“వరిగితగోష్ఠిలోని ద్రుతతాలములో నడచు చివరి ముత్యాయింపు సరే, వర్గాంతమున మాలినీ ప్రయోగము అందమును చేకూర్చును. భావము.

ఉపపన్నపరిచ్ఛేదకాలే శిఖరిణీ మతా

జౌదార్యరుచిరౌచిత్యవిచారే హరిణీ యథా.

20

తాను సమ్మి చెప్పదలచిన విషయమును నిర్ణయించి ఖచ్చితంగా చెప్పుటలో శిఖరిణీవృత్తము యుక్తముగా నుండును. జౌదార్యముతో అందమైన జౌచిత్యమును గూర్చి విచారించుటలో హరిణీవృత్తము శ్రేష్ఠము.

ఉపపన్నపరిచ్ఛేదే యథా భర్తృహరేః -

86 భవంతో వేదాంతప్రణిహితధియామత్రగురవో

విచిత్రాలాపానాం వయమపి కవీనామనుచరాః.

తథాప్యేవం బ్రూమో న హి పరహితాత్పుణ్యమపరం

న చాస్మిన్ సంసారే కువలయదృశో రమ్యమపరమ్.

ఉపపన్నపరిచ్ఛేదమునకు ఉదాహరణముగా శిఖరిణీవృత్తములో. భర్తృహరిణీకము:- “భవంతః” మొ.

“మీరు వేదాంతములపై చిత్తమును నిలిపిన వారికి గురువులు. మేము కూడ విచిత్రవాక్కులుగల కవులకు అనువదలము. అయినను మేము ఈ విధముగ వక్కాణించుచున్నాము - ఈ సంసారమునందు పరహితమును ప్రించిన పుణ్యములేదు. కువలయనేత్రులను మించిన మరి యొక రమ్యవస్తువేదియును లేదు.”

ఇందులో కవి తాననుకొన్న విషయమును నిశ్చయపూర్వకముగా చెప్పినాడు. ఇట్టి విషయములలో శిఖరిణీవృత్త విన్యాసము అందముగ నుండును.

జౌదార్యైవ్యసైవ-

87 విపులహృదయైరన్యైః కై శ్చిజ్జగజ్జనితం పురా

విధృతమపరైర్దర్శం చాన్యైర్విజిత్య తృణం యథా.

ఇహ హి భవనాన్యన్యైః ధీరాశ్చతుర్దశ భుజ్జతే

కతిపయపురస్వామ్యే పుంసాం క ఏష మధజ్వరః.

ఔదార్య విషయమున కూడ ఉదాహరణముగా భర్తృహరిదే మరి యొక శ్లోకము చూచి వృత్తములో:— “విపుల” మొ.

“పూర్వము విశాలహృదయు లెవ్వరో ఈ జగత్తును సృజించినారు. మరికొందరు దీనిని పాలించినారు. మరికొందరు దీనిని జయించి గడ్డిపరకను వలె దానము చేసినారు. మరికొందరు దీరులు ఈ చతుర్థశ భువనములను అనుభవించు చున్నాడు. ఏవో కొన్ని పురములపై ఆధిపత్యము లభించగానే మానవులకు ఈ మదజ్వరము ఎందుకో!”

ఔదార్యముతో (ఉన్నతభావముతో) కూడిన ఇట్టి సద్విచారమును విబంధించుటకు చూచివృత్తప్రయోగము ఉచితమని భావము.

సాక్షేషక్రోధధిక్కారే పరం పృథ్వీ భరక్షమా
ప్రావృట్ప్రవాసవ్యసనే మున్నాక్రాంతా విరాజితే. 21

క్రోధములో ఆక్షేపపూర్వకముగ దిక్కరించునపుడు పృథ్వీవృత్తము ఆ భారము వంతము వహించ సామర్థ్యము కలది. వర్షకాల ప్రవాహదుఃఖ వర్ణనమున ముందాక్రాంత చాల అనుకూలముగ ఉండును.

సాక్షేషే యథా యశోవర్మణః -

నిర్ది. స. యస్య దశకస్తరం ధృతవతోఽపి కక్షాన్తరే
గతః స్ఫుటమవస్థ్యతామధిపయోధి సాన్ద్యో విధిః.
తదాత్మజ ఇహోజ్జదః ప్రహిత ఏష సామిత్రిణా
క్వ వ క్వ స దశాసనో నను నివేద్యతాం రాక్షసాః.

సాక్షేపధిక్కారమున పృథ్వీవృత్త ప్రయోగమునకు ఉదాహరణ ముగా యశోవర్మ శ్లోకము— “సయస్య” మొ.

“మహిమని కక్షేంతరములో ఉంచుకొన్నను సముద్రము దగ్గర ఎవని సాత్యవేదికి ఎట్టి విఘ్నమును కలుగలేదో, అతని మహిమపైనే ఈ

అంగదుడు లక్ష్మణునిచే పంపబడినాడు. ఓరాక్షసులారా! చెప్పండి; ఎక్కడ? ఆ దశాననుడు ఎక్కడ?”

రావణుని సాక్షేపదిక్కారము చేసినట్లు వర్ణించు ఈ వాక్యమును పృథ్వీ వృత్తములో నిబంధించుటచే దీని శోభ ఇనుమడించిన దని భావము.

ప్రావృట్ప్రవాసే యథా కాలిదాసస్య—

89. తస్మిన్నద్రౌ కతిచిదబలావిప్రయుక్తః స కామీ
 నీత్వా మాసాన్ కనకవలయభంకరిక్తప్రకోప్తః.
 ఆషాఢస్య ప్రథమదివసే మేఘమౌల్లిష్టసానుం
 వప్రక్రీడాపరిణతగజప్రేక్షణీయం దదర్శ. (మే ఘ. 1. 2)

వర్షకాలప్రవాస వర్ణనమున మంధాక్రాంతా ప్రయోగమునకు ఉదాహరణముగ కాలిదాసు శ్లోకము:— “తస్మిన్” మొ.

“భార్యావియుక్తుడైన ఆ కాముకుడు బంగారు వలయము జారిపోవుటచే శూన్యమైన ముంజేయి కలవాడై, ఆ పర్వతమున, కొన్ని మాసములు గడిపి ఆషాఢ ప్రారంభదినమున చరియలపై దంతములతో అడ్డముగాపొడుచుచు ఆడుచున్న ఏనుగు వలె చూడముచ్చటగానున్న, పర్వతసానువులపై నున్న మేఘమును చూచెను.”

శౌర్యస్తవే నృపాదీనాం శార్దూలక్రీడితం మతమ్

సావేగపవనాదీనాం వర్షనే న్నగర మతా. 22

రాజాదుల శౌర్యమును స్తుతించు నపుడు శార్దూల క్రీడితమును ఉపయోగింపవలెను. వేగముతో వీచు పవనము మొదలగు వాటిని వర్ణించుటకు న్నగర మంచిది.

శౌర్యస్తవే యథా శ్రీ చక్రస్య

90. నేతుం నౌభిరిభా న యాన్తి దృతిభిస్తార్కాః కియన్తో హయా
 స్తజ్జానుద్వయసేన దేవ పయసా సైన్యం సముత్తార్యతామ్.

నోచేర్బుజ్జభయద్రుతారివనితానేత్రప్రణాలీయత
ద్వాస్పాహ్నుఃప్లవహరితోభయతటిద్రాగ్వర్త్యతీరావతీ.

కౌర్యమును పుతింతు నపుడు శార్దూల విక్రీడిత ప్రయోగమున కుదా
చారణముగా శ్రీచక్రని శ్లోకము:- “నేతుమ్” మొ.

“ఏనుగలను నావలమీద తీసుకొని వెళ్ళుట కుదరదు. చిన్న
తెప్పలమీద, ఎన్ని గుఱ్ఱము లని దాటింపగలము అందుచేత, ఓరాజా!
మోకాయలంటి నీటిమీదుగా సైన్యమును దాటింప చేయుము అట్లు కాని
పక్షమున-పరాజయభయముచేత పారిపోయిన శత్రువుల పనితల నేత్రము
లనెడు గొట్టములనుండి దొరలుచు వచ్చిన కన్నీటి ప్రవాహముచే నింపబడిన
రెండు తటములును గల ఇరావతి శీఘ్రముగ వృద్ధిపొందగలదు.”

సావేగపవనే యథా మమ పవన పఞ్చాశికాయామ్ :-

91. ప్రేక్షిచ్చజ్ఞాభిఘాతస్ఫుటదలితచలచ్చక్తి నిర్మూక్తముక్తా
ముక్తా వ్యక్తాటహాసాః స్మరన్మౌనసకలద్వీపసంచారచారాః.
సర్వత్కర్మార్హపూరప్రవణకరచితా దిగ్వధూకర్ణపూరా
ధావన్త్యాధ్మాతవిశ్వా రతవిధుతవధూబన్ధవో గన్ధవాహాః.

వేగముగా వీచు-గాలివి వర్ణించు నపుడు ప్రగర్హవృత్తప్రయోగమున
కుదాచారణముగా పవనపంచాశికలో నా శ్లోకము:- “ప్రేక్షిత్” మొ.

“దొడ్లు చున్న శంఖముల ఆఘాతముచే బ్రదలైన, అనేకము
లైన ముత్యపుచిప్పలనుండి బయటపడిన ముత్యములచే విడువబడిన
(చేయబడిన) పుష్పమైన అద్దిహాసము కలవియు, సకలద్వీపములందును
పంచరించు మన్మథుని గూఢాచారులును, కదలుచున్న కర్పూరసముదాయమును
గ్రహించుటయందాపక్తి గల హస్తములతో వ్యాప్తమైనవియు, (చేతులలో పట్టు
కొని విపరివర్త్య కర్పూరపూరమును ఎగురగొట్టుచున్నవని యర్థము చెప్పుకొన
వలెను) దిక్కు లనెడు శ్రీల కర్ణాభరణములును, సురతమునందు శ్రమపడిన

ప్రీలకు బాంధవులును అగు వాయువులు ప్రపంచము సంతను పూరించుచు వీచుచున్నవి."

దోధకతోటకనర్కుటయుక్తం
ముక్తకమేవ విరాజతి సూక్తమ్.
నిర్విషయస్తు రసాదిషు తేషాం
నిర్నియమశ్చ సదా వినియోగః. 23.

దోధక-తోటక-నర్కుటవృత్తములతో కూర్చిన కావ్యము ముక్తక రూపమునందు మాత్రమే ప్రకాశించును. అనగా ఈ వృత్తములను ముక్తకములలో (వెనుక ముందు శ్లోకములతో సంబంధము లేక స్వతంత్రముగ ఒక భావమును బోధించు శ్లోకము ముక్తకము) మాత్రమే ఉపయోగించవలెను. ఈ రసమునకు దీనిని ఉపయోగించవలె నని గాని. ఈ విధముగ వీటిని వినియోగించవలె నని గాని ఈ వృత్తముల విషయమున నియమము లేదు.

శేషాణామప్యనుక్తానాం వృత్తానాం విషయం వినా
వైచిత్ర్యమాత్రపాత్యాణాం వినియోగో న దర్శితః. 24.

ఇక్కడ చెప్పని వృత్తములకు ప్రత్యేకించి చెప్పదగిన విషయమేదియు లేదు. వాటివలన వైచిత్ర్యము మాత్రమే కలుగును. అందుచే వాటి వినియోగమును చెప్పలేదు.

ఇశ్యేష వశ్యవచనాం సర్వవృత్తప్రసగ్గినామ్
ఉక్తో విభాగః సద్వృత్తవినివేశే విశేషవాన్. 25.

ఈ విధముగ. వశ్యవాక్కులగు. సర్వవృత్తములను ప్రయోగించగలిగిన మహాకవులు మంచి వృత్తములను ప్రయోగించుటలో ఉన్న విశేషముతో కూడిన విభాగము చెప్పబడినది.

ఏకస్మిన్నేవ యైర్వృత్తే కృతో ద్వితేషు వా శ్రమః
న నామ వినియోగ్యాస్తే దర్శితా ఇవోత్సవే. 26.

ఒకే వృత్తమునందు గాని, రెండు మూడు వృత్తములందు గాని పరిశ్రమ చేసినవారు, ఉత్సవసమయములందు దరిద్రులు వలె, వినియోగమునకు (వివిధవృత్త వినియోగమునకు) తగినవారు కాదు.

వృత్తే యస్య భవేద్యస్మిన్నభ్యానేన ప్రగల్భతా

స తేనైవ విశేషేణ స్వసందర్భం ప్రదర్శయేత్. 27.

అభ్యాసము ఎక్కువగా చేయుటచే ఎవనికి ఏ వృత్తమునందు ప్రాగల్భ్యము కలుగునో అతడు ఆ విశేషముచేతనే తన కావ్యమును రచింపవలెను.

ఏకవృత్తాదరః ప్రాయః పూర్వేషామపి దృశ్యతే

తతైవాతిచమత్కారాదన్యతారబ్ధిపూరణాత్. 28.

సాధారణముగా ప్రాచీన కవులలో గూడా ఒకే వృత్తము నందు ఆదరము కనబడుచున్నది. వారు ఆ వృత్తములో వ్రాసినపుడే ఎక్కువ చమత్కార మున్నది. మిగిలిన వృత్తములు ప్రారంభించితిమి కదా అని పూర్తి చేసివట్లుండును.

అనుష్టుప్ సతతానక్తా సాభినందస్య నన్దినీ

విద్యాధరస్య వదనే గులికేవ ప్రభావభూః. 29.

అభినందుని అనుష్టుప్ నిరంతరాయముగ నడచునది. ఆనందజనక మైవది. విద్యాధరుని నోటిలోని మంత్రితగుళిక వలె ప్రభావమునకు ఉత్పత్తి స్థావ మైవది.

ఒక విధ మైన ఔషధగుళికను నోటిలో పెట్టుకొని విద్యాధరులు అలా కికళక్తి మంతు లగుదురు. అభినందుని అనుష్టుప్ లో కూడ ఆ గుళికలో సున్నంత కక్తి ఉన్న దని భావము.

ష్ఠుహాణీయత్వచరితం పాణినే రుపజాతిభిః

చమత్కారైశ్చ సారాభిరుద్యానన్యేవ జాతిభిః.

30.

జాతి (విరజాజి) తీగలచే ఉద్యానవనము వలె, చమత్కారముచే నిండిన ఉపజాతులతో పాణిని రచనకు స్పృహజీయత్వము లభించినది.

(“ఇది చాలా బాగున్నది; మాకు కావలెను” అని దేనిని అందడును కోరుకుందురో అదిస్పృహజీయము). పాణిని జాంబవతీ పరిణయమనుకావ్య మురచించెననివసిద్ధి.

వృత్తచ్ఛత్రస్య సా కాపి వంశస్థస్య విచిత్రతా
ప్రతిభా భారవేర్యేన సచ్చాయేనాధికీకృతా.

31.

వంశస్థ వృత్త మనెడు చత్రముయొక్క వైచిత్ర్యము అనీర్వచనీయ మైనది. (వెనురుకట్టమీద నిలబడిన గుండ్రని చత్రము అని మరియొక అర్థము). భాయతో (కాంతి, నీడ అని రెండర్థములు) కూడిన ఆ వంశస్థవృత్తచ్ఛత్రము చేత భారవియొక్క ప్రతిభ ఇనుమడింపచేయబడినది.

వసంతతిలకారూఢా వాగ్వల్లీ గాఢసజ్జినీ
రత్నాకరస్యోత్కలికా చ కాస్త్యాసనకాసనే.

32

వసంతతిలకమును అధిష్టించినదియు, బిగువుగా అలముకొన్నదియు, అగు రత్నాకరుని కవితాలత, బయల్పడలివ మొగ్గలు కలదై (అత్యంతానక్తిని కలిగించునదై) (పరితల) ముఖము లనెడు అరణ్యమునందు ప్రకాశించుచున్నది.

భవభూతేః శిఖరిణీ నిరర్గలతరంగిణీ
రుచిరా ఘనసద్దర్శే యా మయూరీవ నృత్యతి.

33.

భవభూతియొక్క శిఖరిణి నిరర్గల మైన నదీప్రవాహము. రుచిర మైన ఆ శిఖరిణి వర్షకాలమునందు మయూరివలె నృత్యము చేయును.

సువశా కాలిదాసస్య మన్దాక్రాంతా ప్రవల్లితి
సదశ్వదమకస్యేవ కామోఽజతురగాజనా.

34.

కాలిదాసునకు పూర్తిగా వశమైన మందాక్రాంత నేర్పుగల అశ్వశిక్షకునికి వశమైన, కాంభోజ దేశమునకు చెందిన ఆడగుట్టము వలె చక్కగ నడచును.

శార్దూలక్రీడితైరేవ ప్రఖ్యాతో రాజశేఖరః

శిఖరీవ పరం వక్త్రైః సోల్లేప్తైరుచ్చశేఖరః. 35.

ఉన్నతమైన శిఖరములు గల పర్వతము, సుందరములు, వర్ణనార్హములగు అయిన శార్దూలగమనములచేత వలె, రాజశేఖరుడు శార్దూలవిక్రీడితములను బట్టియే ప్రసిద్ధుడాయెను.

ఇత్యేవం పూర్వః పయః సర్వవృత్తకరా అపి

అస్మిన్ హార ఇవైకస్మిన్ ప్రాయేణాధ్యధికాదరాః. 36

పూర్వకవులు సర్వవృత్తములను ఉపయోగించు వారైనను, సాధారణముగ ముత్యాల హారమునందువలె, ఈ ఒక్క వృత్తమునందే ఎక్కువ ఆధరము చూపినారు.

అనగా ఈ శార్దూల విక్రీడితమునందు ఎక్కువ ఆధరము చూపినా రని అర్థము. లేదా ఒక్కొక్క కవి, వెనుక చెప్పిన విధముగ, ఒక్కొక్క వృత్తముపై మక్కువ చూపినా డని అర్థము చెప్పవచ్చును. గాని శ్లోకములోని వాక్య నిర్మాణము మొదటి అర్థమునకే అనుగుణముగ ఉన్నది.

సువర్ణార్థప్రబంధేషు యథాస్థాననివేశినామ్

రత్నానామివ వృత్తానాం భవత్యభ్యధికా రుచిః. 37.

సువర్ణములకు తగిన కావ్యములలో (బంగారు అలంకారములలో) తగిన స్థానములలో ఉంచిన వృత్తముల అంధము, రత్నముల అంధము వలె, అధిక మగును.

తస్మాద్యథాయం వినియోగమార్గః

ప్రదర్శితో వృత్తనివేశనేషు.

తదైవ కార్యః కవిభిః కృతజ్ఞైః

రవశ్యవాచాం నియమస్తు నాయమ్.

౩౮.

కావున, కృతజ్ఞులైన (రచించిన కావ్యములోని సౌందర్యమును గుర్తింపగలిగిన) కవులు, ఆయా వృత్తములను వినియోగించుటలో మేము చెప్పిన మార్గమునే అనుసరింపవలెను. వాక్కు వశము కానివారికి ఈ వియమములు వర్తించవు. అనగా వారు తమ కేవలవృత్తము బాగుగా వడచునో ఆ వృత్తములోనే వ్రాయుట మంచిదని భావము.

ఇత్యారురుక్మిః ప్రథమోపయుక్తం

ప్రవృత్తవాచశ్చ వివేకకారి.

మహాకవేరవ్యతిసూక్ష్మతత్త్వ

విచారహర్షప్రదమేతదుక్తమ్.

౩౯

ఇంతవరకు చెప్పిన ఈ వృత్తవినియోగ మార్గము, కవిత్వవదవిని అధిష్టించదలచిన వానికి ప్రారంభదశలో ఉపయోగ కరముగా ఉండును. కవితారచన అలవాటు వడిన వానికి వివేకమును కలిగించును. అతిసూక్ష్మములైన తత్త్వవిచారములు ఉండుటచే మహాకవికి కూడ ఆనందమును కలిగించును.

ఇత్యేచిత్త్య ప్రచురరచనావిశ్రుతశ్రవ్యవృత్త

వ్యక్తిః శక్తిప్రసృతవచసాం దర్శితా సజ్జిహేణ.

క్షేమేంద్రేణ పణయివిపదాం హర్తురాశ్చర్యకర్తు

రూఢభృద్భర్తుర్భవనజయినోఽనన్త రాజస్య రాజ్యే. 40.

ఇతి శ్రీ ప్రకాశేంద్రాత్మజవ్యాసదాసాపరనామ శ్రీక్షేపేంద్ర
 విరచితే సువృత్తతిలకే వృత్తవినియోగో నామ
 తృతీయో విన్యాసః
 ఇతి సువృత్తతిలకమ్.

మిత్రుల ఆపదలను తొలగించువాడును, ఆశ్చర్యకరము లగు విషయ
 మ్ములను చెయువాడును, భువన విజేతయు అగు అనంతరాజుయొక్క రాజ్యము
 వందల, క్షేపేంద్రుడు, ప్రతిభచే ప్రసరించిన వాక్కులు గల మహాకవుల,
 భావిత్వముతో ప్రకాశించు, ప్రసిద్ధమైన శ్రవ్యము లైన వృత్తముల వివరణ
 మును సంగ్రహముగ చేసెను.

పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడు రచించిన బాలా
 నందిన్యాఖ్య యగు సువృత్తతిలక వ్యాఖ్యలో
 వృత్తవినియోగ మను తృతీయ విన్యాసము.
 సంపూర్ణము

సువృత్తతిలకము సంపూర్ణము.

యత్కృపాదేశసంపర్గాద్వాస్యేయం రచితా మయా
 తస్యైవ జానకే జానేః పదయోరియమర్చ్యతే.

దేవతానుగ్రహః పితౄస్తపశ్చాచార్యసత్కృపా
 కర్తాస్మద్గృహజాతస్య కేవలం కరణం వయమ్.

శ్రీః శ్రీః శ్రీః

శ్లోకానుక్రమణిక

శ్లోకము	పేజీ	శ్లోకము	పేజీ
అ		అనుష్టుప్	227
అకడర్థ	115	అనుష్టుప్	280
అకాదేభి	241	అభిజ్ఞానం	218
అగ్రాంగచు	175	అభిజ్ఞాన	25
అగ్రాంగచు	191	అభిజ్ఞానం	217
అగ్రాంగచు	242	అభిజ్ఞానం	151
అగ్రాంగచు	188	అభిజ్ఞానం	235
అగ్రాంగచు	241	అభిజ్ఞానం	183
అగ్రాంగచు	231	అభిజ్ఞానం	93
అగ్రాంగచు	258	అభిజ్ఞానం	146
అగ్రాంగచు	245	అభిజ్ఞానం	22
అగ్రాంగచు	295	అభిజ్ఞానం	2
అగ్రాంగచు	181	అభిజ్ఞానం	274
అగ్రాంగచు	239	అభిజ్ఞానం	137
అగ్రాంగచు	107	అభిజ్ఞానం	163
అగ్రాంగచు	172	అభిజ్ఞానం	234
అగ్రాంగచు	243	అభిజ్ఞానం	330
అగ్రాంగచు	105	అభిజ్ఞానం	319
అగ్రాంగచు	178	అభిజ్ఞానం	299
అగ్రాంగచు	124	అభిజ్ఞానం	338
అగ్రాంగచు	181	అభిజ్ఞానం	247
అగ్రాంగచు	187	అభిజ్ఞానం	253

క్లోకము	పేజీ	క్లోకము	పేజీ
అస్తవ్యస్త	100	ఇ	
అస్తుత్తర	228		
అపహాస	50	ఇతర్పూరిత	171
		ఇతిగదీ	182
అ		ఇతిరక	152
అకారగురు	261	ఇతివరి	264
అకారవి	233	ఇతిబహు	184
అపారంభ	91	ఇతివర	228
అవస్థాత్ప	139	ఇత్యాదిత	264
అదామహా	177	ఇత్యాదురు	283
అద్యస్తయ	259	ఇన్యక్తప	175
అద్యస్తేక	269	ఇన్యక్తారు	200
అద్యస్తాక	289	ఇత్యేవంప	282
అదాసోద్ధ	181	ఇత్యేవవ	279
అవస్థనం	151	ఇత్యాచిత్య	283
అరమ్మప	278	ఇదంకవి	158
అర్మన్యూత	192	ఇదమను	134
అరాచితక	268	ఇహ-ఇవ	78
అర్యోక	181	ఇహ-దిక	182
అర్యోతు	139	ఇహ-హావ	244
అవత్తశో	181		
అహాహ	234	ఉ	
అహ్మద్యుద	144	ఉగ్రగోగ్ర	268
అసత్కేద	148	ఉచితంప్రా	5
అసద్వేత్త్య	238	ఉచితస్థా	4
అహారంప	187	ఉచితస్థా	93

శ్లోకము	పేజీ	శ్లోకము	పేజీ
ఉచితార్థ	44	ఉచితార్థ	10
ఉచితేన	139	ఉంస్వస్వజ్ఞం	145
ఉచితేనై	81	ఉంస్వస్వజ్ఞం	145
ఉచితైరే	84	ఉంస్వస్వజ్ఞం	145
ఉచైఃశ్రవాః	193	బాచిత్యర	10
ఉత్తాతప్ర	178	బాచిత్యస్య	10
ఉత్పత్తిర్న	108	ఉత్పత్తిర్న	10
ఉద్దామోత్క	28	ఉద్దామోత్క	10
ఉపజాతి	238	ఉపజాతి	247
ఉపదేశ	162	ఉపదేశ	248
ఉపపన్న	275	ఉపపన్న	15
ఉపపరి	251	ఉపపరి	241
ఉపపరే	8	ఉపపరే	41
ఉపపరే	8	ఉపపరే	5
ఉపపరే	8	ఉపపరే	298
ఉపపరే	8	ఉపపరే	248
ఉపపరే	8	ఉపపరే	103
ఉపపరే	8	ఉపపరే	192
ఉపపరే	8	ఉపపరే	118
ఉపపరే	8	ఉపపరే	254
ఉపపరే	8	ఉపపరే	188
ఉపపరే	8	ఉపపరే	298
ఉపపరే	8	ఉపపరే	110
ఉపపరే	8	ఉపపరే	116
ఉపపరే	8	ఉపపరే	210
ఉపపరే	8	ఉపపరే	107

శ్లోకము	పేజీ	శ్లోకము	పేజీ
జయత్యుపే	72	తస్మాద్యథా	283
జయతిజి	143	తస్మన్నద్రౌ	277
జయన్తిభా	237	తస్యాంనిజ	270
జవాత్స	221	తస్యాత్మజః	141
జనశ్చైఃస	221	తామ్భూరీ	261
జాతంవంశే	14	తారుజ్యేవ	135
జితోజగ	212	తిరికంబి	6
జృమ్భువికా	274	తీర్థాన్తత్రీ	58
జ్యాజిహ్వయా	15	తేనప్రవి	206
జ్యాయాన్ద	128	తేషాంపర	51
త		తౌజన్మగూ	211
		త్రికోణయు	146
తరారాభ్యాం	211	త్రిగురుఃప్రా	205
తతఃకుము	209	త్రిషుపాదే	251
తత్కాలోప	177	త్త్రైలోక్యాక్ర	85
తత్రకేవ	266	త్ర్యక్షరత్ర్య	230
తత్రస్థితం	80	త్వన్ముఖచ	231
తత్రాకవేః	144	త్వరాతర	249
తత్రావ్యని	227		
తథావ్యవ	269	ద	
తదన్వయే	228		
తద్భాజిజ	219	దనుజేష్ఠ్య	37
తనుధన	249	దిజ్మాతశ్శ	74
తపోతన	122	దివిభువి	110
తపశత	246	ద్విరేపంయో	205
తస్మాదత్ర	260	దుర్వారాంకు	239
		దృష్ట్యాచందా	204

శ్లోకము	పేజీ	శ్లోకము	పేజీ
దేవోజానా	95	ననమైర	222
దేవోదయా	11	నహినామ	269
దేశాచిత్యే	101	నహిపరి	183
దోధకతో	279	నాటకాభి	159
ద్యామాలోక	191	నానాపృత్ర	268
ద్రవిణమా	190	నామ్నకర్మా	133
ద్రుతతాల	236	నాయంనిశా	86
ద్విగురపి	185	నాలేశౌర్య	13
ద్వితీయార్థే	243	నిజభుజ	220
ధ		నిత్యార్చాహృ	170
ధీరఃసక్తి	11	నిద్రాంనస్పృ	82
ధృతోగజ్ఞా	258	నిపతతాం	239
న		నిరాసంగా	189
నఖదలి	190	నిర్యాతేద	125
నజభైర్జ	220	నిర్వకారాం	146
నదీవృన్దో	113	నిశాశేషే	160
నననన	219	నీవారప్ర	43
ననమతి	209	నూతనోత్పా	163
నన్వాశ్రయ	154	నేతుంనౌభి	277
నభపిభ	217		
నమశ్చన్దో	204		
నమామిభ	237	పశ్చిమంల	208
నషట్పద	227	పతేత్సమ	149
నష్టంవర్ష	42	పదానన్త	212
నవాక్షరా	209	పదేవాక్యే	6
ననమర	222	పరంఫల	146

ప

శ్లోకము	పేజీ	శ్లోకము	పేజీ
వక్రమూసం	9	బాలేస్తువ	272
వక్రమూసం	144	బాల్యాదేవ	199
పాతస్యావ	162	బుభుక్షుతై	111
పితృపితృ	179	బ్రహ్మవర్తం	254
పుణ్యగ్రామే	108		
పురాణపు	268		
పురాయత్ర	102	భకారత్ర	212
పూర్ణార్థదా	137	భక్తికాత	119
పూర్వాక్షర	205	భగదత్త	187
పూర్వాక్షర	213	భగ్నమన	210
పృథుశాస్త్ర	189	భగ్నహిత	70
పృథుశాస్త్ర	171	భవన్తోపే	275
పృథ్వీసాగ	248	భవభూతేః	281
పౌలస్త్యఃప్ర	75	భోగేరోగ	48
ప్రతిభాభ	123	భోజైర్భంజ	196
ప్రతిభాయా	6	భోభవని	213
ప్రత్యగ్రోవ	34		
ప్రథమంద్య	246		
ప్రదిష్ఠాసు	265	మూరయు	207
ప్రహ్లాదే	132	మగ్నానిద్వి	7
ప్రస్తుత్యా	18	మత్తాగోష్ఠీ	213
ప్రసార్థికా	164	మదఘూర్ణి	236
ప్రసాదేంద్ర	238	మధుముఖ	266
ప్రసేజ్జవృక్షా	278	మధ్యేనసా	271
ప్రసోషకే	231	మధ్యేభగ్నీ	224
		మథరాక్ర	254
		మద్రాక్ర	264
బాలేస్తువ	29		

శ్లోకము	పేజి	శ్లోకము	పేజి
మభజాఃస	205	యథారంద్రం	252
మనజైఃస	224	యమనైః స	223
మహాకవేః	150	యస్తుప్రకృ	152
మహాప్రతి	19	యస్యాపిఃవ	142
మహాప్రతి	249	యుక్తంమర	225
మాత్సర్యతీ	154	యుద్ధేషుభా	20
మాద్యత్సజ్జ	225	యోగ్యోపన	91
మాధుర్యాను	169	యోభూర్దోప	97
మానంఘ్రి	61	యోయఃశత్రుం	36
మానోజఃసు	218	యోయమశ్వః	15
మానఃకులీ	197		
మార్గేకేత	32	రక్తస్తంభం	167
ముక్తఃకందు	127	రత్నభగ్ని	215
మృత్యోరాస్య	99	రథోద్ధతా	272
మౌనంధ్యానం	207	రసనైర	214
		రమ్యనర్మ	214
య		రవీన్ద్రతా	161
యఃప్రఖ్యాత	64	రసేరసే	149
యఃశ్రీస్వయం	141	రహసిహృ	245
యత్త్వన్నేత్ర	260		
యత్సార్వజ్ఞీ	16	లహోర్ధ్వో	208
యత్ప్రాప్యం	184	లఘుశ్రుతం	208
యత్రానేకే	194	లజ్జామజ్జ	232
యథామధు	51	లాజ్గాలేన	71
యథామధు	223	లావణ్యద్ర	8
యథారంద్రం	155	వీలాచామ	257
		భోకాచార	159

శ్లోకము	పేజీ	శ్లోకము	పేజీ
		వైదగ్ధ్యంప	162
		వ్యవలప్తి	235
వరమిహ.	242	వ్యుదోఽస్కో	194
వరుణర	83	వ్రజంసార	158
వర్ణప్రక	30	వ్రతినాంప	160
వసంతతి	240		
వసంతతి	273	శత్రవైక్షర	232
వసంతతి	281	శబ్దేర్నిస	157
వాగ్ధావి	151	శార్దూలక్రీ	282
వాణ్యధావి	151	శాలినీశ్శ	231
వామస్కంధ	197	శాత్రంకావ్య	265
విచ్చిన్నపా	258	శాత్రంకావ్యం	265
విక్షాతశ	148	శాత్రంకుర్యా	267
విపులహృ	275	శాత్రకావ్యం	266
వివిధగ	121	శాత్రకావ్యే	267
విశేషతైః	87	శిఖరిజ్యోః	251
విశ్రాంతవి	23	శిఖరిజ్యోః	253
విసర్గయుక్తై	233	శిల్పినాంకా	160
విసర్గనీయ	257	శిష్యాజ్ఞాము	144
విసర్గహీ	242	శీతేవోద్ధృ	26
వృత్తచుర	281	శూరాఃపన్తి	168
వృత్తపూర	159	శృంగారాలం	271
వత్తరత్నా	269	శేషాణామ	279
వృత్తీయవ్య	280	శౌర్యశ్రీకే	263
పృష్టాప్తేన	40	శౌర్యస్తవే	277
వేల్లత్పల్లి	166	శౌర్యాదాది	38

శ్లోకము	పేజీ	శ్లోకము	పేజీ
శ్యామాస్వంగం	180	సర్వేస్వర్గ	94
శ్యేనాంఘ్రిగ్ర	115	సహజ సః	159
శ్రీయఃకురూ	273	సాకారాద్య	256
శ్రీరత్నసిం	141	సాకారాద్యై	234
శ్చథస్వభా	233	సాక్షేపక్రో	276
శ్లోకేఽస్మిన్	254	సాన్వయంశో	66
శ్వేతాంసర	146	సారసంగ్ర	120
		సారామృ	225
స		సీధుస్పర్శ	31
సంయుక్తంభ	210	సుకవిర	165
సంలక్షితం	216	సుకుమార	261
సవారైర	215	సువర్ణార్థ	282
సకోపిప్రే	137	సువశాతా	281
సగుణత్వం	63	సువిభక్తి	144
సజ్జ్చవస్య	240	సూత్రస్యేవా	229
సజ్జనపూ	230	స్తవయుగ	67
సత్యంపాతా	262	స్తవసుపీ	180
సత్యంమనో	52	స్తవస్తత్త్వా	173
సదాసక్తం	69	స్త్రీకాంమధ్యే	39
సదాసక్తం	171	స్నాతుంవాంఛ	259
సదాస్వహ	162	స్నిగ్ధశ్యామ	177
సప్రసాద	163	స్మృహణీయ	203
సప్రాక్షర	206	స్వభావోచి	118
సమన్వితం	218	స్వర్గమపా	186
సమస్తాశ్చ	46		
సమస్తైర్గ	227	హ	
సమృద్ధిపు	12		
సయస్యద	276	హంహోస్నిగ్ధ	156
సరసఃస్మ	216	హరోజలా	20
సరస్యామే	155	హశృంగార	35
సర్వాసాయ	44	హృతాజ్ఞన	228

ACC. NO.
5325
891.2109
SR1

du-21-11